

МАЗМУНУ

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Мажиева Дарья Тойчиевна

КВАДРАТТЫК ЖАНА КУБДУК ФУНКЦИЯНЫН ГРАФИКТЕРИН ТҮЗҮҮНҮН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....6

ИНФОРМАТИКА ИНФОРМАТИКА INFORMATICS

Абдыжалилова Гулнур Медербековна, Нусупова Роза Сарыпбековна

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЭЛЕКТРОНДУК КАРАЖАТТАРДЫ КОЛДОНУУНУН
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ.....12

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMIC SCIENCES

Жороева Айнура Маматовна, Айжамал Болуш

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО ИННОВАЦИОННОГО
СОСТОЯНИЯ.....18

Ажиматова Наргиза Мырзакабыловна, Токтобаев И.А., Торогелдиева А.А.

БАШКАРУУ ЧЕЧИМДЕРИН АВТОМАТТАШТЫРУУ ЖАҢЫ ФАКТОР КАТАРЫ.....24

Акжол уулу Нурболот, Муратбек кызы Гулдана, Турсунбаев Э.Т. Салиев Н.А.

УЮМДУН МЕНЕДЖМЕНТИНИН НАТЫЖАЛУУЛУГУН
ЖОГОРУЛАТУУКЫРГЫЗСТАНДЫН КАРЖЫ БАЗАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....29

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ HISTORICAL SCIENCES

Атабекова Шарапат Батыровна

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ СОВЕТТИК МЕЗГИЛДЕГИ АРХИТЕКТУРАЛЫК
ЭСТЕЛИКТЕР.....39

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ PHILOSOPHICAL SCIENCES

Усенов Адилет Алимжанович

ГЕНДЕРДИК ИДЕНТТҮҮЛҮК ТУКУБАЙ ТАЙГАРАЕВДИН БААТЫР КАТАРЫ
КАЛЫПТАНУУСУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ.....45

Усенов Адилет Алимжанович, Доранова Айгул Дадажановна,

МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫНДАГЫ ГЕНДЕР МАСЕЛЕСИ: ФИЛОСОФИЯЛЫК
ТАЛДОО.....50

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PEDAGOGICAL SCIENCES

Буланов А.Ш., Жуманалиев Г.Н. ЗАМАНБАП АСКЕРДИК БИЛИМ БЕРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	58
Укеева Бушарипа Кожояровна ЖАШ ДЕНИ САК МУУНДУ ТАРБИЯЛООДОГУ РУХАНИЙ – АДЕП-АХЛАКТЫК АСПЕКТИЛЕР.....	40

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Айылчиева Дилара Турсуналиевна, Батырбекова А.Б. ВЕДУЩИЕ ЖАНРЫ КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ И ПРОЗЫ ВОЕННЫХ ЛЕТ.....	78
Жороева Г.А., Раимберди кызы Нуриза, АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ОЮНДАРДЫН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ.....	86
Жусупова А.А., Саитмаматова А. Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ БАЛАЛЫК КОНЦЕПТИ.....	92
Маткаримов С. Т., Төрөмаматова М. М. КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ЧЫГАРМАЛАРЫНДА МАКАЛ – ЛАКАПТАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ	97
Сопонова Айнура Аскараровна КААРМАНДАРДЫН ЖАН ДҮЙНӨСҮН АЧЫП БЕРҮҮДӨ ОДОНО СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК МАКСАТТА КОЛДОНУЛУШУ	103
Бакирова Г.К., Баходиржон к Р. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТААЛИМ-ТАРБИЯЛЫК ФУНКЦИЯСЫ.....	109
Дарбанов Беркут Ерматович, Акбуюков М. М. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ, ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА КЫРЫГЗ ТИЛИНДЕГИ ӨНҮГҮҮСҮ.....	117
Айылчиева Дилара Турсуналиевна, Салимбаева Т.С. Ч. АЙТМАТОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.....	124
Тургунбаева Курманжан Таалайбековна ОБЩЕНАУЧНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОНСТАНТНОСТИ ПЕРЕМЕННОСТИ В ПРОВЕРБИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА.....	131
Сулейманова Назгуль Асановна АКЫН ДЕМОКРАТТАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭТИКАЛЫК ТАРБИЯНЫН МААНИСИ.....	137
Камбаралиева Ж. Б., Калмуратова А. О. Ч.Т.АЙТМАТОВДУН «БЕТМЕ-БЕТ» ЧЫГАРМАСЫНЫН ЖАРАЛЫШЫН ИЗИЛДӨӨ.....	144
Жусупова Аида Абдуллажановна, Саитмаматова Айтурган Нурдиновна Л.Н. ТОЛСТОЙДУН «БАЛАЛЫК» ПОВЕСТИНДЕГИ БАЛАЛЫК КОНЦЕПТИ.....	149
Дөөлөтбекова Г.С., Исманова Н.К. КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУУ ЗАРЫЛЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	156
Дарбанов Б.Е. ТУРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	163
Боронова Каникей Райымбековна ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК СРЕДСТВО ОБЪЕКТИВИЗАЦИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА, АСПЕКТЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ.....	170
Атакул кызы Айгүл, Жалалова Мээримгүл	

И. АБДУВАЛИЕВДИН БАЙЫРКЫ ТУРК СӨЗДҮКТӨРҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ	186
<i>Айылчиева Д.Т., Батырбекова А.Б.</i> НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОИСКИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЗЕРТИРСТВА В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА «ЛИЦОМ К ЛИЦУ» И В. РАСПУТИНА «ЖИВИ И ПОМНИ».....	193
<i>Айылчиева Д.Т., к.ф. н., Салимбаева Т.С.</i> ТЕМА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА, В. РАСПУТИНА И В. БЫКОВА.....	199
<i>Калмуратова Айшахан Орозбаевна, Токтогулова Айгул Азизбековна</i> АНГЛИС АДАБИЯТЫНДАГЫ БАЛДАР ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖОЛ БАШЧЫ.....	206

Мажиева Дарья Тойчуевна

КВАДРАТТЫК ЖАНА КУБДУК ФУНКЦИЯНЫН ГРАФИКТЕРИН ТҮЗҮҮНҮН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Мажиева Дарья Тойчуевна

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ ГРАФИКОВ КВАДРАТНОЙ И
КУБИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ

Majieva Daria Toichuevna

FEATURES OF PLOTTING QUADRATIC AND CUBIC FUNCTIONS

УДК: 510.57Т

Аннотация: Ар кандай кубулуштарды изилдөөдө биз кээ бир көз карандысыз өзгөрмөлөрдүн маанилери башка көз каранды өзгөрмөлөрдүн же функциялардын маанилерин аныктай тургандай өз ара байланышкан өзгөрмө чоңдуктар менен иштешибиз. Курчап турган дүйнөдөгү бир дагы процессти математикалык сыпаттамасыз, анын ичинде алардын маңызын түшүнүү, өнүгүү жүрүшүн алдын ала айтуу жана башкаруу үчүн зарыл болгон функцияларды жана алардын касиеттерин колдонуусуз изилдөө мүмкүн эмес. Функциялардын ар түрдүүлүгүнүн ичинен жөнөкөйлүгү жана колдонуунун кеңири чөйрөсү менен айырмаланган функциялар өзгөчөлөнөт. Квадраттык жана кубдук функциялар булар элементардык функциялар, алардын негизги мааниси – алар татаал функцияларды изилдөө үчүн негиз болуп, көпчүлүк учурда негизги элемент катары колдонулат. Негизги элементардык функцияларды, алардын касиеттерин жана графиктерин билүү көбөйтүү таблицасын билүүдөн кем эмес мааниге ээ. Алар пайдубал сыяктуу, бардыгы элементардык функциялардын негизинде пайда болот.

Түйүндүү сөздөр: функция, график, аналитика, минимум, максимум, вертикал, горизонтал, визуалдуу.

Аннотация: При исследовании различных явлений мы работаем с величинами, которые связаны между собой таким образом, что значения некоторых независимых переменных определяют значения тех же функций переменной с другой точки зрения. Невозможно изучать какой-либо процесс в окружающем мире без математического описания, в том числе с использованием функций и их свойств, необходимых для понимания их сущности, прогнозирования и управления их развитием. Среди разнообразия функций выделяются функции, отличающиеся простотой и широкой сферой использования. Квадратичные и

кубические функции являются элементарными функциями, их основной смысл в том, что они являются основой изучения сложных функций и часто используются в качестве базовых элементов. Знать основные элементарные функции, их свойства и графики так же важно, как знать таблицу умножения. Они подобны фундаменту, все основано на элементарных функциях.

Ключевые слова: функция, график, аналитика, минимум, максимум, вертикаль, горизонталь, визуальный.

Abstract: When studying various phenomena, we work with quantities that are interconnected in such a way that the values of some independent variables determine the values of the same functions of the variable from a different point of view. It is impossible to study any process in the surrounding world without a mathematical description, including the use of functions and their properties necessary to understand their essence, predict and control their development.

Among the variety of functions, functions that are distinguished by their simplicity and wide range of use stand out. Quadratic and cubic functions are elementary functions, their main meaning is that they are the basis for the study of complex functions and are often used as basic elements. Knowing the basic elementary functions, their properties and graphs is as important as knowing the multiplication table. They are like a foundation, everything is based on elementary functions.

Key words: function, graph, analytics, minimum, maximum, vertical, horizontal, visual.

Функциянын графиги - бул функциянын ар кандай касиеттерин түшүнүүгө жардам берген функциянын тегиздиктеги визуалдык көрүнүшү.

Функциялардын графиктери ар кандай жолдор менен түзүлүшү мүмкүн, бирок процесс дайыма окшош - функцияга туура келген ийри сызыкты куруу керек.

Математика илими абстрактуу илим. Сандар өзгөрүп өзгөрүлмөнү, өзгөрүлмөлөр формулаларга, формулалар алгебралык же дифференциалдык же башка теңдемелерге айланышы мүмкүн. Математика жаратылыштагы кубулуштарды математиканын абстрактуу (б.а. керек эмес бардык нерселеринен ажыратып – өзүнүн абстрактуу тилине салат) символдор (формулалар) тилине которуп, аларды дифференциалдык теңдемелер түрүндө (ж.б. математикалык тилде) жазышат. [1,154]

Функциянын графиги түз сызыктар, параболалар, гиперболалар, экспоненциалдык ийри сызыктар жана башкалар сыяктуу түрдүү формаларга ээ болушу мүмкүн. Графиктин визуалдык көрүнүшү функцияны анализдөөнү, экстремалдык чектерди (минимум жана максимумдарды) табууну, өсүү жана кемүү интервалдарын аныктоону, ошондой эле анын

касиеттери боюнча жыйынтык чыгарууну изилдейт. Алар математика, физика, инженерия жана башка тармактарда маанилүү ролду ойнойт. [2:5]

f функциясынын графиги $(x, f(x))$ формасындагы тегиздиктин бардык чекиттеринин жыйындысы. f функциясынын графигин $y = f(x)$ теңдемесинин графиги катары да аныктоого болот. Ошентип, функциянын графиги теңдеменин графигинин өзгөчө учуру болуп саналат.

Функциянын графиги – бул функциянын ар кандай касиеттерин түшүнүүгө жардам берген функциянын тегиздиктеги визуалдык көрүнүшү. Функциялардын графиктери ар кандай жолдор менен түзүлүшү мүмкүн. Функциялар жашообуздун ажырагыс бөлүгү болгондуктан, курчап турган дүйнөдөгү бардык кубулуштардын жана процесстердин математикалык сүрөттөлүшү бар. [3,112]

Тескерисинче, координаталык тегиздиктеги ар кандай графикалык сүрөт функцияны аныктайт.

Функциянын графиктерин түзүүдө төмөнкү аракеттерди аткарабыз:

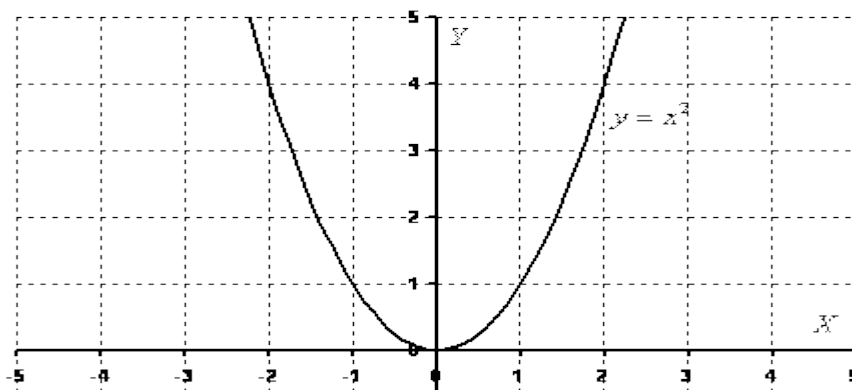
1. Функциянын аныкталуу жана маанилердин областын табуу
2. x жана y кесилиштерин таап, графиктерин түзүү
3. вертикалдык, горизонталдуу асимптоталарды таап, ошол сызыктар боюнча графикти тартуу.
4. x маанилерин алуу менен тиешелүү y маанилерин эсептөө, маанилердин таблицасын түзүү.

Макалада квадраттык жана кубдук функциянын визуалдык түрдө кантип көрсөтүү керектигин карайбыз.

Парабола. Квадраттык функциянын графиги

$y = ax^2 + bx + c$ $a \neq 0$ парабола. $y = x^2$ функциясынын графигин 1-чиймеде карап көрөлү.

1-чийме

Жогорудагы 1-чийме аркылуу функциянын айрым касиеттерин эстейбиз.

Аныкталуу областы - бул ар кандай чыныгы сан (каалаган мааниси "x"). Бул эмнени түшүндүрөт? Биз сан огунда кайсы чекитти тандабайлы – ар бир "X" үчүн парабола чекити бар. Бул математикалык түрдө мындайча жазылган: $D(f)=R$ Кандайдыр бир функциянын аныкталуу областы $D(f)$ стандарттуу түрдө же $D(y)$ аркылуу белгиленет. R көптөгөн чыныгы сандарды туюндурат.

Маанилердин областы -бул "y" өзгөрмөсү кабыл ала турган бардык маанилердин жыйындысы. Бул учурда: $E(f)=[0;+\infty)$ - бардык оң маанилердин жыйындысы, анын ичинде нөл. Маани аянты $E(f)$ стандарттуу түрдө же $E(y)$ аркылуу белгиленет .

Функция жуп болуп саналат. Эгер функция жуп болсо, анда анын графиги $O(y)$ огуна карата симметриялуу болот. Бул абдан пайдалуу касиет жана графикти түзүүнү жеңилдетет.

Мисал -2 $f(x) = -x^2 + 2x$ функциясынын графигин түзөбүз.

Бул мисалда биз «параболаны кантип тез куруу керек?» маанилүү техникалык суроону карап чыгабыз:

Практикалык тапшырмаларда параболанын графигин түзүү зарылдыгы көп кездешет, айрыкча белгилүү бир интегралдын жардамы менен фигуранын аянтын эсептөөдө. Ошондуктан, чиймени минималдуу убакытта чийүүдө төмөндөгүдөй алгоритмди колдонсок болот. Алгач параболанын чокусун табабыз. Бул үчүн, биринчи туунду алып, нөлгө барабарлайбыз:

Ошентип, биздин теңдеменин чечими: $x=1$ – параболанын чокусу. Эми "y" тин тиешелүү маанисин эсептейбиз: $f(1) = -1^2 + 2 \cdot 1 = -1 + 2 = 1$

Демек параболанын чокусу (1.1) чекиттери болот.

Калган чекиттер кандай тартипте жайгашкандыгын жыйынтыктоочу таблица-1 ден көрүүгө болот:

Таблица №1

x	1	0	2	-1	3	-2	4
y	1	0	0	-3	-3	-8	-8

Таблица №1 пайдаланып, чиймесин чийебиз

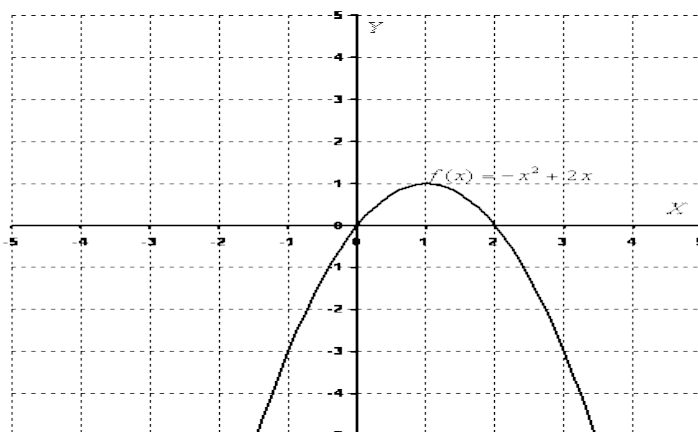
Төмөндөгү, 2-чиймедеги графиктен дагы бир пайдалуу белги эске түшөт:

$y = ax^2 + bx + c$ $a \neq 0$ квадраттык функциясы үчүн төмөнкүлөр колдонулат:

$a > 0$ болсо, параболанын бутактары жогору карай багытталат.

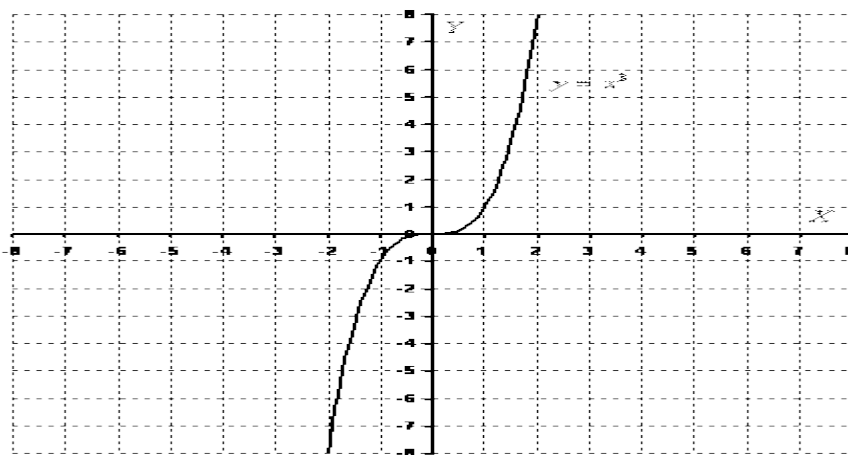
$a < 0$ болсо, параболанын бутактары ылдый карайт.

2-чийме

$y=x^3$ - кубдук парабола функциясы да мектептеги өтүлүүчү негизги функциялардан.

3-чийме

3-чийме аркылуу $y=x^3$ функциясынын негиз белгилерин карасак:

Аныкталуу областы $D(f) = \mathbf{R}$ - болгон каалаган чыныгы сан.

Маанилердин областы $E(f)=\mathbf{R}$ - каалаган чыныгы сан:.

$y=x^3$ так функция болуп саналат. Эгер функция так болсо, анда анын графиги симметриялуу болот. Аналитикалык жактан функциянын так эместиги $f(-x)=-f(x)$ катары көрсөтүлөт. $y=x^3$ функциясын текшерип көрөлү, бул үчүн "х" "ордуна"минус "х" алмаштырабыз:

$$f(-x) = (-x)^3 = -x^3 = -(x^3) = -f(x), \quad y = x^3 \text{ демек, функция так эмес.}$$

Функциянын чеги жок. Математикадагы функциянын графигери боюнча билимдер жана ык-машыгуулар бардык илимдерине байланышкан адистиктер үчүн өзгөчө керектүү. Бизди сандык функциялар кызыктырат, аларды графикалык түрдө сүрөттөө ыңгайлуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Мажиева Д.Т., Наука новый технологии и инновации Кыргызстана, // Текст 2024-жыл, 4-том МАТЕМАТИКАДАГЫ КООРДИНАТА СИСТЕМАСЫ МЕНЕН ИШТӨӨДӨ КОМПЬЮТЕРДИК ПРОГРАММАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ 154-бет
2. Электронный ресурс, Применение математических функций в жизни человека и в математике, // Текст
<https://infourok.ru/primenenie-matematicheskikh-funkciy-v-zhizni-cheloveka-i-v-matematike->
3. Мажиева Д.Т., ЖАМУ Жарчысы, // Текст 2024,1-том Математикалык функциялардын турмушта колдонулушу 112-бет
4. Гриншпон, И. Э. Элементарные функции и их графики: учеб. Пособие Томск – 2017. Стр. 350.
5. Куваков Ж., Куваков С.Ж., Задачки и их применение на практике Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X, Номер: 1 (34) Год: 2017 Страницы: 70-74.
6. Куваков Ж., Куваков С.Ж., Орто сандардын байланышын окутуу Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X Номер: 2 (29) Год: 2014 Страницы: 165-169.
7. Алимаматова А., Абдразакова Г.А. Куваков С.Ж., Компьютердик программаларды колдонуу менен сандык усулдарынын моделдештируунун келечеги Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X, Номер: 4 (53) Год: 2022 Страницы: 172-176.

* * *

Абдыжалилова Гулнур Медербековна, Нусупова Роза Сарыпбековна
**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЭЛЕКТРОНДУК КАРАЖАТТАРДЫ
КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Абдыжалилова Гулнур Медербековна, Нусупова Роза Сарыпбековна,
**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СРЕДСТВ В НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССАХ**

Abdyzhalilova Gulnur Mederbekovna, Nusupova Roza Sarypbekovna
FEATURES OF USE OF ELECTRONIC MEANS IN PRIMARY CLASSES

УДК 373.3

Аннотация: Бул илимий макалада башталгыч класстарда электрондук каражаттарды колдонуу шарттары каралат. Макалада окуу процессинде технологияны колдонуунун артыкчылыктары жана потенциалдуу тобокелдиктери каралат. Макалада электрондук каражаттар башталгыч класстын окуучуларына бир катар артыкчылыктарды, анын ичинде катышууну жакшыртуу, жекелештирилген окутуу жана санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү менен камсыз кыла алары белгиленет. Бирок, алар ошондой эле алаксытуу, киберкуугунтук жана ашыкча колдонуу сыяктуу потенциалдуу тобокелдиктерди азайтуунун маанилүүлүгүн баса белгилешет. Пайдаларды көбөйтүү жана тобокелдиктерди азайтуу үчүн мектептер электрондук каражаттарды колдонуунун так эрежелерин жана жол-жоболорун иштеп чыгууга чакырылат. Бул эрежелер убакыт чектөөлөрүн, колдонуу максаттарын жана онлайн коопсуздук чараларын камтышы керек. Мындан тышкары, мугалимдердин кесиптик өнүгүүсүнүн маанилүүлүгү баса белгиленип, алар электрондук каражаттарды сабактарына натыйжалуу киргизе алышат.

Аннотация: В данной научной статье исследуются условия использования электронных средств в начальных классах. В статье рассматриваются как преимущества, так и потенциальные риски использования технологий в учебном процессе. В статье отмечается, что электронные средства могут предоставить учащимся начальных классов ряд преимуществ, включая улучшение вовлеченности, персонализированное обучение и развитие цифровых навыков. Однако они также подчеркивают важность смягчения потенциальных рисков, таких как отвлечение внимания, киберзапугивание и чрезмерное использование. Чтобы максимизировать преимущества и минимизировать риски, рекомендуются школам разрабатывать четкие правила и процедуры использования

электронных средств. Эти правила должны включать ограничения по времени, цели использования и меры по обеспечению безопасности в интернете. Кроме того, подчеркивается важность профессионального развития учителей, чтобы они могли эффективно интегрировать электронные средства в свои уроки.

Abstract: This scientific article examines the conditions for the use of electronic tools in primary schools. The article discusses both the advantages and potential risks of using technology in the educational process. The article notes that electronic tools can provide primary school students with a number of benefits, including improved engagement, personalized learning and digital skills development. However, they also stress the importance of mitigating potential risks such as distraction, cyberbullying and overuse. In order to maximize the benefits and minimize the risks, it is recommended that schools develop clear rules and procedures for the use of electronic tools. These rules should include time limits, usage goals, and Internet security measures. In addition, the importance of professional development of teachers is emphasized so that they can effectively integrate electronic tools into their lessons.

Негизги сөздөр: электрондук каражаттарды колдонуу, башталгыч мектеп, билим берүү, технология, электрондук окутуу, педагогика, когнитивдик өнүгүү, социалдык өз ара аракеттенүү.

Ключевые слова: использование электронных средств, начальная школа, образование, технологии, электронное обучение, педагогика, когнитивное развитие, социальное взаимодействие.

Keywords: the use of electronic means, primary school, education, technology, e-learning, pedagogy, cognitive development, social interaction.

Электрондук каражаттарды колдонуу окуучулар үчүн так, кыска жана түшүнүктүү болууга тийиш. Технология жана окуучулардын муктаждыктары өзгөргөн сайын, алар мезгил-мезгили менен каралып, жаңыланып турушу керек. Окуучуларды жана ата-энелерди колдонуу шарттарын иштеп чыгууга тартуу алардын сакталышын жана түшүнүлүшүн камсыз кылууга жардам берет. Башталгыч класстарда электрондук каражаттарды пайдалануунун натыйжалуу шарттары ийкемдүү жана окуучулардын жеке муктаждыктарын эске алууга тийиш. Алар технологияны жоопкерчиликтүү колдонууга үндөп, окуу процессин колдошу керек.

Инновациялык педагогикалык методдор

Электрондук каражаттарды башталгыч класстарга интеграциялоо инновациялык педагогикалык методдорго кеңири мүмкүнчүлүк берет, бул окуучулардын жигердүүлүгүн, мотивациясын жана билим берүү натыйжаларын кыйла жогорулатат. Бул ыкмалар

жекелештирилген окутуу, кызматташуу жана критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү принциптерине негизделген [3]. Жекелештирилген окутуу окуу процессин ар бир окуучунун жеке муктаждыктарына жана окуу стилине ылайыкташтыруу үчүн электрондук каражаттарды колдонууну камтыйт. Мисалы, билим берүү колдонмолорунун жардамы менен окуучулар өз темптери менен алдыга жыла алышат. Бул окуучуларга күчтүү жактарына көңүл бурууга жана кыйынчылыктарды жеңүүгө мүмкүндүк берет, бул тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Биргелешип иштөө-бул электрондук каражаттар аркылуу өркүндөтүлө турган дагы бир маанилүү педагогикалык ыкма. Онлайн платформалар жана кызматташуу куралдары окуучуларга долбоорлор боюнча кызматташууга, идеяларды талкуулоого жана тентуштарынан жана мугалимдеринен пикир алууга мүмкүнчүлүк берет. Бул баарлашуу, сынчыл ой жүгүртүү жана көйгөйлөрдү чечүү жөндөмдөрүн өркүндөтүп, жамааттын сезимин жана класста колдоо көрсөтөт [6].

Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү электрондук каражаттар менен да жакшыртылышы мүмкүн. Интерактивдүү симуляциялар, виртуалдык эксперименттер жана суроо-талапка негизделген оюндар окуучуларды суроолорду берүүгө, маалыматты талдоого жана негиздүү тыянактарды түзүүгө үндөйт. Электрондук каражаттар ошондой эле ар кандай маалымат булактарына мүмкүнчүлүк берет, Бул окуучуларга ар кандай көз караштарды салыштырууга жана татаал темалар боюнча өз түшүнүктөрүн түзүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, электрондук каражаттар окуучулардын чыгармачылыгын жана оюн билдирүүгө түрткү берүү үчүн колдонулушу мүмкүн [7]. Чыгармачыл программалар аркылуу окуучулар санариптик чиймелерди түзүп, окуяларды жазып, музыка жаза алышат. Бул алардын фантазиясын, чыгармачылыгын жана идеяларын натыйжалуу жеткирүү жөндөмүн өрчүтөт.

Билим берүү ресурстарына мүмкүнчүлүк берүү

Электрондук окуу китептери, билим берүү оюндары жана интерактивдүү веб-сайттар окуучулардын жеке муктаждыктарына жана окуу темптерине ылайыкташтырылган бай жана кызыктуу билим берүү мазмунун сунуштайт. Онлайн платформалар окуучуларга виртуалдык класстарда, талкуу форумдарында жана чат бөлмөлөрүндө классташтары жана инструкторлору менен баарлашууга мүмкүндүк берүү менен кызматташууну жеңилдетет. Билим берүү ресурстарына алыстан жетүү окуучуларга ыңгайлуу темпте үйрөнүүгө мүмкүндүк берет, бул көбүрөөк ийкемдүүлүктү жана ыңгайлуулукту камсыз кылат [2]. Технология ошондой эле аз камсыз болгон жана тобокелдик тобундагы окуучулар үчүн билим берүү ажырымын жоюуда маанилүү ролду ойнойт. Мектептерде жана коомдук

китепканаларда компьютерлерге жана интернетке туташуу мүмкүнчүлүгүн берүү менен, бардык окуучулардын санариптик билим берүү ресурстарын колдонууга бирдей мүмкүнчүлүктөрү бар. Мындан тышкары, адистештирилген программалар жана тиркемелер окуу мүмкүнчүлүгү чектелген же мүмкүнчүлүгү чектелген окуучуларга кошумча колдоо көрсөтүп, инклюзивдүү жана жеткиликтүү окуу чөйрөсүн түзө алат.

Интернет коопсуздугун камсыз кылуу

Технология жашоонун бардык тармактарына, анын ичинде билим берүү тармагына тездик менен кирип жаткан азыркы дүйнөдө балдардын онлайн коопсуздугун камсыз кылуу биринчи орунда турат. Башталгыч мектеп жашындагы балдар, айрыкча, жөнөкөйлүгүнөн жана тажрыйбасынын жоктугунан киберкоркунучтарга дуушар болушат. Ошондуктан, мектептер жана ата-энелер электрондук шаймандарды окуу максатында колдонууда балдарды коргоо боюнча биргелешкен чараларды көрүшү керек [1]. Натыйжалуу онлайн коопсуздук стратегиясы катмарлуу болушу керек жана башталгыч класстын окуучулары туш болгон өзгөчө тобокелдиктерди эске алышы керек. Биринчиден, балдарга санариптик сабаттуулуктун жана санариптик гигиенанын негиздерин үйрөтүү зарыл. Мектептер маалыматтык коопсуздук курстарын окуу планына киргизип, балдарга ушул көндүмдөрдү үйрөтүү үчүн интерактивдүү куралдарды колдоно алышат. Интернетте балдардын коопсуздугун камсыз кылууда ата-энелер дагы чоң роль ойношот. Алар балдарынын электрондук шаймандардын колдонулушун көзөмөлдөп, интернетке кирүү үчүн колдонулган бардык түзмөктөрдө ата-эненин көзөмөлүн орнотушу керек. Мындан тышкары, ата-энелер балдар менен интернет коопсуздугун ачык талкуулап, мүмкүн болгон тобокелдиктерди түшүндүрүшү керек. Так эрежелер жана ачык диалог балдарды кибер коркунучтардан коргоого жардам берет.

Техникалык чаралардан тышкары, мектептер жана ата-энелер балдарды интернетти колдонууга жоопкерчиликти мамиле кылууга өзгөчө көңүл бурушу керек. Балдар технологияны колдонуунун тобокелдиктерин гана эмес, артыкчылыктарын да түшүнүп, онлайн мейкиндигинде жооптуу чечимдерди кабыл алышы керек. Мектептер санариптик жарандыкты даңазалаган иш-чараларды уюштуруп, окуучуларды башкаларды урматтоого жана онлайн режиминде позитивдүү жүрүм-турумга үйрөнө турган онлайн жамааттарга катышууга үндөй алышат [5]. Башталгыч класстарда электрондук каражаттарды колдонууда интернет коопсуздугун камсыз кылуу мектептерди, ата-энелерди жана интернет провайдерлерин камтыган комплекстүү мамилени талап кылат. **Мугалимдин көзөмөлү**

Электрондук каражаттарды башталгыч класстарга интеграциялоо окутуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачат, бирок бул куралдардын натыйжалуу жана туура колдонулушун

камсыз кылуу үчүн мугалимдин катуу көзөмөлүн талап кылат. Мугалимдер электрондук шаймандарды колдонууга байланыштуу так эрежелерди жана күтүүлөрдү белгилеп, окуучулардын аларды сакташын камсыздашы керек. Буга уруксат берилген колдонуу убактысы, уруксат берилген колдонмолор жана вебсайттар жана туура онлайн жүрүм-турум сыяктуу аспектилер кирет.

Электрондук каражаттарды колдонууга туруктуу мониторинг жүргүзүү мугалимдерге окуучулардын жетишкендиктерин баалоого, өз убагында жооп кайтарууга жана зарыл учурда кийлигишүүгө мүмкүндүк берет. Иш-аракеттер журналдары жана мониторинг программасы сыяктуу куралдарды колдонуп, мугалимдер онлайн режиминде окуучулардын иш-аракеттерин көзөмөлдөп, кыйынчылыктарды аныктап, керектүү колдоо көрсөтө алышат [4]. Мындан тышкары, эрежелерди жана күтүүлөрдү үзгүлтүксүз карап чыгуу жана жаңыртуу алардын өзгөрүлүп жаткан муктаждыктарга жана технологиялык жетишкендиктерге жооп беришин камсыз кылат. Натыйжалуу көзөмөл ата-энелер менен кызматташууну да камтыйт.

Мугалимдер электрондук каражаттарды колдонууга байланыштуу эрежелерди жана күтүүлөрдү так билдирип, ата-энелерди үйдө окуучулардын ишине мониторинг жүргүзүүгө чакырышы керек. Ачык баарлашуу жана биргелешкен аракеттер көзөмөлгө бирдиктүү мамиле жасоого мүмкүндүк берет жана окуучулардын электрондук шаймандарды жоопкерчиликтүү жана билим берүү максатында колдонушун камсыз кылат. Ошентип, мугалимдин көзөмөлү башталгыч класстарда электрондук каражаттарды колдонуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат[8]. Так эрежелерди жана күтүүлөрдү коюу, үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү жана ата-энелер менен кызматташуу аркылуу мугалимдер технологияны жоопкерчиликтүү колдонууга үндөгөн жана анын билим берүү потенциалын арттырган окуу чөйрөсүн түзө алышат.

Башталгыч класстарда электрондук каражаттарды натыйжалуу пайдалануу үчүн мугалимдердин жетекчилигин, ата-энелердин колдоосун жана мектептин тиешелүү саясатын камтыган комплекстүү мамиле керек. Мугалимдер окууну жакшыртуу үчүн электрондук каражаттарды колдонууга үйрөтүлүшү керек, ал эми ата-энелер балдарына чечим кабыл алуу жана колдоо көрсөтүү процессине катышуусу керек. Мектептин саясаттары электрондук каражаттарды колдонуу боюнча так көрсөтмөлөрдү, анын ичинде убакыт чектөөлөрүн жана бекитилген материалдарды колдонууну белгилеши керек.

Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстарда электрондук каражаттарды интеграциялоо олуттуу пайда алып келиши мүмкүн, ошол эле учурда мүмкүнчүлүктөрдү да, тобокелдиктерди да эске алуу маанилүү. Этияттык менен колдонулганда, электрондук каражаттар окууну байытып, мотивацияны жогорулатып, маанилүү көндүмдөрдү өрчүтө

алат. Бирок, бул куралдардын толук потенциалын ишке ашыруу үчүн натыйжалуу ишке ашыруу стратегиялары, так көрсөтмөлөр жана мугалимдердин, ата-энелердин жана мектептердин туруктуу колдоосу керек.

Адабияттардын тизмеси:

1. Воронкова О.В. Информационные технологии в образовании. 2019. Б. 93
2. Глушаков В. М. Основы образовательной технологии. 2020. Б. 55
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. 2018. Б. 77
4. Долгая Т.И. Психическое развитие младшего школьника. 2019. Б. 102
5. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. 2019. Б. 47
6. Куваков Ж., Куваков С.Ж., Задачки и их применение на практике Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X, Номер: 1 (34) Год: 2017 Страницы: 70-74.
7. Куваков Ж., Куваков С.Ж., Орто сандардын байланышын окутуу Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X Номер: 2 (29) Год: 2014 Страницы: 165-169.
8. Куваков Ж., Куваков С.Ж., Повышение знаний, учащихся через переход от жизненных практик к теории Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X Номер: 1 (34) Год: 2017 Страницы: 74-78
9. Алимаматова А., Абдразакова Г.А. Куваков С.Ж., Компютердик программаларды колдонуу менен сандык усулдарынын моделдештируунун келечеги Журнал, Вестник Жалал-Абадского государственного университета, ISSN: 1694-531X, Номер: 4 (53) Год: 2022 Страницы: 172-176.
10. Использование интерактивных средств в процессе обучения младших школьников - <https://infourok.ru/diplomnaya-rabota-na-temu-ispolzovanie-interaktivnih-sredstv-v-processe-obucheniya-mladshih-shkolnikov-3495108.html?ysclid=lv0zpf5kj6604957299>
11. Использование электронно - образовательных ресурсов в начальной школе - <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/2016/10/10/ispolzovanie-elektronno>
12. Применения электронных образовательных ресурсов в обучении младших школьников - <https://infourok.ru/primeneniya-elektronnyh-obrazovatelnyh-resursov-v-obuchanii-mladshih-shkolnikov-6461988.html?ysclid=lv0zvves79504818656>

Жороева Айнура Маматовна, Айжамал Болуш

**ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО ИННОВАЦИОННОГО
СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Жороева Айнура Маматовна, Айжамал Болуш

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИШКАНАЛАРЫНЫН ЗАМАНБАП
ИННОВАЦИЯЛЫК АБАЛЫНА ЭКОНОМИКАЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ**

Zhoroeva, Ainura Mamatovna, Aizhamal Bolush

**CONDUCTING AN ECONOMIC ANALYSIS OF THE CURRENT INNOVATIVE STATE OF
ENTERPRISES IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК:332.012

Аннотация: В этой статье проведено исследование, современное состояние экономики Кыргызской Республики сопровождаемой активностью промышленных объектов и хозяйствующих субъектов малого и среднего бизнеса в сфере производства. Экономическое положение любой страны во многом зависит от уровня развития такой важнейшей отрасли материального производства, как промышленность. Именно состояние и динамика развития промышленного комплекса определяют возможности успешного решения стратегических и тактических задач по укреплению экономической независимости страны, национальной безопасности, по обеспечению достойного уровня жизни населения, по интеграции страны в мировую экономику на равноправных и взаимовыгодных условиях.

Ключевые слова: инновация, экономика, анализ, предприятия, производство, инновационная инфраструктура, эффективный механизм, устойчивое развития.

Аннотация: Бул макалада өндүрүш чөйрөсүндөгү өнөр жай объектилеринин жана чакан жана орто бизнестин чарбакер субъекттеринин активдүүлүгү менен коштолгон Кыргыз Республикасынын экономикасынын азыркы абалы боюнча изилдөө жүргүзүлгөн. Ар бир өлкөнүн экономикалык абалы көбүнчө өнөр жай сыяктуу материалдык өндүрүштүн мындай маанилүү тармагын өнүктүрүү деңгээлине жараша болот. Дал ушул өнөр жай комплексинин абалы жана өнүгүү динамикасы өлкөнүн экономикалык көз карандысыздыгын бекемдөө, улуттук коопсуздук, калктын татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу, тең укуктуу жана өз ара пайдалуу шарттарда өлкөнү дүйнөлүк экономикага интеграциялоо

боюнча стратегиялык жана тактикалык милдеттерди ийгиликтүү чечүү мүмкүнчүлүгүн аныктайт.

Ачкыч сөздөр: инновация, экономика, анализ, ишкана, өндүрүш, инновациялык инфраструктура, натыйжалуу механизм, туруктуу өнүгүү.

Abstract: This article examines the current state of the economy of the Kyrgyz Republic, accompanied by the activity of industrial facilities in the field of production and business entities of small and medium-sized businesses. The economic situation of each country largely depends on the level of development of such an important branch of material production as industry. It is the state and dynamics of the development of the industrial complex that determine the possibility of successfully solving strategic and tactical tasks to strengthen the country's economic independence, national security, ensure a decent standard of living for the population, and integrate the country into the world economy on equal and mutually beneficial terms.

Keywords: innovation, economics, analysis, enterprise, production, innovative infrastructure, effective mechanism, sustainable development.

В Кыргызской Республике в последние годы были сделаны определенные шаги в развитии инновационных процессов и нахождении оптимальных вариантов активизации инновационной деятельности ибо актуальной задачей для отечественных экономистов является творческое восприятие и адаптация к нашим условиям опыта других стран, прошедших определенную часть пути построения экономики, основанной на инновациях. На страновом уровне инновационная политика несет на себе отпечаток социально-экономической, ментальной, ресурсно-географической специфики, что позволяет ставить вопрос об идентификации национальных инновационных систем. Однако, справедливости ради следует отметить, что на сегодняшний день проблемы в области инновационной деятельности в Кыргызской Республике достаточно широки – начиная от законодательной базы, создания инфраструктуры и до решения проблем информационно-образовательного уровня.

Значение и роль промышленного комплекса в экономической жизни нации определяется следующими факторами. Во-первых, промышленное производство объективно является основным источником создания валового внутреннего продукта страны, всей товарной масса для внутреннего потребления и экспорта. По данным некоторых специалистов в создании ВВП доля промышленности в стабильно развивающейся экономике составляет около 24% [2, 43]. Основными факторами, позитивно сказавшимися на повышение экономической активности являются устойчивая политическая обстановка в

республике, развитие предпринимательства. В ведущих отраслях промышленности последние годы выполняются инновационные вложения, которые являются основой для развития этих отраслей. В табл. 1 приводятся сведения характеризующие объем инновационных вложений в разрезе отраслей промышленности за последние три года.

Таблица 1 - Сведение о капитальных вложениях в разрезе основных отраслей промышленности Кыргызской Республики для развития инновации за 2020-2022гг. (в тыс. соммах)

№п/п	Отрасли экономики	2020 г	2021 г	2022 г
1	Горнорудная отрасль промышленности	821,0	613,7	1049,5
2	Швейное производство	402,0	395,2	721,5
3	Обрабатывающая отрасль промышленности	1342,9	530,9	1144,6
4	Энергетическая отрасль промышленности	32637,0	23470,5	29633,5

Источник: составлена автором по данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики.

Как показывают исследования преобладающая часть инновационных вложений производится в энергетической отрасли промышленности. В 2022 году на развитие инновационной инфраструктуры было направлено 29633,5 тыс. соммов, по сравнению с 2020 годом темп роста составил 121,3%. Другие отрасли промышленности характеризуются низким вложением в развитие инновационной инфраструктуры. Так, в горнорудную отрасль 2022 г. было направлено 1049.5 тыс. соммов, а в цветную отрасль- 721,5 тыс. соммов.

А в целом динамика объема промышленной продукции в разрезе областей характеризуется следующими данными (табл. 2)

Таблица 2 - Динамика объема промышленной продукции в разрезе областей

Наименование	2020 г.		2021 г.		2022 г.	
	Сумма в соммах	Уд. вес, в %	Сумма в соммах	Уд. вес, в %	Сумма в соммах	Уд. вес, в %
Кыргызская Республика	140856048	100	201793626	100	305308776	100
Жалал-Абадская область	821461	1,85	1085431	0,54	1730133	0,57
Ошская область	276861	0,2	408270	0,2	376149	0,12

Баткенская область	264840	0,2	412854	0,2	1068931	0,35
Исыккульская область	1059331	0,7	1627156	0,8	2383899	0,78
Нарынская область	62912	0,05	90632	0,05	282803	0,09
Талаская область	625199	0,4	1017289	0,5	997608	0,33
Чуйская область	2161548	1,5	2882588	1,4	4097205	1,34
г. Бишкек	133954096	95,1	190397890	95,0	294372048	96,42

Источник: составлена автором по данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики.

В данной таблице представлены объемы промышленного производства за истекший период в разрезе областей Кыргызской Республики. Наибольший удельный вес приходится на г. Бишкек. Эффективность инновационной деятельности во многом определяется инновационной инфраструктурой. Поэтому инновационная инфраструктура является базовой составляющей инновационной экономики, инновационного потенциала общества.

Важной проблемой, требующей своего актуального решения в условиях инновационной экономики, является опережающее создание в регионах эффективного механизма информационного обеспечения инновационной деятельности.[3,24] Результативность этого механизма в значительной мере зависит от качества непрерывного социально-экономического мониторинга регионов. Подобный мониторинг, по нашему мнению, должен охватить наблюдение, анализ, оценку и прогноз экономической, социальной, экологической, научной и инновационной обстановки в регионе с целью подготовки управленческих решений и рекомендаций, направленных на улучшение и развитие инновационной деятельности. За истекшие годы значительно изменилась отраслевая структура производства в Кыргызской Республике. Так, если в 90-х годах наибольшую долю в объеме промышленного производства занимали машиностроение, легкая и пищевая промышленность, то в настоящее время горнодобывающая промышленность вышла на траекторию роста (Рис. 1). На изменение отраслевой структуры промышленности в значительной мере оказывает влияние объем вложенных в отрасль инвестиций в горнодобывающую отрасль.

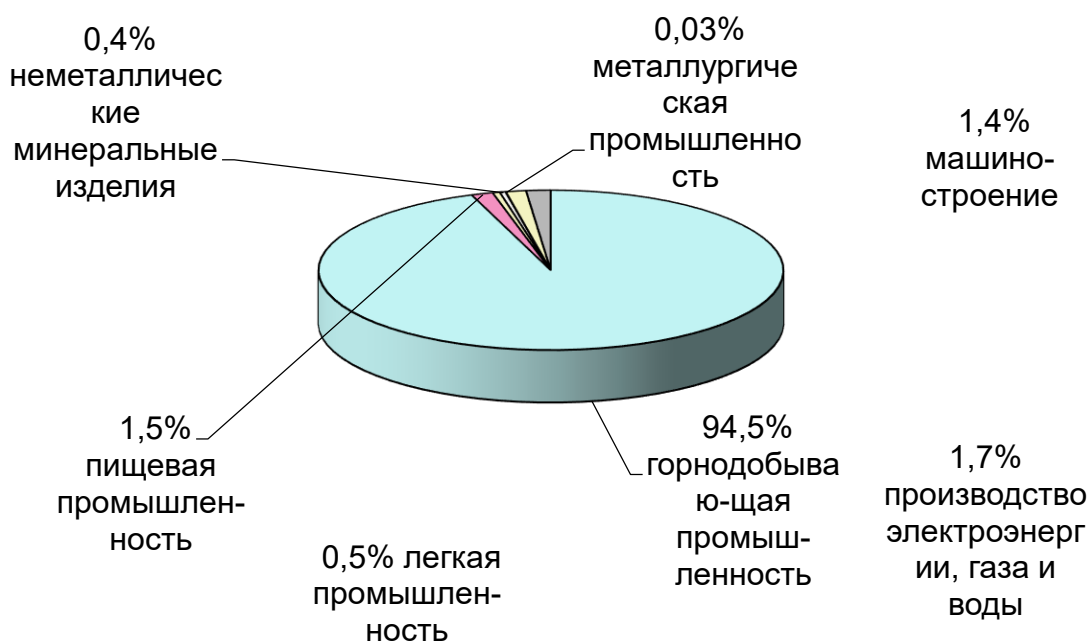

Рисунок 1. Структура капиталовложений промышленного производства по отраслям в 2022 г.

Становление инновационной экономики в значительной мере зависит от создания эффективного механизма управления практической реализацией в областях сложных инновационных проектов. И здесь без государственной поддержки инновационных процессов не обойтись. Необходимость финансовой и правовой поддержки науки и инноваций, активизации инновационной деятельности, перехода на новые формы решения экономических, экологических и социальных проблем областей, характерных для инновационной экономики, настоятельно требуют от региональных органов управления вырабатывать ответственную политику по отношению к управлению и развитию инновационной деятельности в области, активизировать взаимодействие по данной проблеме областных органов управления с республиканскими. Главной формой такого взаимодействия, на наш взгляд, должны стать научно-технические программы: государственные, финансируемые из республиканского бюджета, когда приоритетные народнохозяйственные проблемы решаются на базе научно-инновационного потенциала областей и областные – с долевым финансированием государства и области.

Проблема улучшения инновационного развития в промышленности в условиях недостаточно высокого развития производства является наиболее актуальной в ряду эффективных экономических инструментов управления реальным сектором экономики, что

отвечает долгосрочным приоритетам, определенным стратегией развития промышленности Кыргызской Республики. Одним из главных требований, которое необходимо реализовать для нормального функционирования экономики Кыргызской Республики, является переход общества к модели устойчивого развития в процессе формирования зрелых рыночных отношений и ускорения научно-технического прогресса.[4, 7]

Именно достижения современного научно-технического прогресса являются компонентами для создания новой, более эффективной, по сравнению с индустриальной, технологической базы, рождающейся постиндустриальной цивилизации. При этом первостепенная роль в повышении эффективности производства отводится НТП в области создания и внедрения новой техники.

Управление инновационной деятельностью в промышленности может быть успешным при условии длительного изучения инноваций, что необходимо для их отбора и использования. Прежде всего необходимо различать инновации и несущественные видоизменения в продуктах и технологических процессах; незначительные технические или внешние изменения в продуктах, оставляющие неизменными конструктивное исполнение и не оказывающие достаточно заметного влияния на параметры, свойства, стоимость изделия, а также входящих в него материалов и компонентов; расширение номенклатуры продукции за счет освоения производства не выпускавшихся прежде на данном предприятии, но уже известных на рынке продуктов, с целью удовлетворения текущего спроса и увеличения доходов предприятия.

В результате исследования по нашему мнению для успешной реализации инновационной политики по формированию инновационной экономики должен быть выполнен комплекс научных и организационно-технических мероприятий, основными из которых, являются следующие.

1. Разработка концепции развития инновационной деятельности и инновационной инфраструктуры в области с определением долговременных стратегических целей и средств их достижения в рамках формирования инновационной экономики.

2. Разработка программы инновационного развития области, которая должна быть адресным документом, указывающим по ресурсам, исполнителям и срокам совокупность мероприятий, направленных на достижение целей инновационного развития области.

3. Включение основных положений программы инновационного развития области в программу ее социально-экономического развития.

Литература:

1. Агарков А. П. Управление инновационной деятельностью: Учебник для использования в образовательном процессе образовательных организаций, реализующих

программы высшего образования по направлениям подготовки «Менеджмент», «Инноватика» (уровень бакалавриата) / А. П. Агарков, Р. С. Голов. – 2-е издание. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2020. – 204 с.

2. Жороева А. М. О проблемах трансформации и капиталовложения в экономику региона Кыргызстана // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. – Т. 5. – №. 1. – С. 41-45.

3. Попов, А.И. Инновационная экономика : лекция / сост.– Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 24 с. – 100 экз

4. Абдыкалыкова Ж. А., Мамадалиева К. А. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ИНДИКАТОРОВ ОЦЕНКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА //МОЛОДЁЖЬ СИБИРИ-НАУКЕ РОССИИ. – С. 8.

* * *

Ажиматова Наргиза Мырзакабыловна, Токтобаев И. А., Торогелдиева А.А.

Кыргызстандын каржы базарын өнүктүрүү көйгөйлөрү

Ажиматова Н.М, Токтобаев И. А., Торогелдиева А.А.

Проблемы развития финансового рынка Кыргызстана

Azhimatova N. M., Toktobaev I.A., Torogeldieva A.A.

Development problems of the financial market of Kyrgyzstan

УДК:336.

Аннотация: Кыргызстанда каржы рыноктору, анын ичинде мамлекеттик баалуу кагаздар рыногу өнүгүүнүн эң алгачкы этабында турат. Бюджеттин тартыштыгынын бир аз бөлүгү казыналык векселдерди жана облигацияларды чыгаруунун эсебинен өлкө ичинде каржыланганына карабастан, мамлекеттик векселдердин экинчилик рыногу дагы эле өтө чектелген, жүгүртүү минималдуу жана инвестициялык базаны кеңейтүү зарыл. Мамлекеттик баалуу кагаздар рыногунун рудименталдык абалы эффективдүү акча-кредит саясатын жүргүзүүнү кыйындатат, ал эми баалардын так максаттуу көрсөткүчтөрүнүн жоктугу өкүндүрөт.

Ачкыч сөздөр: каржы, биржа, өнөр жай, насыя, сырьё, тобокелдик, экономика, инвестор, инфляция жана валюта.

Аннотация: Финансовые рынки Кыргызстана, в том числе рынок государственных ценных бумаг, находятся на самом раннем этапе развития. Хотя небольшая часть бюджетного дефицита финансируется внутри страны за счет выпуска казначейских векселей и облигаций, вторичный рынок государственных векселей по-прежнему очень ограничен, обращение минимально, а инвестиционную базу необходимо расширять. Рудиментарное состояние рынка государственных ценных бумаг затрудняет проведение

эффективной денежно-кредитной политики, а отсутствие четких целевых ценовых показателей вызывает сожаление.

Ключевые слова: финансы, фондовый рынок, промышленность, кредит, товар, риск, экономика, инвестор, инфляция и валюта.

Abstract: Financial markets in Kyrgyzstan, including the state securities market, are at the earliest stage of development. Although a small part of the budget deficit is financed domestically through the issuance of treasury bills and bonds, the secondary market for government bills is still very limited, circulation is minimal, and the investment base needs to be expanded. The rudimentary state of the state securities market makes it difficult to conduct an effective monetary policy, and the lack of clear target price indicators is regrettable.

Key words: finance, stock market, industry, credit, commodity, risk, economy, investor, inflation and currency.

Финансы рыногунун абалына жана анын келечегине баа берүү жана өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө финансы рыногунун ролун жогорулатуу мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү багыттары болуп саналат, анын максаты улуттук экономиканын туруктуу экономикалык өсүшүн жогорулатуу болуп саналат.

Азыркы учурда инвестициянын агымынын көбөйүшүнө өбөлгө боло турган өлкөнүн каржы рыногун өнүктүрүүнүн жаңы формаларын жана булактарын табуу.

Кыргызстандын экономикасынын азыркы оор абалы инвестициялардын агымынын көбөйүшүнө өбөлгө боло турган өлкөнүн Каржы рыногун өнүктүрүүнүн жаңы формаларын жана булактарын тез арада издөөнү талап кылат. Өнүккөн каржы рыногу гана экономиканын, өнөр жайдын, айылдын өсүшү үчүн кубаттуу потенциалды берүүгө жана калкты колдоонун бардык социалдык программаларын илгерилетүүгө жөндөмдүү.

Каржы системасынын табиятын заманбап түшүнүү анын акча ресурстарын (агымдарын) топтоо, бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү функциялары менен гана чектелбейт. Бул система, анын ичинде Каржылык инструменттердин спецификалык мүнөздөмөлөрү, биринчи кезекте, тиешелүү (Каржылык) келишимдерде жазылган белгиленген мүлктүк укуктарды чагылдырат. Каржылык инструменттердин мүлктүк укуктарынын жана мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысы корпорациялардын капиталынын структурасын түзөт жана ал (структура) акча ресурстарын топтоонун жана бөлүштүрүүнүн ар кандай формаларынын ортосундагы пропорцияларды гана чагылдырбастан, ошондой эле алардын каржылык келишимдерде акыркысын инвесторлор арасында, анын ичинде

ишкерлер, менеджерлер жана “тышкы” инвесторлор арасында бөлүштүрүү катары формалдуулугун да камтыйт.

Каржы рыногу бир нече рынокторду камтыйт. Бирок анын негизги сегменти болуп экономикалык программаларды ишке ашыруу үчүн инвесторлордун каражаттарын тартуунун натыйжалуу механизми болуп саналган баалуу кагаздар рыногу саналат.

Кыргыз Республикасынын каржы-экономикалык системасын өнүктүрүүнүн негизги шарттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- заманбап эл аралык талаптарга жооп берген Каржылык рыноктун натыйжалуу түзүмүн түзүү;
- кредиттөө рыногунда жана капитал рыногунда коммерциялык банктардын ишин өнүктүрүү жана активдүүлүгүн күчөтүү;
- эл аралык кызматташтыктын негизинде каржы рыногун өнүктүрүү боюнча чет мамлекеттердин тажрыйбасын үйрөнүү жана колдонуу;
- укуктук базаны өркүндөтүү жана каржы рыногунун институттарына ишенимди бекемдөө.

Каржы рыногунун абалына жана анын өнүгүү келечегине баа берүү, өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө Каржы рыногунун ролун жогорулатуу мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү багыттары улуттук экономиканын туруктуу экономикалык өсүшү болуп санала тургандыгы айдан ачык.

Бүгүнкү күндө инвестициянын агымынын көбөйүшүнө өбөлгө боло турган өлкөнүн каржы рыногун өнүктүрүүнүн жаңы формаларын жана булактарын табуу болуп саналат.

Аткарылган иштер каржы рыногунун абалына жана өлкөнүн экономикалык комплексинде аны өнүктүрүүнүн келечегине баа берүү мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү багыты экенин көрсөтүп турат. Кыргыз Республикасынын Каржы системасын реформалоо жана баалуу кагаздар рыногун, бухгалтердик эсепти, Каржылык отчеттуулукту, аудитти жана банктык эмес Каржы секторун өнүктүрүүнүн артыкчылыктарын аныктоо маселелерине биринчи кезекте көңүл буруу зарыл.

Биздин өлкөнүн рыноктук экономикага өтүшү, баалуу кагаздар рыногун өнүктүрүүнүн жаңы этабынын башталышын аныктады. Заманбап баалуу кагаздар рыногу кыйла өнүккөн рыноктук инфраструктура жана мыйзамдык база сыяктуу бир катар оң жылыштар менен мүнөздөлөт. Корпоративдик башкарууну өркүндөтүү, баалуу кагаздар рыногунда ачык-айкындуулукту камсыз кылуу, баалуу кагаздардын эмиссиясын жөнгө салууну жакшыртуу боюнча белгилүү натыйжаларга жетишүү да оң фактор болуп саналат. Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын фондулук рыногу бүгүнкү күндө компанияларга түздөн-түз

инвестиция салуу менен байланышпаган инвесторлордун тар чөйрөсүнүн милдеттерин аткарган, жогорку тобокелдиктер менен натыйжасыз механизм катары мүнөздөлөт. Баалуу кагаздар рыногун өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү стратегиясын түзүү, анын учурдагы абалын объективдүү талдоо, фондулук рынокко жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасир этүүчү фундаменталдык факторлорду изилдөөнүн негизинде актуалдуу, ошондой эле баалуу кагаздар рыногун өнүктүрүүнүн эл аралык тажрыйбасына баа берүү жана бул жаатта мамлекет тарабынан макроэкономикалык стратегияны ишке ашыруу көйгөйдү чечүү зарылчылыгы айкын болуп калды.

Мындай узак мөөнөттүү программаны ийгиликтүү ишке ашыруунун негизги шарты болуп каржы рыногунун институттарынын структурасын модернизациялоого даяр болушу саналат:

- каржылык рыноктун инфраструктурасын модернизациялоо жана улуттук стратегиянын максаттарын жана милдеттерин натыйжалуу ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү;
- кыргыз Республикасынын Каржы секторунда кыйла толук жана жагымдуу ченемдик укуктук базаны түзүү максатында бардык колдонуудагы ченемдик укуктук актыларга аудит жүргүзүү жана кошумча актыларды кабыл алуу;
- каржы рыногунун институттарына ишенимди бекемдөө жана инвестициялык климатты жакшыртуу.

Уюшкан аянтчаларда соода туруксуз, бытыранды жана негизинен жеке инвесторлор тарабынан стратегиялык үлүштү сатып алуу үчүн жүргүзүлөт. Лицензияланган соода аянтчаларынын техникалык инфраструктурасы жакшыртууну талап кылат.

Жамааттык инвестициялык институттарды өнүктүрүүгө тоскоол болгон дагы бир бирдей маанилүү фактор - инвесторлордун үлүштүк тобокелдиктин инструменттерине ишениминин төмөн деңгээли. Эки учурда тең макроэкономикалык жана саясий тобокелчиликтер орун алганына карабастан, узак мөөнөттүү эмес, депозиттик жана валюталык инструменттерге кыска мөөнөттүү инвестицияларды жактырган инвесторлордун психологиясын өзгөртүү зарыл. Жамааттык инвестицияларды илгерилетүү жана инвесторлорду кеңири маалымдоо жакынкы келечекте баалуу кагаздар рыногун жөнгө салуучу органдын ишинин маанилүү багыты болууга тийиш.

Баалуу кагаздар рыногун мамлекеттик жөнгө салуу өлкөнүн экономикалык саясатынын эң маанилүү курамдык бөлүгү жана экономикалык өсүү процессинде, постсоветтик өлкөлөрдө фондулук рынокту калыптандырууда, инвестициялык процессти калыптандырууда жана түзүмдүк реформаларды жүргүзүү зарыл.

Алдыга коюлган максаттарды ишке ашыруу менен Кыргызстан КМШнын эң өнүккөн өлкөлөрүнүн бирине айланат. Бул анын алдыңкы өнүккөн өлкө катары чыгышынын биринчи этабы болот. Каржы рыногунун өнүгүшү биздин республиканы Азиянын, Европанын жана Американын эл аралык борборлорунун таанылган лидерлери менен түздөн-түз ишкердик байланыштарды түзө ала турган Евразия чөлкөмүнүн Каржылык жана ишкер борборлорунун бирине айлантат деп ишенем.

Колдонулган адабияттар

1. Абдынасыров У.Ж. Кыргыз Республикасындагы РКБнын өнүгүү стратегиясы жана келечеги. — Б. 2022
2. Бакас уулу Бахтияр. Кыргыз Республикасында баалуу кагаздар рыногун мамлекеттик жөнгө салууну өркүндөтүү. Бишкек 2022.
3. Бурений А.Н. Баалуу кагаздар жана туунду Каржылык инструменттер рыногу. - М.: Мамлекеттик китеп соода ишканасы, 2020ж.
4. Ван Хорн Джана Каржылык башкаруунун негиздери. -М.: Каржы жана статистика, 2020ж.
5. Касимов Ю. Оптималдуу баалуу кагаздар портфели теориясынын негиздери - М.: Фитил, 2020.
6. Муралиев А.М. Кыргыз Республикасынын экономикасынын азыркы этапта өнүгүүсү. - Б. 2023.
7. Жороева А.М., CONDITIONS FOR CONDUCTING ECONOMIC ACTIVITIES OF HORSE BREEDING ENTERPRISES OF THE KYRGYZ REPUBLIC, 2020 Журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана Номер 7 Страницы 112-116 Издатель Общественное объединение Общественная академия ученых Кыргызской Республики
8. Жороева А.М., О проблемах трансформации и капиталовложения в экономику региона Кыргызстана 2019 Журнал Экономика и управление: проблемы, решения, Том 5 Номер 1 Страницы 41-45 Издатель Общество с ограниченной ответственностью Издательский дом" Научная библиотека"
9. www.economy.gov.ru
10. www.minfin.ru

* * *

Акжол уулу Нурболот, Муратбек кызы Гулдана, Турсунбаев Э.Т.

Салиев Нурмухамед Абылкасымович

**БАШКАРУУ ЧЕЧИМДЕРИН АВТОМАТТАШТЫРУУ ЖАҢЫ ФАКТОР
КАТАРЫ УЮМДУН МЕНЕДЖМЕНТИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН
ЖОГОРУЛАТУУ**

Акжол уулу Нурболот, Муратбек кызы Гулдана, Турсунбаев Э.Т.

Салиев Нурмухамед Абылкасымович

**АВТОМАТИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ КАК НОВЫЙ ФАКТОР
ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА ОРГАНИЗАЦИИ**

*Akjol uulu Nurbolot, Muratbek kyzy Guldana, Tursunbaev Elizhan Tilekovich, Saliev
Nurmukhamed Abylkasymovich*

**AUTOMATION OF MANAGEMENT DECISIONS AS A NEW FACTOR IN
INCREASING THE EFFECTIVENESS OF ORGANIZATION MANAGEMENT**

УДК 658

Аннотация. Макалада башкаруу чечимдерин автоматташтыруу үчүн заманбап технологияларды колдонуунун теориялык жана практикалык аспекти баяндалат. Чечимдерди кабыл алууну колдоо системаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу тарыхы каралат. Көптөгөн өкүлдөр тармагында бүгүнкү күндө колдонулган технологиялардын жалпы түрлөрү башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу процесстерин автоматташтыруу.

Документте чечимдерди кабыл алууну автоматташтыруу үчүн заманбап маалыматтык технологияларды колдонуунун учурдагы мисалдары келтирилген. Уюмду башкаруунун натыйжалуулугуна башкаруу чечимдерин автоматташтыруунун таасиринин оң жана терс жактарына талдоо жүргүзүлдү. Уюмдарды башкаруунун автоматташтырылган механизмдери менен башкаруучу кадрларды алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө баа берилди.

Ачык сөздөр: башкаруу чечимдери; башкаруу чечимдерин кабыл алуу; программалаштыруучу чечимдер; автоматташтыруу; уюштуруу натыйжалуулугу; башкаруунун натыйжалуулугу.

Аннотация. Статья описывает теоретические и практические аспекты применения современных технологий для автоматизации управленческих решений. Рассмотрена история разработки и внедрения систем поддержки принятия решений. Представлены

наиболее распространенные на сегодняшний день виды используемых технологий в области автоматизации процессов разработки, принятия и внедрения управленческих решений.

В работе приведены актуальные примеры использования современных информационных технологий для автоматизации принятия решений. Проведен анализ положительных и негативных сторон влияния автоматизации управленческих решений на эффективность менеджмента организации. Произведена оценка возможности замещения управленческих кадров автоматизированными механизмами по управлению организациями.

Ключевые слова: управленческие решения; принятие управленческих решений; программируемые решения; автоматизация; эффективность организации; эффективность менеджмента

Abstract: This article describes theoretical and practical aspects of application of modern technologies for automation of management decisions. The history of development and implementation of decision support systems is considered. The most common types of technologies for automating the processes of development, adoption and implementation of management decisions are presented.

The paper provides current examples of using modern information technologies to automate decision-making. The analysis of positive and negative aspects of the influence of automation of management decisions on the effectiveness of the organization's management is carried out. The possibility of replacing management personnel with automated mechanisms for managing organizations was assessed.

Keywords: managerial decisions; managerial decision making; programmable decisions; automation; organization efficiency; management efficiency

Киришүү

Бүткүл өмүр бою адам чечим кабыл алуу муктаждыгына туш келет. Бул процесс анын кандайдыр бир максаттуу ишмердигинин негизинде жатат. Аймакка жараша адамдын иш-аракети, биз чечимдердин мындай түрлөрүн айырмалай алабыз юридикалык, инженердик, инвестициялык, өздүк (жекелик) ж.б. адам тарабынан кабыл алынган чечимдин өзгөчө түрү катары же адамдардын тобу башкаруу чечимдерин баса белгилешет. Башкаруу чечими адам тарабынан кабыл алынган чечимдердин бардык түрлөрүнө мүнөздүү болгон нерсеге, ошондой эле өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, башкаруу процессинин өзгөчөлүктөрү. Бул өзгөчөлүктөрдү аныктоо үчүн, келгиле, башкаруу чечимдерин адам тарабынан кабыл алынган чечимдердин эң кеңири таралган түрлөрүнүн бири - жеке чечимдер менен салыштырып көрөлү. 1-таблицада башкаруу чечимдери менен жеке чечимдердин ортосундагы негизги айырмачылыктар талкууланат [1, б. 305].

1-таблица. Жеке чечимдерди башкаруу чечимдеринен айырмалоо

Чечимдин мүнөздөмөлөрү	Жеке чечимдер	Башкаруу чечимдери
Максаттар	Өзүңүздүн муктаждыктарыңызга жараша кабыл алынат	Башкаруучу объекттин маселелерин чечүү максатында кабыл алынган
Таасир масштабы	Алар адамдын өз жашоосуна таасир этет жана ага жакын бир нече адамдарга таасир этиши мүмкүн	Алар көптөгөн адамдардын жашоосуна таасирин тийгизет. Масштаб ашканылуучу объекттин түрүнө жараша болот (ишкана, калктуу конуш, аймак, штат)
Эмгекти бөлүштүрүү	Көз карандысыз чечим кабыл алуу жана ишке ашыруу	Жетекчилер чечимдерди кабыл алышат, аткаруучулар алардын аткарылышына жооптуу
Кесипкөйлүк	Адам өзүнүн акылына, тажрыйбасына карап чечим чыгарат	Уюмда чечим кабыл алуу атайын кесиптик даярдыкты талап кылат

Ошентип, жогоруда келтирилген мүнөздөмөлөргө таянып, **башкаруу чечими** – бул башкарылуучу объекттин максаттарына жетүү үчүн бул иш-аракетке ыйгарым укук берилген адам (же лицейлер тобу) тарабынан кабыл алынган альтернативаны тандоо деген тыянак чыгарууга болот. Башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу жана кабыл алуу процессинде ар кандай ыкмалар жана технологиялар колдонулушу мүмкүн. Процесстин натыйжалуулугу түздөн-түз технологияларды жана ыкмаларды туура тандоодон көз каранды, башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу жана алардын сапаты. Атаандаштыкты кучетуу жана илимий-техникалык прогрессти тездетуу шарттарында, ишканаларда өндүрүш процесстерин массалык түрдө автоматташтыруу түрүндө айкын көрүнүп турганда, башкаруу чечимдерин даярдоону кошкондо автоматташтыруунун мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө маселеси өтө актуалдуу болуп калат. Ошентип, бул иштин максаты азыркы этапта уюмдарда башкаруу чечимдерин иштеп чыгууну жана кабыл алууну автоматташтыруу мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө болуп саналат.

Бул иштин алкагында **башкаруу чечимдерин кабыл алууну автоматташтыруу** менен биз күнүмдүк милдеттерден жана күнүмдүк иштерден бошоп, чечимдерди кабыл алуунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү программалык платформаны иштеп чыгууга жана ишке ашырууга багытталган чаралардын комплексин түшүнөбүз. убакытты көбүрөөк акылдуу пайдалануу [2]. Бул багыттагы алгачкы өнүгүүлөр 1950-жылдардын

аягында Карнеги технологиялык институтунда башталган. Институттун кызматкерлери биринчи чечимдерди колдоо системаларын (DSS) иштеп чыгуу боюнча теориялык изилдөөлөрдү жүргүзүштү. Иш жүзүндө, биринчи мындай системалар 20-кылымдын 80-жылдарынын ортосунда ишке ашырыла баштаган. Атап айтканда, 1987-жылы, Texas Instruments United Airlines үчүн Gate Assignment Display системасын иштеп чыккан. Бул учуу жоготууларын бир топ кыскартты жана Чикагодогу О'Харе эл аралык аэропортуна тартып Денвердеги Степлтонго (Колорадо штаты) чейинки ар кандай аэропортторду башкарууну жөнгө салды [3].

Өнүктүрүүнүн азыркы этабында чечимдерди колдоо системаларынын төмөнкү түрлөрү колдонулат:

Башкаруу маалымат системалары: Management Information Systems (MIS). Башкаруу маалымат системалары. Бул системаларда компьютер оперативдүү, бухгалтердик жана отчеттук маалыматтарды чогултат, сактайт жана иштеп чыгат, уюмдун ар кандай бөлүмдөрү жана бөлүмдөрү үчүн жаңы маалыматтарды түзөт. Ошентип, башкаруунун маалыматтык системалары: пландоо, бөлүмдөрдү жана кызматтарды башкаруу, башкаруу деңгээлинде контролдоо жана чечимдерди колдоо функцияларын аткарат. Маалыматтык системалардын бул түрү башкы жетекчилердин штаттык планын жакшыртууга да мүмкүндүк берет [4, б. 2];

Билим системалары: Knowledge Work Systems (KWS). Бул системалар массалык маалымат базаларын, моделдөө жана талдоо куралдарынын кеңири спектрин жана колдонуучуга ыңгайлуу программалык камсыздоону камтыйт. Билим системалары интерактивдүү жана колдонуучуга киргизүүлөрдү жана чыгууларды башкарууга мүмкүндүк берүү үчүн иштелип чыккан. Эреже катары, KWS башкаруу чечимин кабыл алуунун бардык негизги этаптарында маанилүү ролду ойнойт, бул уюмду жана/же анын бөлүмүн өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон сценарийлерин моделдөөгө жана имитациялоого жана жаңы маалыматтарды өз убагында алууга мүмкүндүк берет [4, б. 3-4]. Алар башкаруу чечимдерин автоматташтыруу системаларынын эң популярдуу түрлөрүнүн бири;

Интеллектуалдык технологияларга негизделген чечимдерди колдоо жана чечимдерди кабыл алуу системалары. Аларга эксперттик системалар жана нейрон тармактары кирет [5, б. 14-19].

Эксперттик системалар - бул каралып жаткан көйгөйлүү чөйрөдөгү эксперттердин тажрыйбасын чагылдырган топтолгон билимдер базасынын негизинде эксперттер үчүн кыйла татаал маселелерди чечүүгө багытталган интеллектуалдык технологиялардын ыкмаларынын бири. Эксперттик системаларды колдонуунун артыкчылыгы – алгоритми алдын ала аныкталбаган жана билимдер базасынан ой жүгүртүү чынжырчасы түрүндөгү

баштапкы маалыматтардын негизинде түзүлгөн уникалдуу кырдаалдарда чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгү.

Жасалма нейрон тармактары – математикалык методдордун тобунун жалпыланган аталышы жана аларды программалык камсыздоо. Бул технологиялардын айырмалоочу өзгөчөлүгү - берилген мисалдардан үйрөнүү, кийин кездешкен үлгүлөрдүн жана кырдаалдардын өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Бул ыкманын негизги артыкчылыгы анын жогорку ылдамдыгы болуп саналат.

2-таблицада башкаруу чечимдерин кабыл алууну автоматташтыруу үчүн колдонулган технологиялардын негизги касиеттери берилген [6, б. 36-50].

2-таблица. Интеллектуалдык технологиялардын негизги касиеттери

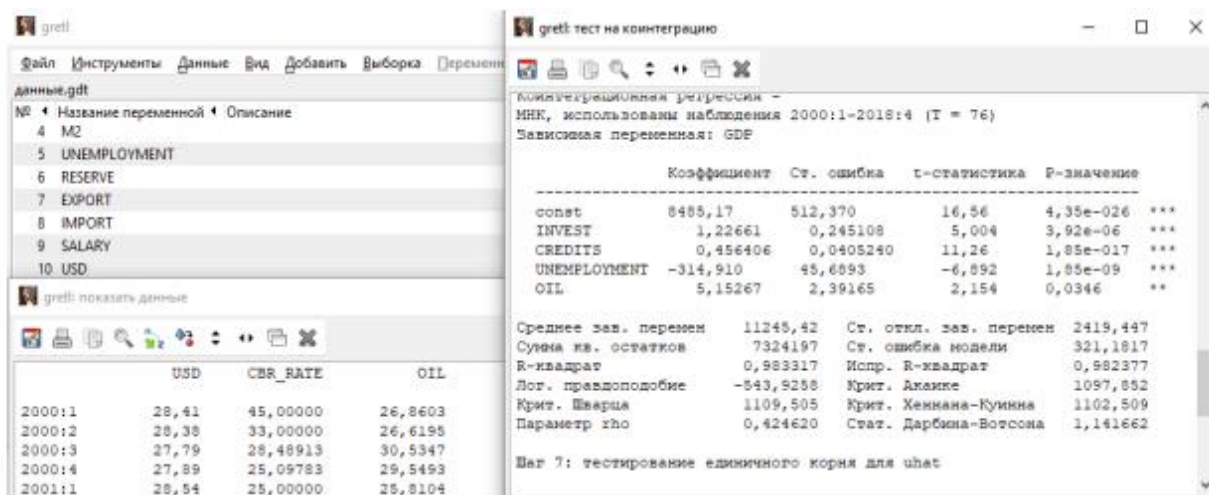
Технология	Билимди чагылдыруу	Баштапкы билимди калыптандыруу	Чечим кабыл алуу
Эксперттик системалар	Ачык эле	Эксперттердин жардамы менен интерактивдүү.	Баштапкы тапшырманы көп деңгээлдүү классификация категориялары, өндүрүш эрежелеринин берилген иерархиясы же башка өкүлчүлүктөр менен ачык салыштыруу менен камсыз кылынат.
Нейрондук тармактар	Тармактын архитектурасында, нейрондордун жана байланыштардын параметрлеринде	Алгоритмдик процедураларды колдонуу менен окутуу үлгүсүн колдонуу	Логикалык тармак иштеши менен камсыз кылынат

Чечимдерди колдоо системаларынын сунушталган түрлөрүнүн ар бири практикада кеңири колдонулат. Тактап айтканда, башкаруунун маалыматтык системаларынын (МИС) классикалык үлгүсү 1С программалык пакети болуп саналат, ал бухгалтердик эсепти автоматташтырууга, уюм сунуштаган товарлардын жана кызматтардын ассортиментин башкарууга, ошондой эле уюмдун финансылык абалы жөнүндө автоматтык түрдө отчетторду түзүүгө мүмкүндүк берет. иш-аракеттер жана анын контрагенттер менен өз ара аракеттенүү. Эгерде билим системаларын (KWS) практикалык колдонууну карап чыгууга өтө турган болсок, бул жерде эң айкын мисалдардын бири – эконометрикалык моделдөө программаларын колдонуу. Эконометрикалык моделдөө деп экономикалык процесстердин жана кубулуштардын эконометрикалык моделдер түрүндөгү сүрөттөлүшү түшүнүлөт, алар математикалык жана статистикалык изилдөө ыкмаларын колдонуу менен экономикалык

объекттер менен процесстердин ортосундагы сандык байланыштарды орнотуучу экономикалык-математикалык моделдер [7]. Кыргызстанда бул чөйрөдө алдыңкы орундарды төмөнкү программалар ээлейт:

- Microsoft Excel офис программасы: формулаларды жана орнотулган топтомдорду колдонуу менен сандык маалыматты иштеп чыгуу жана талдоо үчүн колдонулат "Маалыматтарды талдоо", Чечүүнү издөө", жөнөкөй эконометрикалык моделдерди түзүүгө мүмкүндүк берет;

- Gretl эконометрикалык программасы, ал жөнөкөй жана өтө татаал экономикалык жана математикалык моделдерди түзүү, алардын ишенимдүүлүгүн баалоо жана алынган натыйжаларды талдоо үчүн функциялардын кеңири спектрин камтыйт. Бул программанын интерфейсинин скриншоту 1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

1-сүрөт. "Gretl" эконометрикалык программасынын интерфейсинин скриншоту

Эконометрикалык моделдөө уюмдардын продукцияларына жана кызматтарына суроо-талаптын жана сунуштун моделдерин түзүү, тең салмактуу бааны эсептөө, анын финансылык абалын болжолдоо, белгилүү бир активдерге инвестициянын кайтарымдуулугун эсептөө жана башка көптөгөн функциялар үчүн колдонулат.

Интеллектуалдык технологияларды колдонуу бүгүнкү күндө кыйла жаңы багыт, бирок анын эффективдүүлүгүн көрсөткөн. Ошентип, акыркы он жылдыктарда долбоордун баасын жана аны ишке ашыруунун узактыгын баалоо үчүн ири уюмдарда долбоорду башкаруу процессинде эксперттик системалар активдүү колдонулууда.

Интеллектуалдык технологияларды колдонуунун кеңири спектри учурда нейрон тармактары тарабынан сунушталат. Акыркы он жылдыкта ири ишканалар аларды өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө активдүү инвестициялоодо. Бүгүнкү күндө менеджментте нейрондук тармактарды колдонуунун эң кеңири таралган багыттарынын бири – бул жалдоо

процесси. Тактап айтканда, бул технологияларды орусиялык MTS уюлдук оператору, кытайлык Baidu IT компаниясы жана башка кээ бир уюмдар колдонушат.

Ошентип, 2017-жылы МТС уюлдук оператору персоналды тандоодо биринчи жолу жасалма интеллектти сынаган. Оператор алдын ала Вера деп аталган өзүн-өзү үйрөнүүчү нейрондук тармак технологиясына негизделген адистештирилген роботту сыноо үчүн сатып алган. Сыноо мезгилинде Вера Орусиянын 50 шаарында 200 миңден ашык резюмеге баа берип, жыйынтыгында 69 кызматкерди жумушка алган. Сыноодон өткөндөн кийин робот кардарларды тейлөө борборлорунун адистерин жана стационардык байланыш кызматтары үчүн сатуу боюнча адистерди табууга басым жасайт, деп билдирет оператор. Уюлдук оператор робот тарабынан табылган жана Вера менен алгачкы маектешүүдөн өткөн жалданма талапкерлердин саны айына 200 адамды түзүүнү пландаштырууда [8].

Бирок бардык эле уюмдар заманбап технологияларды ийгиликтүү колдоно алышпайт. Атап айтканда, 2018-жылы Amazon кызматкерлерди жалдоо үчүн нейрондук тармактарды колдонуудан убактылуу баш тартууга аргасыз болгон, анткени ал көпчүлүк учурларда аялдарды эмес, эркектерди жалдаганды артык көргөн. Нейрондук тармакты иштеп чыгуучу аналитиктер он жылдын ичинде жөнөтүлгөн бардык резюмелерди жасалма интеллект маалымат базасына жөнөтүү менен маалыматты тандоо процессинде ката кетиришкен деп болжолдонууда. Корпорацияга жөнөтүлгөн резюмелердин көпчүлүгү эркектерден келгендиктен, үлгү туура эмес болуп чыкты, бул нейрондук тармакты колдонуу боюнча экспериментте ийгиликсиздикке себеп болгон [9].

Кызматкерлерди жалдоодон тышкары, нейрондук тармактар маркетингде активдүү колдонула баштады. Тактап айтканда, бир нече жыл мурун, ич кийим өндүрүүчү Cosabella өзүнүн маркетинг бөлүмүн таркатып, жарнамалык кампанияларды уюштурууну жана жүргүзүүнү Albert адистештирилген толук циклдүү маркетинг платформасынын толук көзөмөлүнө койгон [10].

Ошентип, бүгүнкү күндө автоматташтырылган чечимдерди кабыл алуунун оң жактары болуп төмөнкүлөр саналат:

- маалыматты алуу, талдоо жана иштеп чыгуу боюнча чыгымдарды кыскартуу;
- туура эмес маалыматтарды алуу тобокелдигин азайтуу;
- кызматкерлердин жумуш убактысын оптималдаштыруу;
- башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу процесстерин тездетүү;

Өз кезегинде, автоматташтырылган чечимдерди кабыл алуунун терс жактары болуп төмөнкүлөр саналат:

Уюмдун тышкы жана ички чөйрөсүнүн бардык болгон факторлорун формалдаштыруу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу;

Моделдөө (анын ичинде эконометрикалык) көп учурда тобокелдиктерди жана соккуларды эске алууга мүмкүндүк бербейт;

Башкаруу чечимдерин автоматташтырууга мүмкүндүк берүүчү системаларды ишке ашыруу процессинде уюштуруучулук жана технологиялык көйгөйлөрдүн болушу;

Башкаруу чечимдерин автоматташтыруучу системаларды ишке ашырууга кеткен чыгымдар кыйла жогору бойдон калууда (айрыкча нейрон тармактарын эске алганда).

Адамдын ишмердүүлүгүнүн кайсы гана чөйрөсүндө болбосун автоматташтыруунун олуттуу көйгөйлөрүнүн бири – заманбап технологияларды киргизүүгө карата терс көз караштардын пайда болушуна алып келген «технологиялык жумушсуздуктун» пайда болушу. Башкаруу ишмердигине келсек, бул чөйрөдө башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу процесстерин автоматташтыруу методдорун киргизүү бүгүнкү күндө жумуш орундарын олуттуу кыскартууга алып келбейт. Кадимки, монотондуу чечимдерди кабыл алуу процессин автоматташтырууга, ошондой эле башкаруу персоналын маалыматтык камсыздоону жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү чечимдерди колдоо системаларынын көпчүлүгү автономдуу иштей албайт. Ошентип, чечимдерди колдоо системалары башкаруу персоналынын санын олуттуу кыскартууга алып келбейт, бирок алардын ишин жөнөкөйлөтүүгө жана жумуш убактысын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга олуттуу салым кошот.

Бирок, келечекте кырдаал “гибриддик тармактардын” технологиясына негизделген чечимдерди колдоо тутумдарынын өнүгүшүнө байланыштуу олуттуу өзгөрүшү мүмкүн, муну эксперттик системалардын принцибинин да, нейрондук тармактык мамиленин да айкалыштырган тармактары катары түшүнүү керек.

Бул системалар чечим кабыл алуучулар менен бирдикте гана эмес, ошондой эле жасалма интеллектуалдык системалар өз алдынча чечим кабыл ала баштаганда автономдуу түрдө колдонулушу күтүлүүдө. Бул чечимдерди кабыл алуунун ылдамдыгын жогорулатат, маанилүү тармактарда адам факторун жок кылат, ар бир жеке адамга мамилени жекелештирет. Мындай системалар кардарларга жекелештирилген жарнамалык сунуштарды жана акцияларды берүү аркылуу маркетинг чөйрөсүндө жигердүү сыналууда. Убакыттын өтүшү менен гибридик тармактарды колдонуу уюмдардын башка бөлүмдөрүнүн жетекчилигине, ошондой эле мамлекеттик бийлик деңгээлине чейин жайылышы мүмкүн [11]. Мындай жогорку технологиялык колдоо жана чечимдерди кабыл алуу системаларын

жигердүү жайылтуу шартында уюмдарда башкаруу персоналынын санынын кыйла кыскарышы күтүлүүдө.

Корутундуу

Ошентип, башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу процесстерин автоматташтырууга мүмкүндүк берүүчү куралдар дээрлик бардык уюмдарда колдонулат. Эң кеңири таралган инструменттерге башкаруунун маалымат системалары жана билим системалары кирет. Акыркы он жылдын ичинде ири уюмдардын менеджерлери башкаруу практикасына нейрондук тармактарды колдонууну жигердүү киргизүүдө. Бүгүнкү күндө аларды колдонуунун кеңири таралган багыттары кадрларды тандоо жана маркетинг иш-аракеттерин автоматташтыруу болуп саналат.

Жалпысынан алганда, башкаруу чечимдерин автоматташтыруу ыкмаларын киргизүү заманбап уюмдардын ишинин натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизет. Бул багыттагы технологияларды мындан ары өнүктүрүү маселеси изилдөө үчүн абдан актуалдуу бойдон калууда.

Адабияттар

1. Шими́на М.А. Функциональное наполнение управленческой деятельности / М.А. Шими́на // Нижний Новгород: Труды НГТУ им. Р.Е. Алексеева. 2010. – № 3 (82). С. 296– 307.
2. Автоматизация управленческой деятельности [Электронный ресурс]. URL: https://docsvision.com/info-centr/articles/stati_336.html (дата обращения: 11.03.2020)
3. Система поддержки принятия решений (СППР) [Электронный ресурс]. URL:<http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Система> поддержки принятия решений (СППР, _Decision_Support_Systems, _DSS) (дата обращения: 12.03.2020)
4. Шамрай А.С. Информационные технологии, используемые для принятия управленческих решений на предприятиях / А.С. Шамрай // Киров: Концепт. 2015. – №6. С. 1–6.
5. Коровин А.М. Интеллектуальные системы: текст лекций / А.М. Коровин // Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2015 – 50 с.
6. Игнатьев А.А. Интеллектуальные технологии в машиностроении: учебное пособие. Часть 1 / А.А. Игнатьев, Е.М. Самойлова, С.А. Игнатьев // Саратов: СГТУ. 2012 – 100 с.
7. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. - М.: Дело. Л. И. Лапотников. 2003. – 520 с.

8. Информационное сообщение «МТС стала использовать робота-рекрутера Веру для поиска и найма сотрудников» [Электронный ресурс]. URL: <https://vc.ru/flood/25769-mtsvera> (дата обращения: 23.03.2020)
9. Жороева А.М., CONDITIONS FOR CONDUCTING ECONOMIC ACTIVITIES OF HORSE BREEDING ENTERPRISES OF THE KYRGYZ REPUBLIC, 2020 Журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана Номер 7 Страницы 112-116 Издатель Общественное объединение Общественная академия ученых Кыргызской Республики
10. Русская служба BBC [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/other-news-45814099> (дата обращения: 24.03.2020)
11. Электронный журнал о бизнесе и маркетинге «Campaign» [Электронный ресурс].
12. URL: <https://www.campaignlive.co.uk/article/why-cosabella-replaced-its-agency-ai-will-goback-humans/1427323> (дата обращения: 24.03.2020)
13. Душкин Р.В. Искусственный интеллект / Р.В. Душкин // ДМК Пресс, 2019 – 280 с
14. Толонов Э.Н., ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСТАНЕ, ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА Учредители: ООО "Капитал" ISSN: 2411-0450eISSN: 2413-0257 Журнал, Номер: 8 (66) Год: 2020 Страницы: 181-183
13. Жороева А.М., О проблемах трансформации и капиталовложения в экономику региона Кыргызстана 2019 Журнал Экономика и управление: проблемы, решения, Том 5 Номер 1 Страницы 41-45 Издатель Общество с ограниченной ответственностью Издательский дом " Научная библиотека".

* * *

Атабекова Шарапат Батыровна

Жалал-Абад шаарындагы советтик мезгилдеги архитектуралык эстеликтер

Атабекова Шарапат Батыровна

Памятники архитектуры советского времени в городе Джалал-Абад

Atabekova Sharapat Batyrovna

Architectural monuments of Soviet era in Jalal-Abad.

УДК 902.26

Аннотация: Жалал-абад шаарында совет доорунда курулган бир топ имараттар бар. Алар да тарыхый маданий мурастарга кирет. Демек, мындай архитектуралык эстеликтердин тизмесин тактап, аларды сактоо, коргоо жагын колго алуубуз шарт. Доор алмашуунун, башкаруунун алмашуусуна күбө болгон имарат эстеликтерибизге аяр мамиле жасообуз зарыл. Анткени, шаардагы көпчүлүк имараттар жеке тараптардын менчигине өтүп кеткендиктен, аларды талкалап, бузуп, ордуна көп кабаттуу имараттар курулуп жаткандыгына күбө болуп келе жатабыз. Эстелик имараттарды сактап калуу маселесин эч ким ойлобой жатат. Имараттардын уникалдуулугун, тарыхый баалуулугун көрүшпөйт да, андан кутулууга шашылышат. Тарыхый маданий эстеликтерибизди коргоп, туристтик жана тарбиялык максатта пайдалансак. Тарыхый архитектуралык мурастар киреше алып келет. Ал үчүн имараттарды оңдоп, түзөп, инвесторлорду тартып, долбоорлорду иштеп чыгуубуз керек.

Ачкыч сөздөр: совет доору, имарат, тарыхый мурастар, уникалдуу, менчик, киреше, туризм, эстелик, инвестор, долбоор.

Аннотация: В городе Джалал-Абад много зданий, возведенных в период советского правления, которые также представляют историческую и культурную ценность. Поэтому важно составить список этих архитектурных памятников и обеспечить их сохранение и защиту. Необходимо бережно относиться к этим строениям, которых стали свидетелями исторических событий и перемен. В связи с тем, что многие из них перешли в частную собственность, наблюдается их постепенное разрушение и замена многоэтажными жилыми комплексами. Сохранение исторических зданий не только важно для сохранения

культурного наследия, но и может стать источником дохода через их использование в туристических и образовательных целях. Для этого необходимо проводить ремонт и реконструкцию зданий, привлекать инвесторов и развивать соответствующие проекты. Такой подход позволит сохранить историческое архитектурное наследие и одновременно сделать его экономически выгодным.

Ключевые слова: Советское время, здание, историческое наследие, уникальный, собственность, прибыль, туризм, памятник, инвестор, проект.

Annotation: In Jalal-Abad, there are many buildings erected during the Soviet era that also hold historical and cultural value. Therefore, it is important to compile a list of these architectural monuments and ensure their preservation and protection. It is necessary to treat these structures with care, as they have witnessed historical events and changes. Due to many of them transitioning into private ownership, there is gradual deterioration and replacement with multi-story residential complexes.

Preserving historical buildings is not only important for safeguarding cultural heritage but can also serve as a source of income through their use for tourism and educational purposes. To achieve this, repairs and reconstruction of buildings should be carried out, investors should be attracted, and relevant projects developed. This approach will help preserve the historical architectural heritage while making it economically beneficial.

Key words: soviet time, building, historical heritage, unique, ownership, profit, tourism, monuments, investor, project.

Быйыл 2024-жылы өлкөбүздө маанилүү тарыхый иш чаралар өтүлгөнү турат. Анткени Кара –Кыргыз автоном облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жыл толду. Ошондой эле Кыргыз ССРинин 98 жылдыгы, Кыргыз ССР инин 88 жылдыгы белгиленет.

Бул улуу даталарга карата мамлекеттик деңгээлде иш чаралар, конференциялар, семинарларды уюштуруу каралган. Ошондой эле быйылкы жылы эгемендүүлүктү алгандыгыбызга 33 жыл толот. Көз карандысыз эгемен өлкө болуунун маанисин, баасын, баркын билүүбүз керек. Мамлекеттүүлүгүбүздүн түптөлүшүнө зор салымын кошкон, керек болсо керт башын сайып койгон улуттук лидерлерибиз, алардын эмгектери, трагедиялуу тагдырлары жөнүндө жаштарга жеткирүү биздин милдетибиз.

Мына быйылкы жылы эгемендүүлүккө жеткендигибизге 33 жыл толот. Бул убакыт аралыгында биз дүйнө жүзүнө тааныла алдык. Албетте бул жылдар аралыгында биз алдыга да жылдык, кээде артка да кеттик. Улуу тарыхый бурулуш мезгилинде кыргыз эли өз акыл эсин, эс тутумун сактап, өнүгүп келе жатат. Өткөнгө саресеп салып, баа берип, сергек көз караш менен карап, талдап, жыйынтык чыгаруунун алдында турабыз. Биз тарбиялап өстүрүп

келе жаткан жаштарыбызды ар тараптуу өнүккөн, дүйнө көз карашы кеңири, маданияттуу, адамгерчиликтүү, эң башкысы өз мекенинин патриот жаштарын тарбиялоо бул биздин – педагогдордун негизги милдети.

Быйылкы улуу даталарды белгилөөдө-педагог, музей кызматкери, театр адамы, китепканачы же академик, илимий кызматкер же бала бакчанын тарбиячысы болобу, деги ким болбосун баарыбыз чогуу чара иш алып барышыбыз керек.

Жаштарды өз элин-жерин сүйүүгө, Ата мекенин көздүн карегиндей сактоого, патриоттуулукка тарбиялоого болгон дагы бир кадам – бул тарыхый мурастарыбыз! Анткени тарыхка мамиле тарыхый мурастарга мамиледен башталат эмеспи.

Өлкөбүздүн кооз жаратылышы туристтерди өзүнө тартып келет. Ошондой эле туристтерди тарткан дагы бир маанилүү нерсе бул тарыхый маданий эстеликтерибиз. Тарыхый маданий эстеликтер кыймылсыз жана кыймылдуу болуп бөлүнөт эмеспи. Жалал - Абад аймагында тарыхый маданий эстеликтер да ондоп саналат. Мисалы шаардын ичиндеги совет мезгилиндеги архитектуралык курулуш объектилери.

Эгемендүүлүктү алгандан кийин тарыхка жана тарыхый маданий мурастарыбызга болгон мамилебиз да өзгөрдү. 2002-жылы Кыргыз өкмөтү тарабынан Тарыхый маданий мурастарыбыздын сакталышын жана натыйжалуу пайдаланышын камсыз кылуу максатында- тарыхый маданий мурас объектилерин эсепке алуу, коргоо, реставрациялоо жана пайдалануу жөнүндө жобо бекитилген. Жобонун негизинде Республикада 583 тарыхый жана маданий эстеликтердин тизмеси бекитилген. Бирок Жалал- Абад шаарындагы совет мезгилинде курулган архитектуралык курулуш объектилери киргизилбеген.

Мен өзүм эмгектенип келе жаткан Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин административдик корпусу жайгашкан имаратты мисал келтирсек болот. Бул имарат шаардын эле эмес, өлкөнүн билим берүү тарыхында өз чыйырын калтыра алган маанилүү эстелик болуп саналат. ЖАМУ нун башкы корпусу жайгашкан имарат

Барпы театры.

ЖАМУнун башкы имараты

Согуш мезгилинде польшалык аскерлер үчүн госпиталь катары да кызмат кылган. Имарат 1937- жылы курулуп, Кыргыздын ондогон чыгаан уул-кыздары билим алган, өлкөгө билимдүү мугалим кадрларын тарбиялап, өз уясынан учурган жана да бүгүнкү күнгө чейин билим берүү уясы катары кызмат кылып келе жатат. 1941-жылы окуу жайдын имаратында №4441 жана №4442 эвакуациялык госпиталдары ачылып, согуш жылдары 25 миң жарадарларды дарылаган. Имарат архитектуралык тарыхый баалуулукка ээ. Мындай тарыхый мааниге ээ болгон имараттар шаар аймагында ондоп саналат. Мисалы: Жалал-Абад темир жол бекети, Жалал-Абад санаториясынын дарылоо корпусу, Барпы атындагы драма театры, Т.Токтосунов атындагы филармония, шаардын түштүк тарабында жайгашкан автовокзал, Мөл-мөл мейманканасы, азыркы №1 поликлиника убактылуу жайгашкан имарат, Жалал-Абад медициналык окуу жайынын имараты жана башка көптөгөн имараттарды айтууга болот.

Темир жол бекети.

Сыра заводунун ордуна курулуп жаткан имарат

Жалал-Абаддын совет мезгилиндеги архитектурасы шаар куруунун бардык эрежелерин жана принциптерин сактоо менен курулган. Совет мезгилиндеги архитекторлор курулуш ченемдерин, сейсмологиялык өзгөчөлүктөрүн, шаарды желдендирүү эрежелерин так сактоо менен курушкан. Советтик архитектура өтө ыңгайлуу, функционалдуу, карапайым эл үчүн жасалган. Шаар ичинде гид экскурсия жасоого болот, анткени ал өзүнчө түрдүү доорлорду камтыган архитектуралык эстеликтерге бай.

Жалал-Абад шаары акыркы жылдар аралыгында укмуштуудай өнүгүүгө бет алды. Бул албетте өтө кубанычтуу. Мисалы Жалал-Абад шаарынын эң бийик чокусуна 16,7 млн. сомго Аюб-тоого бийиктиги 50 метр болгон флагшток шаардын 146 жылдыгынын урматына орнотулду. Борбор Азияда алгачкылардан болуп Испаниянын “Барселона” футбол академиясы шаарыбыздын борборунан орун алып, 20 гектар аянтка курулду. Башка да көптөгөн имараттар курулуп жаткандыгы көздү кубандырат. Бирок доор алмашуунун,

башкаруунун алмашуусуна күбө болгон марат эстеликтерибизге да аяр мамиле жасообуз керек.

Аюб-тоодогу флагшток

Жогоруда айтып өткөн имараттарыбызды архитектуралык тарыхый эстеликтер тизмесине кошуп, аларды сактоого, көңүл бурууга убакыт келип жетти. Анткени шаарыбыздагы кээ бир имараттар бузулуп, анын ордуна заманбап курулуш объекттери тургузулуп жаткандыгына баарыбыз эле күбө болуп келе жатабыз. Мисалы шаардын так ортосундагы “Барселона” футбол академиясынын имараты.

Токтогул көчөсүнүн №23 дарегинде жайгашкан сыра өндүрүүчү завод 1946-жылы курулган, бирок бүгүнкү күндө талкаланып, анын ордуна заманбап үйлөр курулуп жатат. Ошол сыра заводунун бет маңдайындагы Токтогул көчөсү №24-даректе мурдагы типография жайгашкан имарат да талкаланып, азыр заманбап көп кабаттуу үй курулуп жатат. Ал эми бул имарат башкача айтканда мурдагы типография жайгашкан имарат 1928-жылы Ош педтехникуму Жалал-Абадга көчүрүлгөндө курулуп, бул жерден Гапар Айтиев, Жоомарт Бөкөнбаев, Темиркул Уметалиев, Түмөнбай Байзаков жана башка кыргыздын чыгаан инсандары билим алган.

Эстелик имараттарды сактап калууну эч ким ойлобойт да, имараттын уникалдуулугун көрүшпөйт да, андан кутулууга шашылышат.

Тарыхый маданий мурастарды коргоо жана пайдалануу жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамында:

Кыймылсыз материалдык тарыхый күбөлөргө(38-берене):

-тарыхый эстеликтер элдин турмушундагы эң маанилүү тарыхый окуяларга, коом менен мамлекеттин өнүгүшүнө, илим менен техникага, элдин маданияты менен турмуш-тиричилигине, ошондой эле республиканын көрүнүктүү ишмерлеринин өмүрүнө байланышкан имараттар;

-шаардык курулуш жана архитектуралык эстеликтер: архитектуралык ансамблдер менен комплекстер, тарыхый борборлор, тарыхый маданий мурас объектилерине кирет деп айтылат.

Демек биз шаарыбыздагы советтик доордун архитектуралык эстеликтерин тарыхый мурас объектилеринин тизмесине киргизилиши шарт деп эсептесек болот.

Кыргыз республикасынын Тарыхый маданий мурас объектилерин коргоо жана пайдалануу законуна ылайык №151-беренеде :

-тарыхый маданий мурастардын эсебин алууга, пропагандалоого, аларга тарых жана маданият эстеликтеринин статусун берүүгө, эстеликтерди талкалоодон, бузуудан коргоого, аларды туристтик жана тарбиялык максаттарда пайдаланууга багытталган чараларды колдонуубузга мыйзам жол берет.

Эстеликтерди тарыхый маданий мурас катары таануу – бул тарых жана маданият эстеликтеринин мамлекеттик тизмесине кирүүсү менен бекемделет.

Эстеликтер Кыргыз республикасынын менчиги болуп эсептелет, ошондуктан мамлекет тарабынан корголот жана сакталат деп жазылган мыйзамда.

Тарыхый маданий эстеликтер киреше алып келери дүйнөлүк тажрыйбада далилденген. Демек, архитектуралык эстеликтерибизди сактап калыш үчүн биз долбоорлорду иштеп чыгып, инвесторлорду тартып, имараттарды кайрадан оңдоп түзөөдөн өткөрүп, максаттуу пайдалансак болот.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Энциклопедия Жалал-Абад облусу. 2003.
- 2.Энциклопедия Ошская область. 1987.
3. Жалал-Абад мамлекеттик университети. 2013.
4. Калиев, А.С. Кыргыз Республикасынын саясий түзүлүшүндөгү улуу инсандардын орду. [Текст] / А.С. Калиев // ISSN 1694-7452 Вестник ОшГУ www.oshsu.kg №3. 2022. 10 бет. Трунов В.Ф. Жалал-Абад(1877-1999) хроника событий. 1999.

Усенов Адилет Алимжанович

**ГЕНДЕРДИК ИДЕНТТҮҮЛҮК ТУКУБАЙ ТАЙГАРАЕВДИН БААТЫР КАТАРЫ
КАЛЫПТАНУУСУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ**

Усенов Адилет Алимжанович

**ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ТУКУБАЯ
ТАЙГАРАЕВА КАК ГЕРОЯ**

Usenov Adilet Alimjanovich

**GENDER IDENTITY AS A FACTOR FOR THE FORMATION OF TUKUBAY
TAIGARAEV AS A HERO**

УДК 801.73

Аннотация: Көз карандысыз мамлекетке айлануу Ата Мекенибизге ак кызматын өтөгөн инсандарыбыздын, баатырларыбыздын тарыхын тактоого кенен жол ачты. Бул илимий макалада кыргыз баатырларынын бири Тукубай Тайгараевдин портретине тарыхый штрихтер берилди. Негизги максатыбыз Тукубай Тайгараевди таануу аркылуу анын баатыр катары калыптануусундагы инсандык өзгөчөлүктөрүн, гендердик иденттүүлүктөрүн илимий анализден өткөрүп, коомчулукка, келечек ээлерине сунуштоо болуп саналат. Тукубай Тайгараев таануу максатында жазылган макалада тарыхый салыштыруу, анализдөө, логикалык, диалектикалык, герменевтикалык жана рационалисттик ыкмалар колдонулду. Натыйжада гендердик иденттүүлүк Тукубай Тайгараевдин баатыр катары калыптануусунун фактору экендиги илимий негизде тастыкталып, келечек ээлери болуп саналган жааштардын гендердик иденттүүлүгүнүн калыптанышында оң таасирлерди берет деген бүтүм чыгарылды. Жыйынтыгында, Тукубай Тайгараевди ар тараптуу изилдөө аркылуу анын Ата Мекендин жана дүйнөнүн тарыхынан өз ордун табат деген ишеним көрсөтүлдү.

Түйүндүү түшүнүктөр: баатыр, эр жүрөк, гендер, иденттүүлүк, гендердик роль, коомдошуу, стереотип, герменевтика, диалектика, эрдик.

Аннотация: Становление независимым государством открыло широкий путь к прояснению истории нашего народа и героев, служивших Родине. В данной научной статье приданы исторические штрихи портрету одного из кыргызских богатырей, Тукубая Тайгараева. Главная цель заключается в представлении Тукубая Тайгараева публике и будущему поколению, через научный анализ его личностных особенностей и гендерной идентичности в становлении его как героя. В статье, написанной с целью изучения Тукубая

Тайгараева, использованы историческое сравнение, анализ, логический, диалектический, герменевтический, рационалистический методы. В итоге было научно подтверждено, что гендерная идентичность является фактором формирования Тукубая Тайгараева как героя, и сделан вывод о положительном влиянии на формирование гендерной идентичности молодых людей, являющихся обладателями будущего. В результате была проявлена вера в то, что Тукубай Тайгараев найдет свое место в истории Родины и мира путем всестороннего изучения.

Ключевые слова: герой, храбрец, гендер, идентичность, гендерная роль, социализация, стереотип, герменевтика, диалектика, мужество.

Annotation: The formation of an independent state opened a wide path to clarify the history of our people and the heroes who served the Motherland. In this scientific article, there was given the historical touches to the portrait of one of the Kyrgyz heroes, Tukubay Taygaraev. The main goal is to introduce Tukubai Taigaraev to the public and the future generation, through a scientific analysis of his personal characteristics and gender identity in becoming him as a hero. This article is written with the aim of studying Tukubai Taigaraev, using historical comparison, analysis, logical, dialectical, hermeneutical, rationalistic methods. As a result, it was scientifically confirmed that gender identity is a factor in the formation of Tukubai Taigaraev as a hero, and a conclusion was made about the positive impact on the formation of gender identity of young people who own the future. As a result, there was shown the faith that Tukubai Taigaraev would find his place in the history of the Motherland and the world through a comprehensive study.

Key words: hero, brave man, gender, identity, gender role, socialization, stereotype, hermeneutics, dialectics, courage.

Киришүү Кыргызстанда эгемендик туусунун колго кириши менен илимий изилдөөлөргө кеңири жол ачылып, белгисиз калган эр азаматтарыбыз даректелип, элибиздин, жерибиздин, элге эмгеги сиңген инсандарыбыздын тарыхын изилдөө колго алынды. Кыргыз философиясындагы бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири “гендер маселеси” болууда. Анткени, “гендер” түшүнүгү адамзаттын өзү. Демек, коомдук илимдер адам жана анын айланасындагы маселелерди карагандыктан, кыргыз элиндеги ар бир инсандык маселени изилдөөдө да ушул түшүнүктүн мааниси жогору. Ал эми Тукубай Тайгараев өз мезгилинде эркек катары, баатыр катары, эр жүрөк инсан катары гендердик иденттүүлүктүн индикатору боло алган.

Материалдар жана изилдөө методдору. Тукубай Тайгараевдин баатырдык жана инсандык сапаттарын илимий өңүттө изилдөө боюнча аракеттердин солгун экендиги социалдык тармактарга жайгашкан маалыматтардын аздыгынан эле байкалат. Көбүнчө

жеңиш майрамына карата уюштурулган иш-чараларда массалык маалымат каражаттарына жайгаштырылган маалыматтардан [1], басма сөз беттеринин маалыматтарынан, адабий жанрдагы маалыматтардан [2] кезиктиребиз. Эгемендиктин шарапаты менен жазылган “Кыргызстандын тарыхы” окуу куралынын үчүнчү томдугунда Тукубай Тайгараевдин аты аталып, тарых беттеринен орун берилгендигин [3.293] белгилей кетүүгө болот.

Тукубай Тайгараев тууралуу маалыматтарды иргөөдө, тарыхый салыштыруу ыкмасы колдонулду. Тукубай Тайгараев жашап өткөн доордогу тарыхый жараянга байкоо жүргүзүлүп, логикалык ыкманын жардамы аркылуу баатырдын бедел-баркын аңдоого шарт жаралды. Диалектикалык ыкма аркылуу совет эли деген түшүнүктүн актуалдуу болгондугун жана анын жалпы байланыш мыйзам ченемдери объективдүү каралды. Тукубай Тайгараевдин баатырдык портретин тарыхый контексте изилдөө менен кыргыз элинин баатыр мүнөз эл экендиги сүрөттөлдү. Улуу Ата Мекендик согуштун себеп жана натыйжалык байланыштары такталды. Герменевтикалык ыкма менен баатыр баскан жолду герменевт (айтып жеткирүүчү) катары ушул күнгө жеткирген кыргыздын салттык жана илимий билимине баа берилди. Рационалисттик ыкманын жардамы менен Тукубай Тайгараевдин өз мезгилинин саясатын туура баамдагандыгы, коомдун агымы менен бир болгондугу, милдетин так аткаргандыгы, келечек ээлерине үлгү боло турган өмүрдү аркалагандыгы белгиленди.

Тыянактар жана талкуулар. Алгач “гендердик иденттүүлүк” маанисин чечмелейли, андан соң баатырдын коомдук иденттешүүсүн анализдеген натыйжаларыбызды сунуштайбыз.

Кыргыз философиясында “гендер” маселесин философиялык анализге алган окумуштуулардын бири профессор М.М.Эдилова. Ал “Гендер философиясы” аталышындагы эмгекти жаратып, бир катар илимпоздорду даярдоого салым кошту.

Анын пикирине ылайык: “Гендердик иденттүүлүк” (окшоштуулук) – адам өзүн белгилүү бир жыныстын маданий индикаторлору менен байланыштырып, аны менен окшоштугу бар экенин аңдап таанышы. Гендердик окшоштук түшүнүгү гендердик идеалдар түшүнүгү менен тыгыз байланыштуу [4.93].

Демек, иденттүүлүк темасы адамзаттын коомдошуу жараянында чоң мааниге болуп, инсандын калыптанышын изилдөө контекстинде парадигма катары негизденүүгө болот. Иденттүүлүктү изилдөө трактовкасы инсандык сапаттарга таандык касиет, аң-сезим, процесс, жөндөмдүүлүк сыяктуу категорияларды камтыйт, бул изилденип жаткан маселенин түйүндүү түшүнүгү десек болот. Мындай түйүндүү түшүнүктөрдүн бири профессор М.М.Эдилова белгилеген “гендердик идеал” түшүнүгү. Окумуштуунун: ““Гендердик идеал”

– эркектер менен аялдардын кандайдыр бир маданиятка таандык жүрүм-турум үлгүлөрү” [4.93] деген ой-пикирине таянуу менен Тукубай Тайгараевдеги “гендердик идеал” эркек кишиге таандык жүрүм-турум үлгүлөрүн алып жүрүүсү. Сөзүбүз далилдүү болуусу үчүн А.Мурзаевдин китебиндеги: “Тукубай зээндүү, шамдагай жана эң чечкиндүү бала болчу” [2.46] деген сүрөттөөлөрдөн Тукубай Тайгараевдин өспүрүм курагындагы “гендердик идеалын” көрүүгө болот. Негизи эле “гендердик идеал” түшүнүгү байыркы мезгилдин философиясынан эле белгилүү болуп, патриархаттык маданияттагы коомдордо, анын ичинде кыргыздарда да “эр жигит эл четинде, жоо бетинде экендиги”, жоокердик турмушка даяр болуусу гендердик идеал катары эсептелген. Мына ошондой сапаттарга ээ баатыр Тукубай Тайгараев.

Анын баатыр катары тарыхтагы орду соңку жылдарда жарык көргөн Ата Мекендик тарыхтын барактарынан орун алып, анда: “Салгылашта 219-Идрицк дивизиясынын 375-аткычтар полкунда кызмат өтөгөн бөлүктүн командиринин жардамчысы, сержант Т.Тайгараев катышкан. Ал жолдоштору менен душмандын тылына терең кирип, Латвия ССРинин Рундени кыштагынын жанындагы 144-бийиктикте эки жума бою артиллериядан ок жаадырып турушкан. Аны байкап калган фашисттер аларды артиллери жана минометтон такай аткылап, андан соң жөө аскерлер батальонун жиберген Т.Тайгараев жарадар болсо да, аскерлерди башкарып, ок-дарылары түгөнгөн соң граната менен бир топ душманды жок кылат. Курман болгон 8 жоокерге, анын ичинде Тайгараевге жана тирүү калган эки жоокерге 1945-жылдын 24-мартында Советтер Союзунун Баатыры деген наам ыйгарылат, Лудза шаарына аларга эстелик тургузулган” [3.293]. Кыргызстандын тарыхындагы аз гана жазылган маалыматтан белгилүү болгондой, Тукубай Тайгараев эркек затынын эталону. Эркек адамга тиешелүү сапаттардын дээрлик баарын Тукубай Тайгараевди таануу аркылуу андайбыз, үлгү тутабыз, өзүбүздү түздөйбүз. Демек, Тукубай Тайгараев коомдогу ролун өз ордунда аткара алуу менен бир улуттун баатыры катары таанылды. Анткени гендердик ролдор: “аялдардын жана эркектердин кандайдыр бир коомдогу социалдык-маданий нормаларга ылайык келген социалдык ролдору. Маданияты ар кыл коомдордо гендердик ролдор бири-биринен айырмаланат жана убакыт өткөн сайын өзгөрүп турат. Гендердик ролдор кандайдыр бир процессте калыптанат. Ал процесс гендердик социалдашуу деп аталат” [4.94] деген окумуштуунун пикирин эске алуу менен Тукубай Тайгараевдин кыргыз коомунун коомдук-маданий нормаларына ылайык келген ролу катары эң биринчи кезекте анын үй-бүлөсүнөн жана өзү жашаган коомдон алган таалим-тарбиясын, тартибин, билимин, коомду туура андоосун, союздун элин өз эли катары кабылдоосун, жерин Ата Мекени катары коргоосун айтууга болот.

Ал эми коомдошуу маселесине келсек: “Жалпы социалдашуунун бир түрү болуп эсептелген гендердик социалдашуудагы негизги максат “эркектик/кайраттуулукту” жана “аялдык/назиктикти” өздөштүрүү болуп эсептелет. Социализация процессинде, биринчиден, эркектин жана аялдын коом тарабынан кабылданган жүрүм-турум моделдери, нормалары, баалуулуктары жана гендердик стереотиптер өздөштүрүлөт, экинчиден, аталгандардын аткарылышы коом тарабынан көзөмөлдөнөт” [4.94] деген пикирдин философиялык маңызы биринчиден, Тукубай Тайгараевдин кайраттуу эркек катары социалдашуусу, коомдун, элдин, улуттун алдындагы милдетин кыйшаюусуз аткаруусу, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген баалуулукту барктай алуусу саналса, экинчиден, эл үмүтүн актай алган анын эрдиги кыргыз коому эле эмес, дүйнөлүк коомчулук тарабынан бааланып, Советтер Союзунун Баатыры боло алуусун айтууга болот.

Демек, адамзат үчүн коомдошуу жараяны маанилүү этаптардын бири экендиги жогорудагы элементтерден байкалды. Коомдошуу инсандык сапаттардын өнүгүүсүн, анын коомдогу ролдорду өздөштүрүүсүн жана социо-маданий нормаларды өзүнө сиңирүү жараянын түшүнүүгө болот. Коомдошуу - бул татаал жараян, мында Тукубай Тайгараев сыяктуу жаштар коомдун чөйрөсүнө кирүү, аралашуу аркылуу коомдогу тажрыйбаны өздөштүрөт, андан сырткары активдүү же өзгөчөлөнгөн аракети аркылуу коомдо байланышты күчөтөт, өз ордун табат. Тактап айтканда иденттешет, мендигин тааныйт.

Тукубай Тайгараевдин инсандык жана баатырдык жүрүм-турумунун иденттүүлүгү совет элинин алдындагы жоокердик милдетин сезүүсү, Ата Мекенин сактоосу.

Илимий теорияда иденттешүүнүн бир нече түрлөрү бар. Алардын ичинен инсандык, социалдык, гендердик, кесиптик, диндик ж.б. болуп бөлүнөт. Иденттешүүнүн мындай түрлөрүнүн арасынан эл намысын коргогон баатырга тиешелүү иденттешүүлөргө токтолсок, инсандык, социалдык жана гендердик иденттешүүлөрүн белгилей кетүүгө болот.

Анткени, Тукубай Тайгараевдин баатырдык портретинен позитивдүү иденттешүүнүн элементтери даана байкалат. Маселен, илимий өнүгүү чечмелесек, инсандык иденттешүү оң сапаттарга ээ болуунун өзү. Тактап айтканда, социалдык чындыкка таандык болгон "Менинин" уникалдуулугун билүү. Тукубай Тайгараевдин коомдогу иденттешүүсү жетишкендиктин жогорку жетишкендиги. Мисалы, Тукубай Тайгараевдин кыргыз баатыр эл деген социалдык топторго, уюткулуу элге таандык экендигин билүүсү жана ошол элдин үмүтүн ишке ашыруусу, советтик системанын шартындагы коомго мүчө боло алуусу, ал системанын нормаларын жана эрежелерин кабыл алуусу, аны ишке ашыруу жөндөмдүүлүгү. Баатырдын образына таандык гендердик иденттүүлүккө токтолсок, эркек затына, эр

мүнөздүүлүккө, кайрат-күчкө ээ болгон мүнөздүү өзгөчөлүктүн ээси болуусу, эркек деген аталышты алып жүрүүгө татыктуулугу.

Демек, иденттешүүнүн мүнөздүү белгилеринин бири жоопкерчилик жана активдүүлүк. Ушул сапаттар кыргыз элинен чыккан баатыр Тукубай Тайгараевдин жаркын элесинен даана байкалат.

Корутунду. Тукубай Тайгараевдин баатырдык жана инсандык сапаттарын анализдөө менен гендердик иденттүүлүк аркылуу эр жүрөктүүлүк, эр мүнөздүүлүк, баатырдык факторлор аныкталаары, коомдук жараяндын өзгөрүүсүнө ылайык өзгөрүп тураары аныкталды. Ошондой эле, коомдошуу жараяны да инсандык сапаттын калыптанышында негизги ролду ойной тургандыгы белгиленди. Андан сырткары түпкүлүктүү кыргыз эли келечек муунга салт билимин сиңирип, гендердик иденттүүлүккө илгертеден эле тарбиялап келгендигине көңүл бурулду. Тукубай Тайгараевди таануу аркылуу гендердик иденттүүлүктүн калыптануусу шек жаратпай тургандыгы белгиленди.

1. **Колдонулган адабияттар:** Абдраманов Ш. Кыргыздын баатыр уулу // “Кыргыз маданияты” 7-февраль, 1968-жыл.
2. Мурзаев А. Тукубай Тайгараев. Бишкек., 2014.-244б.
3. Кыргызстандын тарыхы 3 том. Бишкек, 2016. – 816б.
4. Эдилова М.М. Гендер философиясы [Текст] / М.М.Эдилова. – Бишкек., 2022. – 238б.
5. Калиев, А.С. Этностор аралык мамилелерди изилдөө саясий изилдөөнүн объекти [Текст] / А.С. Калиев // Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана. www.science-journal.kg – 2016. – № 11. – С.– 58 - 60.

* * *

Усенов Адилет Алимжанович, Доранова Айгул Дадажановна,

МОЛДО НИЯЗДЫН САНАТТАРЫНДАГЫ ГЕНДЕР МАСЕЛЕСИ:

ФИЛОСОФИЯЛЫК ТАЛДОО

Усенов Адилет Алимжанович, Доранова Айгул Дадажановна Б.Осмонова

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В КАТЕГОРИЯХ МОЛДО НИЯЗА: ФИЛОСОФСКИЙ

АНАЛИЗ

Usenov Adilet Alimjanovich, Doranova Aigul Dadajonovna

THE GENDER ISSUE IN THE CATEGORIES OF NIYAZ IN MOLDO: A

PHILOSOPHICAL ANALYSIS

УДК 13

***Аннотация:** Бул илимий макала кыргыз акындарынын, алардын арасынан Молдо Нияздын чыгармаларындагы гендер маселесин илимий коомчулукка сунуштап жаткан кыргыз тилиндеги алгачкы аракеттердин бири. Ушул мезгилге чейин кыргыз акындарынын чыгармаларындагы гендер темасын философиялык өңүттө анализдеген эмгектер жокко эсе экендигинин өзү, бул теманы изилдөөнүн зарыл жана актуалдуу экендигинен кабар берет. Илимий макаланы коомчулукка сунуштоодогу негизги максат Молдо Нияздын санаттарындагы гендер маселесинин философиялык маанисин ачып берүү аракети эсептелет. Илимий макаланы жазууда тарыхый салыштыруу, анализдөө, логикалык, диалектикалык, герменевтикалык, рационалисттик ыкмалар колдонулду. Натыйжада Молдо Нияздын санаттарында гендер маселеси акындын өз алдынча ой-жүгүртүүсү аркылуу берилгендиги аныкталды. Мындан сырткары акындын чыгармачылык ой чабытынын борбордук маселеси катары адам маселеси каралгандыгы да белгиленди. Жыйынтыгында Молдо Нияз таануу аркылуу гендер маселеси адамзат тарыхын коштоп жүргөн көрүнүштөрдүн, көпчүлүк учурда көйгөйлүү маселелердин бири экендиги белгилүү болду.*

***Түйүндүү түшүнүктөр:** жазгыч акындар, жазма маданият, гендер, санаттар, чагатай тили, дүйнө тааным, билим, герменевтика, диалектика, санат дигараст.*

***Аннотация:** Данная научная статья является одной из первых попыток на кыргызском языке представить научному сообществу проблему пола в творчестве кыргызских поэтов, среди которых Молдо Нияз. Тот факт, что до сих пор отсутствуют работы, анализирующие тему пола в творчестве кыргызских поэтов с философской точки зрения, свидетельствует о необходимости и актуальности изучения данной темы. Основная цель представления научной статьи общественности – попытка раскрыть философское значение проблемы пола в творчестве Молдо Нияза. При написании научной статьи использовались методы исторического сравнения, анализа, логические,*

диалектические, герменевтические, рационалистические методы. В результате было установлено, что гендерная проблематика представлена в стихах Молдо Нияза через самостоятельное мышление поэта. Кроме того, отмечалось, что центральным вопросом творческой мысли поэта был человеческий вопрос. В результате благодаря изучению Молдо Нияза стало известно, что вопрос гендера является одним из явлений, сопровождающих историю человечества, и в большинстве случаев является проблемным вопросом.

Ключевые слова: пишущие поэты, письменность, род, категории, чагатайский язык, миропознание, познание, герменевтика, диалектика, категории.

Abstract: This scientific article is one of the first attempts in the Kyrgyz language to present the issue of gender in the works of Kyrgyz poets, among them Moldo Niyaz, to the scientific community. The fact that until now there are no works analyzing the topic of gender in the works of Kyrgyz poets from a philosophical point of view indicates that the study of this topic is necessary and relevant. The main goal of presenting a scientific article to the public is an attempt to reveal the philosophical significance of the issue of gender in the works of Moldo Niyaz. Historical comparison, analysis, logical, dialectical, hermeneutic, rationalistic methods were used in writing the scientific article. As a result, it was determined that gender issues were presented in Moldo Niyaz's poems through the poet's independent thinking. In addition, it was noted that the central issue of the poet's creative thought was the human issue. As a result, through the study of Moldo Niyaz, it became known that the issue of gender is one of the phenomena accompanying the history of mankind, and in most cases it is a problematic issue.

Key words: writing poets, written culture, gender, categories, chagatai language, world knowledge, knowledge, hermeneutics, dialectics, categories.

Киришүү Кыргызстандын өз алдынча мамлекетке айлануусу менен бирге, саясий система алмашып, жарандык коом курулуп, демократиялык түзүлүш орноду. Дүйнө эли анын катарында Кыргызстан да, ааламдашкан алкакка кептелип, кыргыз коомунун өнүгүүсү да ар кандай таасирлерди, көрүнүштөрдү өз башынан кечирүүдө. Мындай көрүнүштөрдүн бири катары “гендер меселесин” айтууга болот. “Гендер” термини акыркы учурларда термин катары көп колдонулгандыгына карабастан, мурдатан эле аял, эркек темасы катары белгилүү болуп, кээ бир акындардын эмгегинде негизги маселе катары айтылып келген. Демек, адамзат тарыхын коштоп жашап келе жаткандыгын баса белгилей кетүүгө болот. Эми адамзат тарыхын коштоп келген аял жана эркектин теңчилиги маселеси ааламдашкан алкакта актуалдуулуктун жогорку чегине жетти десек жаңылбайбыз. Бул маселени негиздөө үчүн өзүнчө илимий анализ жүргүзүлүүсү жана илимий өнүгтө иликтенүүсү шарт. Ал эми биз Молдо Нияздын чыгармаларында “гендер меселеси” кездешеби ушул багытты иликтейбиз.

Материалдар жана изилдөө методдору. Молдо Нияз таануу боюнча Октябрь революциясына чейин жана андан кийинки советтик мезгилдерде жарыкка чыккан изилдөөлөрдүн саны чектелүү экендигине токтолуу менен постсоветтик мезгилде кыргыз коомунда өз элинин тарыхын, инсандарын жазуу иши алгылыктуу колго алынып, анын алкаганда Молдо Нияздын кол китептери которулгандыгын [1], илимий изилдөөнүн объектисине айлангандыгын [2], анын натыйжасында бир топ эмгектердин жарык көргөндүгүн белгилей кетүүгө болот.

Молдо Нияздын жашап өткөн убактысы XIX кылымдын биринчи жарымына туура келип, дээрлик көптөгөн илимий адабияттарда бул мезгилде карапайым калкты караңгылык коштоп турган деген пикирлер арбын кездешет. Мындай жаңылыш пикирлерге белгилүү окумуштуу Ч.Валихановдун да “Ысык-Көлдөгү көчмөндөрдөн баштап Бадахшанга чейин эч кимиси билим билбейт” [3.243] – деген туура эмес пикирде болгондугун белгилей кетүүгө болот. Мындай жаңылыш пикирлерди Молдо Нияз сыктуу кыргыз элинен чыккан сабаттуу жазгыч акындар далилдеп турат. Демек, Молдо Нияз таануу үчүн илимий изилдөөнүн бир катар усулдары талап кылынаары белгилүү. Ошондуктан, Молдо Нияздын чыгармаларында “гендер маселеси” кезиге тургандыгын төмөндөгү ыкмаларды колдонуу менен аныктоого болот. Архивдик материалдар менен иштөө ыкмасын колдонуу менен КР УИАнын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунда сакталган Молдо Нияздын кол жазмалары тууралуу маалыматтарды иргөө, тарыхый салыштыруу ыкмасын колдонуу менен Молдо Нияз жашап өткөн доордогу тарыхый, саясий-экономикалык, социалдык-маданий көрүнүштөрдү байкоого мүмкүнчүлүк түзүлсө, логикалык ыкманын жардамы аркылуу акындын ой-чабытын аңдоого шарт жаралды. Диалектикалык ыкма аркылуу акын жашаган коомдогу жалпы байланыш мыйзам ченемдерин объективдүү каралып, конкреттүү жана абстрактуу көрүнүштөрдү изилденди. Молдо Нияздын санаттарын тарыхый контексте изилдөө менен кыргыз элинин өткөнү, учуру, келечеги эске алынып, акындын санаттарындагы “гендер маселесинин” карама-каршылыктуу көрүнүштөрү, себеп жана натыйжалык байланыштары такталды. Герменевтикалык ыкма менен акындын герменевт (айтып жеткирүүчү) катары ушул күнгө жеткирген санаттарындагы “гендер маселесинин” философиялык мааниси анализденип, Молдо Нияз жашап өткөн доорлордо түзүлгөн татаал философиялык, адабий жана тарыхый көрүнүштөр чечмеленип, негизги максат катары-акындын санаттарындагы гендердик контекст эске алынып, ал жазып кеткен жазуунун маанисин ачуу жана түшүнүү илимий өңүттө чечмеленип. Рационалисттик ыкманын жардамы менен акындын курчап турган дүйнөнү акыл аркылуу гана карагандыгы, коомдогу бир катар көрүнүштөргө, окуяларга

саресеп салгандыгы, анын дүйнө таанымынан азыркы мезгил менен үндөш болгон баалуу тыянактар алынгандыгы баса белгиленет [4].

Тыянактар жана талкуулар. Молдо Нияз Кыргызстандын түштүк тарабын жердеген жазгыч акындардын катарына кирет. Анын жашап өткөн доору тууралуу шарттуу маалыматтар академик Б.М.Юнусалиевдин эмгектеринде кездешип, Молдо Нияздагы тилдик өзгөчөлүктү анализдегендиги белгилүү [5.49]. КР УИАнын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунда сакталган, Молдо Нияздын кол жазмаларын араб арибинен кыргыз тилине которууга зор эмгек жумшаган котормочулардын бири О.Сооронов. Ал акындын жашоо мезгилине, анын коомдогу ордуна, чыгармаларынын терең мазмунуна, келечекте изилдөөнү талап кылган өңүттөрү өтө көп экендигине токтолгон [1.90]. Ал эми Р.Дж.Эргешбаева Молдо Нияздын дүйнөгө болгон көз карашына философиялык өңүттө анализ берсе [2.56], А.У.Акынбекова XIX кылымдагы жазгыч акындар алардын катарында Молдо Кылыч колдонгон чагатай жазуусуна токтолгон [6].

Молдо Нияз таануу боюнча булардан башка да бир катар изилдөөлөр бар. Бирок, акындын санаттарындагы “гендер маселесине” токтолгондору дээрлик жокко эсе. Чынында Молдо Нияздын санаттарында жашоо философиясына тиешелүү бир катар көрүнүштөр, ошол доордогу алдыңкы пикирдеги ойчул катары акындын ой сереси аркылуу баяндалгандыгы белгилүү. Анткени, Молдо Нияз өз доорунун агартуучусу, ойчулу жана гуманист акыны. Улуу кыргыз калкынын акылына таандык “калем менен жазганды балталап да жок кыла албайсың” деген эл макалынын терең философиясы Молдо Нияз сыяктуу терең ойлуу жазма маданияттын туусун желбиреткен өкүлдөргө таандык экендигин айгинелеп турат. Интернет тармактарында да акындын туулган мезгили, жери, ата-бабасы тууралуу маалыматтар жарыяланып, аны: “Кыргыз коомунун XIX кылымдагы зор гуманисти, ойчул акыны жана насаатчысы, кыргыз жазма адабиятынын чыныгы төл башы Молдо Нияз Эрназар уулу 1823-жылы азыркы администрациялык бөлүнүш боюнча Баткен (мурдагы Ош) областындагы Кадамжай районуна караштуу Кызыл-Булак кыштагынын Ак-Суу бою Ак-Кыя деген жеринде туулган. Уруусу найман, анын ичинде кошон деген уруктан. Анын алтынчы атасынан наркы аталарынын аттарына “бий” деген сөз кошо айтылганына караганда (Сазан бий, Кочкор бий, Болот бий, Дулдул бий, Сумбул бий ж.б.) теги түптүү болуп келип, кийинки аталары Молдо Рахман, Адил, Кошон, Күйүк, Эрназар) Молдо Ниязга келгенде жардыланып калган окшойт” деп сүрөттөйт [7]. Демек, жогоруда аталган маалыматтарды жазма маданияттын өкүлдөрүнүн бири Молдо Нияздын 200 жылдык мааракесинин далилдүү негиздемелери катары кароого болот.

Эми Молдо Нияздын санаттарындагы “гендер маселесинин” берилишине токтолуу менен алгач “гендер маселесин” чечмелей кетели. Бул маселени илимий айлампага киргизген окумуштуулардын бири профессор М.М.Эдилова. Анын пикирине ылайык: ““гендер” кулакка өөн учураган феномен, биздин илимий таанымда кечээ жакында эле пайда болуп, аялдарга гана эмес, эркектерге да проблемаларды жараткан көрүнүштү изилдөөчү багыт” [8.8] экендиги белгиленет. Демек, гендер коомдошуунун продукциясы, аял жана эркектин коомдогу ролу, аялдардын аял катары, эркектердин эркек катары калыптануусунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Тактап айтканда: “гендер – коомду социалдык стратификациялоонун ыкмасы. Ал раса, улут, тап, жаш курагы сыяктуу социалдык демографиялык факторлор менен катар эле социалдык иерархия системасын түзөөрүн, гендер коом тарабынан адамдарды физиологиялык, анатомиялык жана психологиялык айырмасы боюнча ажыратаарына, эркектин жана аялдын жүрүм-туруму, маскулиндик жана феминдик манера, кыймыл-аракет, сүйлөгөн сөзү гендердик конструкт болуп эсептелээрин, алардын негизинде “чыныгы эркекке” жана “чыныгы аялга таандык” мүнөздөмөлөрдөн социалдык күтүүлөр жаткандыгына, булардын баары социалдык-маданий көрүнүштөр, көз караштар экендигине жана аларга ылайык, адамдардын социалдык практикасы уюштурулаарына” [8.9] токтолгон окумуштуунун пикирине кошулуу менен ал атаган факторлор аркылуу тарыхтын жана маданияттын контекстинде гендер маселесинин маани-мазмуну өзгөрүлүп тураарын кошумчалай кетүүгө болот.

Адамзат тарыхынан белгилүү болгондой кыргыз эли да башка элдер сыяктуу эле өзү жашап жаткан дүйнөнү алгач мифологиялык, андан соң диндик, кийинчерээк философиялык деңгээлде кабыл алгандыгы белгилүү. Дүйнө таанымдын ар бир тибинин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү болуп, гендер маселеси да ошол өзгөчөлүктүн алкагында кабылданган. Маселен, мифологиялык көз караштагы Умай эне түшүнүгүнүн аялдык башталышты билдирүүсү, ислам идеологиясынын жайылышындагы догмаларга ылайык, аял киши эркекке Алладан берилген менчик сыяктуу түшүнүктөрдүн пайда болуусу, эркектерге берилген доминанттык ролдор, кийинки дүйнө таанымдагы өзгөрүүлөр катары үй-бүлө куруудагы жаштардын пикиринин эске алынбай келүүсү, кыргыздын баатырдык эпосторунун эң ириси “Манас” эпосундагы аял жана эркектердин сүрөттөлүүсү, ошондой эле кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы жана жазгыч акындарынын эмгектериндеги гендер маселелерин айтууга болот. Алардын бири Молдо Нияз. Анын экинчи кол китебиндеги “Баатырдын баары майданда” [7] деген ыр сабы эркектерге тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктү билдирсе, алардын курактык өзгөчөлүгү тууралуу (Жыйырма беш(те) отуруш, Жигиттиктин доору экен) да сөз

козгойт. Ал эми “Эртеги эрлер жайланды” деген ырында да өмүрдөн өткөн эр азаматтардын мүнөздүү өгөчөлүктөрүнө токтолот.

Эми аял затына тиешелүү саптарына токтолсок:

“Чымбайдан келет туз деген,

Чырайлуу болот кыз деген”. Же болбосо,

“Жаман катын курусун,

Жакшы эрини кул кылат” [1.103] десе, “Жаман катын” деген ырында жакшы аялдарга мүнөздүү өзгөчөлүктөргө, анын коомдогу ролуна (Алмадай камыр аш кылат, адамдын көөнүн куш кылат) токтолуу менен ушул көрүнүшкө карама-каршы келген образда жаман аялдарга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү, кыймыл аракетти (Аш кыл десең нан кылат, анын орто жерин кам кылат) [7] өз алдынча салыштырат. Молдо Нияздын аялдар темасына арналган чыгармаларынын арасынан “Даткайым” деген ырлары белгилүү болуп, анда аны “Ак бети Айдын жүзүндөй, Көздөрү чилги жүзүмдөй [7] деп сүрөттөө менен аял затына таандык сулуулук, назиктик, сүйүү символдорун көрсөтөт. Ошондой эле, адамзат пендесинин (аял, эркек) дүйнөнүн табияттык мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн алдындагы алсыздыгын, бул дүйнөдөн кетүүчү көрүнүштө сүрөттөп, “Кетет” деген ырында: Ажал жетсе баш кетет, же Келин кетет, кыз кетет [7] деп сүрөттөйт.

Молдо Нияздын санаттарында моралдык-нравалык маселелер менен бирге эле кандайдыр бир деңгээлде гендер маселеси да каралат. Маскулиндик жана феминдик дуализмди гендердик стереотип катары Молдо Нияздын санаттарынан кездештирүүгө болот. Маселен, эркек, аң-сезим, акыл, баатыр мүнөзүндө, аял назик, сулуу, ошол эле мезгилде коомдо аткарган ролуна ылайык, күнөөлүү образда берилгендиги байкалат. Жогоруда белгилеп өткөндөй, аялдардын жүрүм-турумундагы тескери жагдайларды да ачык көрсөткөн. Ошондой эле, акындын санаттарында эркек балага өзгөчө мамиле кыз балага өзүнчө мамиле жасап келген кыргыз коомундагы стереотиптүү көрүнүштөр да бар. Андан сырткары аялдын сулуугун ай менен күнгө теңеген (Даткайым сулуу) өзгөчө салыштыруулар да кездешип, аялдын үй-бүлө үчүн, эл үчүн кызматы чоң экендигин кыйыткан маанилерди да байкоого болот.

Корутунду. Молдо Нияздын санаттарын анализдөө менен гендер маселеси коомдогу маданий фактор аркылуу аныкталаары, тарыхтын жана маданияттын контекстинде маани-маңызы өзгөрүп тураары, акындын дүйнө таанымында гендер маселеси негизги маселелердин бири экендиги, анын санаттарындагы кээ бир саптарда эркек жана аялдын теңсиздиги байкалаары, анткени ал ошол доордогу көз караштык өңүттө карагандыгы, коомдук аң-сезимдин күчтүү таасири болгондугу, ошого карбастан коомдун алдыңкы

пикирдеги ойчулу катары салыштыруу ыкмасын колдонуу менен оң жана терс жактардын мүнөздүү белгилерин ачык айта алгандыгы менен баалуу десек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Сооронов О. Кол жазмалар жөнүндө сөз (1-китеп) [Текст] / О.Сооронов. – Бишкек: “Турар”, 2009. – 340б.
2. Эргешбаева Р.Дж. Философский анализ мировоззрения Молдо Нияза). [Текст]: дисс. канд.филос. наук: 09.00.03; 09.00.03/ Р.ДжЭргешбаева. – Бишкек, 2000. – 120с.
3. Валиханов, Ч. Сочинения в 5 т. [Текст]/ Ч.Валиханов. – Алма-Ата: АН Каз.ССР, 1985. – Том 3 .- 448 с.
4. <https://zaochnik.ru/blog/metody-issledovaniya-filosofii/> (кайрылуу датасы 1.04.2023).
5. Юнусалиев, Б.М. Отражение диалектических особенностей в сонатах Молдо Нияза [Текст] / Б.М.Юнусалиев // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970. – С. 49.
6. <https://sciup.org/read/14116032> (кайрылуу датасы 1.04.2023).
7. <https://kadam-media.kg/93204/> (кайрылуу датасы 1.04.2023).
8. Эдилова М.М. Гендер философиясы [Текст] / М.М.Эдилова. – Бишкек., 2022. – 238б.
9. Калиев, А.С. Этностор аралык мамилелерди изилдөө саясий изилдөөнүн объекти [Текст] / А.С. Калиев // Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана. www.science-journal.kg – 2016. – № 11. – С.– 58 - 60.

* * *

Буланов А.Ш., Жуманалиев Г.Н.

Заманбап аскердик билим берүү маселелери

Буланов А.Ш., Жуманалиев Г.Н.

Проблемы современного военного образования

Bulanov A.Sh., Zhumanaliev G.N.

Problems of modern military education

УДК 82.94

Аннотация: Макалада Кыргызстанда аскердик билим берүүнүн заманбап өнүгүүсү тууралуу кылымдарды карытканы белгиленген. Жетиштүү түрдө иштелип чыккан теориялык, методологиялык жана идеялык-нарктык негиздерсиз ишке ашырылууда. Биринчиден, тарыхый көз карашты эске алуу менен адисти даярдоодо өзгөчө мааниге ээ болсо, экинчиден, керектүү кесиптик маанилүү сапаттарды калыптандырууга мүмкүнчүлүк берет.

Илимий-педагогикалык кадрларды даярдоо системасынын эффективдүүлүгү төмөндөп, алардын эмгегине тиешелүү кызыктыруу, шыктандыруу жок. Армияны саясатташтыруунун (мамлекеттин аскердик саясатынын куралы) жана анын билим берүү структураларынын талкаланышынын кесепеттери өзгөчө терс таасирин тийгизүүдө.

Ачкыч сөздөр: Илимий- педагогикалык кадрларды даярдоо системасынын натыйжалуулугунун төмөндөшү, алардын эмгегине тийиштүү мотивациянын жоктугу белгиленүүдө. Кыргыз Республикасында аскердик билим берүүнү реформалоо, аскердик билим берүүнү өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр жана карама-каршылыктар, билим берүү структураларынын бузулушу баса белгиленди.

Аннотация: В статье отмечается, что современное развитие военного образования в Кыргызстане имеет многовековую историю. Реализуется без адекватно разработанных теоретических, методологических и идейно-ценностных основ. В то время как первые имеют особое значение при подготовке специалиста с учетом исторической точки зрения, вторые позволяют сформировать необходимые профессионально важные качества.

Снижается эффективность системы подготовки научно-педагогических кадров, отсутствует должная заинтересованность в их труде. Последствия демилитаризации армии (инструмента военной политики государства) и разрушения ее образовательных структур особенно негативны.

Ключевые слова: *отмечается снижение эффективности системы подготовки научно-педагогических кадров, отсутствие соответствующей мотивации к их труду. Подчеркнуты реформирование военного образования в Кыргызской Республике, проблемы и противоречия в развитии военного образования, деградация образовательных структур.*

Annotation: *The article notes that the modern development of military education in Kyrgyzstan has a centuries-old history. It is implemented without adequately developed theoretical, methodological and ideological-value foundations. While the former are of particular importance in the preparation of a specialist taking into account the historical point of view, the latter allow you to form the necessary professionally important qualities. The effectiveness of the system of training scientific and pedagogical personnel is decreasing, there is no proper interest in their work. A sharp increase in the demilitarization of the army (an instrument of the state's military policy) and the destruction of its educational structures.*

Key words: *there is a decrease in the effectiveness of the system of training scientific and pedagogical personnel, the lack of appropriate motivation for their work. The article highlights the reform of military education in the Kyrgyz Republic, problems and contradictions in the development of military education, degradation of educational structures.*

Кыргыз Республикасында аскердик билим берүүнүн өнүгүшү бүгүнкү күндө дагы эле коомдук мамилелердин глобалдык кайра түзүлүшү (СССРдин кулашы жана жаңы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн курулушу), мамлекеттик аскердик саясат жана аскердик билим берүүнү камсыз кылуу мамилелери менен байланышкан жана кризистен чыгуу процесси, жаңы геосаясий шарттарда коопсуздук болуп саналат. Ошол эле учурда биз аскердик билим берүүдө кризистен чыгып кетти деген бир дагы, аздыр-көптүр жүйөлүү пикирди кезиктире элекпиз (айрым аскер кызматчыларынын «кызгылт» отчетторунан башкасы). Аскердик билим берүү жаңы сапаттык абалга карай айкын алдыга жылыш бар жана кризистен чыгуу убакыттын гана маселеси экендиги эң оптимисттик баалоодо [1]. Биз кошулган башка, андан да салмактуу баа берүүлөр (А.И.Владимиров, А.А.Селуянов ж.б.), XX кылымдын 90-жылдары жана XX1 кылымдын башындагы Кыргызстандын аскердик билим берүү реформасы кылдат методологиялык жана идеялык-баалуу негиздер аркылуу даярдалбай жүргүзүлгөн.

Аскердик билим берүү жалпы билим берүү системасынан салыштырмалуу обочолонгондугуна карабастан, ачык социалдык-маданий система болуп саналат жана тосмолор, өткөрүү пункттары, ведомстволук документтердин жана башкаруу органдарынын

көптүгү анын көптөгөн көйгөйлөрдөн жана карама-каршылыктардан сактап калат деп ишенүү жаңылыштык болмок. Кыргызстандын билим берүүсү жана бүтүндөй коому үчүн өнүгүү процесси мүнөздүү. Соңку он жылдыктарда байкалган аскердик-педагогикалык изилдөөлөрдүн “өсүшү” менен алардын бири дагы философиянын жана билим берүү парадигмасынын, методологиялык жана педагогикалык негиздеринин деңгээлинде көрүнгөн аскердик билим берүүнүн (жана анын өнүгүүсүнүн) өзгөчөлүгүн далилдей электигин баса белгилей кетүү керек, педагогикалык өнүгүү стратегиясы, ал аркылуу автордун теориялык позицияларынын жаңылыгы мезгил-мезгили менен акталып турат.

Ошондуктан аскердик педагогикалык изилдөөлөрдүн көбү праксеологиялык, сейрек методологиялык деңгээлге кирет. Окуу-тарбия ишинин субъекттеринин мазмунунун, Чынында, аскердик кесиптик ишмердиктин өзгөчөлүгүнөн жана анын предметине карата талаптардан улам бүгүнкү күнгө чейин аскердик билим берүүнүн айрым мазмуну, технологиялык жана уюштуруу-экологиялык өзгөчөлүктөрү гана аныкталган жана ал аскердик билим өз алдынча, уникалдуу түрдө өнүгүп жатат деп эсептөөгө укук бербейт.

Технологиянын уюштурулушунун жана ички өз ара мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн эске албаганда аскердик билим берүүнүн өнүгүү процесси дүйнөлүк жана кыргыз билим берүүсүнүн өнүгүү жолун кайталап (өтө проблемалуу) алдыңкы проблемаларды жана карама-каршылыктарды, табигый түрдө, жана уникалдуу көрүнүштөр бар. Аскердик билим берүүнүн технологиялык жана уюштуруучулук-экологиялык өзгөчөлүгү, аскердик кесиптик ишмердиктин өзгөчөлүгүнө жана анын предметине карата талаптарга байланыштуу, бирок ал аскердик билим берүү өз алдынча, уникалдуу түрдө өнүгүп жатат деп эсептөөгө укук бербейт.

Окуу-тарбия ишинин субъекттеринин мазмунунун, технологиясынын, уюштурулушунун жана ички өз ара мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, аскердик билим берүүнүн өнүгүү процесси дүйнөлүк жана кыргыз билим берүүсүнүн өнүгүү жолун кайталап (өтө көйгөйлүү) алдыңкы проблемаларды жана карама-каршылыктарды, табигый түрдө, анда уникалдуу көрүнүштөр бар.

Акырында, аскердик билим берүүнүн анын парадоксалдуу өзгөрүүлөрүн эсепке албастан жана олуттуу илимий негиздемеси жок реформалоонун административдик практикасы өтө карама-каршылыктуу деп эсептелүүгө тийиш. Аскердик билим берүүнүн өнүгүшү, реформаторлор кандай гана жарыя кылбасын, чындыгында жабык процесс, ал дагы эле бардык терс мүнөздөмөлөрү менен ведомстволук монополияны, реформаторлордун субъективдүү профессионалдык “миопиясын”, маалыматтык-коммуникациялык чектөөлөрдү, (баш тартууну) камтыйт, кризиске каршы стратегиялар " [2]).

Бул чөйрөдө адамды «чыныгы көйгөйлөрдөн качуу», системалуу башкаруу чечимдерин кабыл алуу, аларды фактыдан кийин актоо, ошондой эле тескерисинче, консерватизм жана аткаруучулардын тымызын каршылык көрсөтүү ылдамдыгы «таң калтырат», эффектти азайтат, бул чечимдерди "нөлгө" келтирет. Бул багыттагы аскердик билим берүүнүн өнүгүшүн диагностикалык изилдөөнүн объектиси болуп коомдук мамилелер чөйрөсүндө жана дүйнөлүк жана ата мекендик билим берүү системасын өнүктүрүүдө пайда болгон чакырыктарга жана көйгөйлөргө аскердик башкаруунун реакциясы саналат. Кыргызстанда билим берүүнүн бир бөлүгү катары аскердик иштердин жана аскердик билим берүүнүн парадигмасынын өзгөрүшүнө байланыштуу келип чыккан көйгөйлөр аскердик билим берүүнү өнүктүрүүнүн учурдагы абалынын салыштырмалуу бир бүтүн картинасын түзөт.

Аскердик билим берүүнү өнүктүрүүнүн негизги көйгөйлөрү жана карама-каршылыктар бүгүнкү күндө бар:

- үстөмдүк кылуучу коомдук мамилелер жаатында, анда үстөмдүк кылуучу статуска ээ болгон инновациялык экономикалык, саясий, социалдык, идеологиялык, моралдык ж. б. коомдук мамилелерге карама-каршы келип, аскердик билим берүүнүн өнүгүү процессинде маданий жана тарыхый жолун жолдоочулукка багытталган мааниси жана баалуулугу пайда болот;

- аскердик билим берүүдө ишке ашыруу практикасы инновациялык иштин принциптерине каршы келген, же инерция жана консерватизм менен кыйын болгон, же көрсөтмө жана декларативдик болуп саналган Дүйнөлүк жана Ата Мекендик билим берүүнүн негизги инновациялары жагында;

- аскердик билим берүүнү өнүктүрүү ыкмаларын жана идеяларын системалуу илимий иштеп чыгуу талаптары башкаруу чечимдерин кабыл алуу жана ишке ашыруу, билим берүү реформасы "барактан" жана өзгөрүүлөрдү өзгөчө ыкчам жооп кайтаруу жана ыкчам башкаруу режими менен карама-каршы келген, аларды терең илимий негиздөөсүз жана эксперименталдык текшерүүсүз карама-каршы келген аскердик билим берүүнү өнүктүрүү жана башкаруу жаатында .

Саналган көйгөйлүү багыттардын бирдей эмес экендигин байкоо кыйын эмес, анткени биринчи эки аскердик билимге чакырыктарды түзөт (анын өнүгүүсү үчүн тышкы шарттардын эң маанилүү топторунун жыйындысы), экинчиси мамлекеттин жана аскердик башкаруунун реакцияларын камтыйт, системасы, алардын айрымдары азыркы этапта аскердик билим берүүнүн уюштуруучулук-педагогикалык шарттарын (ички шарттарын) аныктайт (1-сүрөт). Ички шарттар (көйгөйлөр жана карама-каршылыктар) - аскердик

билимди, практиканы, тажрыйбаны жана билим берүү уюмдарынын өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүү жаатындагы программалар, долбоорлор жана жеке башкаруу чечимдери менен ортомчу болгон тышкы шарттардын педагогикалык тегиздигиндеги кесепети, спецификалык көрүнүшү. ар кандай педагогикалык кадрлардын мүмкүнчүлүктөрү.

ортосундагы карама-каршылыктар:	ортосундагы карама-каршылыктар:
- эркиндиктин баалуулуктары жана тартиптин зарыл артыкчылыктары: - индивидуализм философиясы жана аскердик кызматтын жамзаттык мүнөзү – нормаларды кабыл алуу маселеси: - глобалдык (дүйнөлүк) жана улуттук маданияттардын концепциясы, иденттүүлүк маселеси: - потенциалдуу душманга ишенимдүү мамиле жана душмандын идеологиялык образы - коргонуу аң-сезиминин көйгөйү	- билим берүү процесстеринин салттуу уюштуруу негиздери (мазмундук максаттар жана негизги принциптер) жана адамдык капиталды түзүү миссиясы. Көйгөй : -уюштуруу ыкмалары:. -салттуу тажрыйба жана инновация, педагогикалык технологиялар проблемасы: -массалык өндүрүштүн үлгүсү жана индивидуалдык практикасы, жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу маселеси: - жеке сапаттарга талаптар жана аларды ишке ашыруу, инсандык өнүгүүнү башкаруу маселеси: -инновациялык саясат жана аны ишке ашыруу, инновациялык башкаруу проблемасы

1-сүрөт – Аскердик билим берүүнү өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр жана карама-каршылыктар

Педагогикалык тил менен айтканда, СССРдин жоюлушу менен жана Советтик Куралдуу Күчтөрдүн жок кылынышынан баштап аскердик билим берүүнүн өнүгүү процессин изилдөөнү такыр туура эмес деп эсептейбиз, анткени узак убакыт бою аскердик билим берүү жаатындагы бардык чечимдер аскердик билим берүү тармагында кабыл алынган, саясий себептер менен жасалган. Аскердик билим берүүнү өнүктүрүүнүн 2021-жылга чейинки мезгили, экономикалык факторлор жана акчаны үнөмдөөнүн жолу катары советтик аскердик мурастарды кайра иштетүү стратегиясы педагогикалык мыйзамдарга толук жооп берген эмес.

Аскердик билим берүүнү өнүктүрүү процесси бул багыттагы негизги чечимдер советтик инерция менен аныкталбай калган соңку үч жылдын ичинде гана изилдөөнүн ажырагыс объектисин түздү, ошондой эле Кыргызстандын алгачкы социалдык-экономикалык жана саясий абалы.

Бул учурда, бир жагынан, узак убакыт бою экономикалык өнүгүү проблемаларынын педагогикалык проблемаларга караганда артыкчылыктуулугун аныктаган материалдык ресурстардын толук жетишсиздиги негизинен жоюлса, экинчи жагынан, мамлекеттик аскердик саясатана ошого жараша аскерге (аскердик билим берүү) болгон мамиле өзгөрдү. Биздин оюбузча, 2021-жылдан азыркы учурга чейинки мезгилде аскердик билим берүүнүн өнүгүү процессин изилдөө максатка ылайыктуу.

2021-жылдан азыркы мезгилге чейинки мезгилде аскердик билим берүүнү өнүктүрүү

процессинин жалпы мүнөзү бул чөйрөдөгү жетишээрлик так мамлекеттик саясат менен аныкталат,- деп белгиледи КРдин Президенти Садыр Жапаров Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешинин кезектеги жыйынынын жыйынтыгында. **(13-июнь, 2023-жыл)**

Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаров, «...Аскердик жогорку окуу жайынын топтолгон тажрыйбасына жана салттарына таянуу менен анын потенциалынын сапаттык өсүшүн камсыз кылууга» мүмкүндүк берет [3]. Президенттин бул жолугушууда сүйлөгөн сөзүндө аскердик тармакты өнүктүрүүнүн төрт приоритети белгиленген. Билим берүү тармагына өзгөчө көңүл бурулуп, аларды 2025-жылга чейин программалык документтерде чагылдыруу милдети коюлду:

- куралдуу күчтөрдүн кадрдык муктаждыгына **(алардын сандык параметрин билдирет)** ылайык аскердик окуу жайлардын тармагын оптималдаштырууну аяктоо, жаңы адистиктерди жана даярдоо багыттарын уюштуруу;

- жаңы укуктук чөйрөдө пайда болгон мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде аскердик билим берүүнүн сапатын жогорулатуу;

- Кыргызстандын жогорку окуу жайларында аскердик кафедраларды жандандыруу;

- аскер кадрларын даярдоо жагында эл аралык кызматташтыкты кеңейтүү. Мындан тышкары, аскердик билим берүүнү өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын бирдиктүү билим берүү мейкиндигин чыңдоого өбөлгө түзүшү керек жана бул процесске карама-каршы келбей тургандыгы жөнүндө олуттуу эскертүү айтылды.

Тактап айтканда, аскердик кафедраларга:

- мамлекеттик билим берүү стандарттарынын негизинде, бирок аскердик иштин келечегине көз салуу менен окутууну уюштурууну жана мазмунун жаңылоо;

- жарандык университеттер менен кызматташууну чыңдоо (анын ичинде атаандаштыкка жөндөмдүүлүк жана “ден соолук атаандаштык”);

- мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн арасында аскердик кызматтын кадыр-баркын жогорулатуу менен алектенүү [3] ж.б.

Окурмандын көңүлүн 2021-жылы жарыяланган Кыргыз Республикасында аскердик билим берүүнү өнүктүрүүнүн негизги багыттары 2003-жылы аскердик реформанын башталышында белгиленгендерге карама-каршы келбегенине [4, 5], ошондой эле аларга карата түз мамиле жасоо.

Айрыкча, бул 2012-жылдан азыркыга чейинки мезгил аскердик билим берүүнүн өнүгүүсүндөгү өз алдынча жана уникалдуу мезгил дегенден кеңири жайылган пикирден күмөн туудурат. Ооба, чынында эле, Кыргызстан куралдуу күчтөрүнүн аскердик элитасы советтик аскердик билим берүү системасынын негизги идеяларынан, батышчыл идеяларды

ишке ашыруу аракетинен, өзгөчө, «аскердик реформанын активдүү фазасында абийирсиз түрдө аткарылуудан» алыс болгусу келет. “Бирок 2012-жылдан азыркы учурга чейинки мезгилди аскердик билим берүүнүн өнүгүшүн диагностикалык изилдөөнүн мезгили катары карап, «Активдүү фазанын» айрым кесепеттерин белгилебей коюуга болбойт. Бүгүнкү күндө алар аскердик билимдин жалпы структурасын, фондусун жана шарттарын көбүнчө аныктайт, анын үстүнө, кандайдыр бир прогрессивдүү чечимдер менен кыска мөөнөттө жоюуга болбойт.

Биринчиден, аскердик билим берүүнүн өнүгүү процесстерине анын жарандык билим берүү менен дээрлик толук биригүүсүнө таасир этет, ошол эле учурда жалпы билим берүү жана аскердик билим берүү таптакыр башка маданий, тарыхый жана жеке милдеттерди аткарат. Аскердик билим берүүнүн өнүктүрүүнүн шарты катары бул көрүнүштү баалоо диагностикалык изилдөөлөрдүн маселелеринин бири болуп саналат. Терең философиялык мааниде билим берүүнүн маданий-тарыхый миссиясы -бул социалдык-маданий кайра өндүрүү, коомдук мамилелерди өнүктүрүү, ал эми жеке көз караштан алганда – өзгөрүп жаткан социалдык-маданий шарттарда адамдын ишке ашуусу үчүн шарттарды сактоо, өнүктүрүү жана камсыз кылуу коом жана мамлекет менен гармония (А.Г.Асмолов, Б.С.Гершунский, В.И. Загвязинский, Е.Я. Ямбург ж. б.).

Аскердик билим берүүнүн милдети - инсанды калыптандыруу, өз Ата Мекенин коргоого (жана бул түшүнүктө: маданият, коомдук мамилелер, эл, аймактар, улуттук кызыкчылыктар жана башка көптөгөн нерселер) үчүн гана эмес, ошондой эле бул үчүн өз кызыкчылыктарын, турмуштун гармониясын, зарыл учурларда курмандыкка чалууга даяр жана жөндөмдүү - ден соолук жана өмүр. Методологиялык көз караштан алганда, аскердик билим берүүнүн жогорку окуу жайлардын жарандык мамлекеттик билим берүү стандарттарында жетишээрлик так чагылдырылган предмети жок.

Аскердик адис, офицер өзүнүн кесиптик ишмердигинде, жок дегенде, белгилүү бир чөйрөдөгү адистин (**жарандык кесиптештери менен дайыма эле дал келе бербейт**), мугалимдин жана тарбиячынын (**аскердик педагогиканын өзгөчөлүгү бар**), жетекчинин (**аскердик педагогиканын өзгөчөлүгү бар**), жетекчинин (**аскердик адистикке ээ**) функцияларын аткарат, негизинен стандарттуу эмес жана критикалык кырдаалдарда, менеджер, социалдык педагог жана психолог (**моралдык-психологиялык колдоо**), ар тараптуу колдоо боюнча адис.

Келечектин аскердик адисинин образынын тереңдиги жана татаалдыгы азыркы жарандык стандарттар менен алардын жакырланган маданий жана фундаменталдык бөлүгүнүн деңгээлинде чагылдырылышы мүмкүн эмес. Стандарттарды толуктаган

квалификациялык талаптар, ошондой эле учурдагы мыйзамдык базада болгон башка мүмкүнчүлүктөр муктаждыктын ордун толтурушу күмөн.

Аскердик билим берүүнүн максаттарын, сүрөттөрүн (**бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүк моделдерин**) жана мазмунун жарандык стандарттарга "кулак менен тартуу". Биригүү мезгилинде курчуп кеткен өздүк аскердик стандарт проблемасы изилденип жаткан мезгилде аскердик билим берүүнү өнүктүрүү жагынан толук баалана элек. Технологиялык көз караштан алганда, билим берүүнү жана ошол эле учурда аскердик кызматты уюштуруунун өзгөчөлүктөрү менен байланышкан абдан олуттуу айырмачылыктар да бар.

Экинчиден, кесепеттерге баа берүүнүн ар кандай даражалары менен, жогоруда саналып өткөн изилдөөчүлөрдүн эмгектери реформалык аракеттердин натыйжасында же аскердик илимий мектептердин алсырагандыгынын натыйжасында бүтүндөй аскердик илимдин жоготууларын тааныйт. «Аскердик илим – бул аскердик өнүктүрүү жана аскердик күчтү колдонуу жаатында жаңы билимдерди түзүүчү максаттуу ишмердүүлүк процесси. Ал келечектеги согуштардын жана мүмкүн болуучу аскердик кагылышуулардын моделдерин изилдейт» [7, б. 81]. 2023-жылга чейинки мезгилде аскердик илимдин суроолору. аскердик реформанын чегинен тышкары калган (**коммерциялык маанидеги мүлктүк комплексти жана башка инфраструктуралык компоненттерди кошпогондо**) аскердик билим берүүнү өнүктүрүүгө түздөн-түз байланыштуу жана анын азыркы абалы бул процесс үчүн жагымсыз. Курал-жарактын жаңы түрлөрүн түзүүдөгү көрүнүктүү натыйжаларга карабастан, аскердик илимдин абалына системалуу терс баа берүү, аны А.И.Владимиров, өтө катаал, бирок жарым-жартылай адилеттүү бойдон калууда. «Бүгүнкү күндө Кыргызстанда фундаменталдуу улуттук-аскердик ой өлдү: советтик аскердик ой бүттү, ал эми кыргыздын аскердик ою жаралбай жатат» [8].

Ушул убакка чейин аскердик илим дагы эле өз алдынча жашоого болгон укугун коргоого аргасыз болгон билимдин тармагы болуп саналат. Билим берүү жана илим министрлиги аскер кызматчыларын мамлекеттик аттестациялоо тутумунда аскердик илимдин өз алдынча болушуна укуктуу», - деп аскер илимпоздору көптөгөн белгилүү методдорду компенсациялоого, күжүрмөн аракеттердин татаал статистикалык жана аналитикалык моделдерин түзүүгө жана татаалдыгы жана эмгек сыйымдуулугу боюнча сыналып жаткан системалар менен салыштырууга боло турган сыноолор. Аскердик илим өзүнүн изилдөө предметин да, объектисин да эчак эле так аныктап келген» [7].

Аскердик илимдин учурдагы абалынын фундаменталдуу себептери 2023-жылга чейин эле пайда болгон.

Аларга төмөнкүлөр кирет: «так түзүлгөн мамлекеттик заказдын, көз карандысыз

эксперттик органдын, адекваттуу каржылоонун, жалпы стратегиялык деңгээлдеги теорияларды баалоонун жана ишке ашыруунун улуттук механизмдеринин аскердик илимднн өкүлдөрүнүн арасында», кызыкчылыктардын жоктугу, [8].

Аларды жоюу үчүн төмөндөгүлөр колго алуу жана өзгөчө көңүл буруу керек: «...аскердик илимий уюмдарга жана лабораториялык базаларга масштабдуу мониторинг жүргүзүү, илимий мекемелердин, аскердик илимий комитеттердин иштешин жана тиричилик ишин камсыз кылуучу ченемдик укуктук базаны иштеп чыгуу жана бекитүү,» [7, б. 88]. Ошол эле учурда аскердик-илимий комплексти калыбына келтирүү боюнча масштабдуу чаралар көрүлүүгө тийиш.

Аскердик-илимий комплексти 2030-жылга чейин жана андан кийинки өнүктүрүү концепциясы сезилерлик натыйжа берет.

Бул арада постсоветтик мезгилдин кесепеттерин эске алуу акылга сыярлык аскердик реформанын жигердүү фазасы, ошондой эле ушул мезгилде түзүлгөн жана бүгүнкү күндө активдүү болуп жаткан аскердик билим берүүнү өнүктүрүү үчүн шарттар. Биздин оюбузча, алар:

-аскердик илимий борборлорго жана алардын филиалдарына тармактык, ал тургай, эл аралык илимий-изилдөө институттарынын бир катар функцияларын өткөрүп берүү, илимий уюмдарды коргоо министрлиги менен бириктирүү жана ошонун негизинде жаңы илимий борборлорду өнүктүрүү [9].

Ачык басма сөздө биз түздөн-түз карама-каршы баа бергендиктен, бул факты аскердик билим берүүнүн өнүгүшүнө кандай таасир этээрин аныктоо керек. Кээ бир авторлор, мисалы, А.В. Брега жана И.А. Копылов [10], Н.М. Голик [11], бул жерде коргонуу муктаждыктары менен аскердик билим берүүнүн мазмунунун ортосундагы реалдуу байланыштын мүмкүнчүлүгү, ошондой эле жаңы типтеги мугалимдин – илимпоздун пайда болушу мүмкүн экендигине ишенишет. Башкалар, мисалы, Г.П. Шибанов, Г.М. Скопец, В.Ф. Жмеринецкий [12], талашып, бул милдеттер жогорку окуу жайларынын профессордук-окутуучулар составынын мүмкүнчүлүктөрүнөн тышкары болуп жаткандыгын жана ошонун натыйжасында илимий изилдөөлөрдүн сапатын да, окуунун сапатын да төмөндөп жаткандыгын. Аскердик жетекчиликте илимий билимдерди эске алып коюуга бардык мүмкүнчүлүктөр бар жана аны көп колдонот. «Аскердик теория жетекчи кадрлардын практикалык иш-аракетинин процессинде иштелип чыккан жана өнүккөн - деп мындай абалдын шартында жогорку аскердик билим берүү идеясын ишке ашыруу кыйын болушу толук мүмкүн; аскердик теория жетекчи кадрлардын практикалык иш-аракетинин процессинде түзүлгөн жана өнүккөн кезде, - деп жазат В.Ю. Микрюков [13]. Мындай

абалдын шартында жогорку аскердик билим берүү идеясын ишке ашыруу кыйын болушу толук мүмкүн;

-аскердик жогорку окуу жайлардын (анын ичинде жарандык ЖОЖдордун) кадрдык илимий потенциалынын начарлашында, уюштуруу-штаттык иш-чараларды өткөрүүдө бир катар илимий-педагогикалык коллективдердин (анын ичинде илимий мектептердин) жоголушуна;

-илимий кадрларды даярдоо системасынын, анын ичинде аскердик (граждандык) билим берүү системасынын натыйжалуулугун төмөндөтүүдө. Заманбап аскердик илимдин абалы жөнүндө маалыматтар, чынында эле, аскердик-өндүрүштүк проблемаларга карата ачык-айкын бир жактуулукка ээ, ал эми аскердик илим менен билим берүүнүн кадрлары жана ага байланыштуу социалдык компоненттери, гуманитардык илимдер сейрек чагылдырылат.

Аскердик реформанын жигердүү фазасынын социалдык кесепеттери бир тараптуу баалангандан алыс, алардын бир катар университеттик илимге тиешелүү болгон Е.Н. Карлова, А.Х. Курбанов жана Н.Н. Романов. Авторлор өздөрүнүн социологиялык изилдөөлөрүнүн негизинде аскердик билим берүү үчүн илимий кадрларды даярдоонун заманбап системасы аскердик жогорку окуу жайларында иштеген илимпоздордун кесиптик жана инсандык өнүгүүсү менен байланышкан көйгөйлөргө мүнөздүү экендигин далилдешет:

- аскер кызматкерлеринин инсандык конфликти, мугалим жана окумуштуу;
- илимий иштин төмөн мотивациясы жана стимулу; илимий иштин бюрократиялык тоскоолдуктары;
- аскердик илимий ишмердүүлүктүн начар кадыр-баркы;
- натыйжаларына толук эмес суроо-талап;
- илимде кесиптик жана жеке өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн начар шарттар.

Дагы бир проблемалык аналитик С.Ф. Викулов [14], уюштуруучулук-педагогикалык көйгөйлөргө – бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жаткан аскердик илимий кадрларды даярдоо системасын кайра куруунун натыйжасы: илимий кадрларды тандоо, стимулдоо, аттестациялоо, илимий иштердин сапаты жана эң негизгиси деп көрсөтөт, биз үчүн альтернативалык карьера мүмкүнчүлүктөрү болгондо окумуштуулардын аскердик билим берүү системасында калууга умтулуусу.

Үчүнчүдөн, аскердик билим мурдагыдай эле экинчи Дүйнөлүк согуштун тажрыйбасына таянуу менен аскердик иштердин эскирген парадигмасына багытталган, жергиликтүү согуштар жана чектелген чыр-чатактар тажрыйбасы менен "ташып". Аскердик иштердин башкача, болжолдуу парадигмасы "...аскердик билим берүүнү анын ички мазмуну жагынан уюштурууда,... жүргүзүлүп жаткан реформанын ченемдик

укуктук базасын иштеп чыгууда” начар эске алынган. Бул учурда келип чыккан аскердик билим берүүнүн өнүгүшүндөгү карама-каршылыктар жана кризистик көрүнүштөр буга чейин жетиштүү деңгээлде мүнөздөлгөн.

Төртүнчүдөн, аскердик реформанын активдүү фазасында армияны саясаттан ажыратуу аяктады жана аскердик билим берүү системасы билим берүү компонентинен ажырады. Тескери кыймыл азыртадан эле байкалууда, кеңири билим берүү функционалы бар негизги аскердик-саясий кафедранын пайда болушу бул жагынан кандайдыр бир үмүттү туудурат, бирок билим берүү инфраструктурасы да, аскердик билим берүү системасынын өзү да, аскердик-саясий иштин саясий методдору да эч нерсеге ишене элек, дагы эле калыбына келелек.

Аскердик билим берүүнү өнүктүрүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын бүтүндүгүнүн жана туруктуулугунун негизинде 2010-жылдан тартып 2023-жылга чейинки мезгилде белгиленген тенденциялардын ага тийгизген таасирин эске алуу менен азыркы учурга чейинки мезгилди изилдөө үчүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Бүгүнкү күндө активдүү бойдон калууда: жарандык билим берүү менен биригүү; аскердик билим берүүнүн илимий негиздерин өзгөртүү жана анын кадрдык потенциалын начарлатуу; эскирген парадигмага багыт алуу; тарбиялык компоненттин бузулушу.

Адабияттар:

1. Горемыкин В.П. Аскердик билим - өнүгүү максаты // Аскердик билим берүү жарчысы. – 2017. - №1. - С. 4-12. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30273270>
2. Селуянов А.А. Аскердик билим берүү системасынын актуалдуу маселелери: чечүү жолдору жана ыкмалары // Илим жана билим берүүнүн заманбап проблемалары. – 2007. – № 2. – Б. 80-84
3. Аскердик билим берүү системасын өнүктүрүү боюнча кеңешменин стенограммасы.
15-ноябрь, 2013-жыл, Рязань [электрондук ресурс] // Россиянын Президенти. – URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/19631> (жетилген күнү: 25.07.2019)/
4. Аскердик билим берүү: кандай болушу керек? – I бөлүк. [электрондук ресурс] // Аскердик-өндүрүштүк курьер. – URL: <https://vpk-news.ru/articles/8912> (жетилген күнү: 27.07.2019).
5. Аскердик билим берүү: кандай болушу керек? - II бөлүк. [электрондук ресурс] // Аскердик-өндүрүштүк курьер. – URL: <https://vpk-news.ru/articles/8933> (жетилген күнү: 27.07.2019).
6. Владимиров А.И. Россиядагы аскердик реформа. Негизги ыкмалар,

аспектилер, проблемалар жана тезистер. – Новосибирск, УКЭА, 2000. – 352 б.

7. Рахманов А.А. Аскердик илимдин проблемалары жана жогорку квалификациялуу илимий кадрларды даярдоо // Курал-жарак жана экономика. – 2017. – № 4 (41). – 81-89-бб. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30770570>
8. Владимиров А.И. Россиянын инновациялык Куралдуу Күчтөрү, улуттук аскердик ой, аскердик илим жана кесиптик аскердик билим жөнүндө [электрондук ресурс] /Kadet.ru.–URL: http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Ob_innov_VSRF.htm (жетилген күнү: 27.07.2019).
9. Карлова Е.Н., Курбанов А.Х., Романов Н.Н. Аскердик-илимий комплекстин кадрдык көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн багыттары Россия Федерациясынын куралдуу күчтөрүн куруунун азыркы этабында // Курал-жарак жана экономика. – 2014. – № 4 (29).– Б. 60-69. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22471153>
10. Брега А.В., Копылов И.А. Аскердик билим жана аскердик илим: кийинки кесилиштердеги айрым ой жүгүртүүлөр // Аскердик илимдер академиясынын жарчысы. – 2014. – №1 (46).– 121-124-бб. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23833027>
11. Голик Н.М. Модернизацияланган орус коомунда аскердик билим берүү// Herald VSU. – 2013. – Жок. 1. МЕНЕН 140-145. URL:<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19825743>
12. Шибанов Г.П., Скопец Г.М., Жмеринецкий В.Ф. Колдонмо аскердик илимди реформалоо жөнүндө. "Биз адашып калдык, эмне кылышыбыз керек!" [электрондук ресурс] // Аскердик сереп. URL: <https://topwar.ru/60999-o-reforme-prikladnoy-voennoy-nauki-sbilis-my-chto-delat-nam.html>(жетилген күнү: 27.07.2019).
13. Микрюков В.Ю. Аскердик илимге аткаруучулар эмес, жаратуучулар керек [электрондук ресурс] // Аскердик сереп. – URL: <https://topwar.ru/107145-voennoy-nauke-nuzhny-tvorcy-a-ne-ispolniteli.html> (жетилген күнү: 29.07.2019).
14. Викулов С.Ф. Илимий кадрларды даярдоо көйгөйлөрү [электрондук ресурс] // Көз карандысыз аскердик баяндама. – URL: http://nvo.ng.ru/concepts/2012-12-21/6_kadry.html (жетилген күнү: 29.07.2019).
15. Калиев, А.С. Сотрудничество неправительственной организации на уровне местного сообщества по предотвращению конфликтов [Текст] / А.С. Калиев, // <http://www.jagu.kg> Вестник ЖАГУ. – 2015. – №1. – С.159-164.

* * *

Үкүева Бүшарипа Кожояровна

**ЖАШ ДЕНИ САК МУУНДУ ТАРБИЯЛООДОГУ РУХАНИЙ – АДЕП-
АХЛАКТЫК АСПЕКТИЛЕР**

Үкүева Бүшарипа Кожояровна

**ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО
ЗДРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ**

Ukuyeva Bysharipa Kozhoyarovna

**SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF THE UPBRINGING OF A YOUNG
HEALTHY GENERATION**

УДК: 37.1171

Аннотация: Аталган макалада жаш муундардын руханий байлыгынын бүгүнкү күндө кедейлиги, ачкалыгы каниетсиздиги, бүгүнкү замандын өнүгүшүнө кедерги болуп, артка тартып жаткандыгы жашыруун эмес. Келечектеги жаш, дени сак, адептүү, руханий адеп ахлактык жактан жеткилең муунду тарбиялагыбыз келсе бүгүн биз, “Канткенде адам уулу адам болот?” деп, түн уйкубузду алган тынчсыздануу ар бир кыргыз атуулунун жүрөгүн өйүп, ал көйгөдү чечүүнүн жолдорун издөө аракетин жасашыбыз билим берүү системасынын эле эмес, үй-бүлө, бала бакча, мектептин да эң талуу маселеси болуш керектигин зарылдыгы. Андыктан, жапа тырмак бул маселени чечүү үчүн сунуштарыбызды берип, аны аткаруунун жолдорун көрсөтүп, аны чечүү ар бир атуул үчүн парз болгондо гана бул маселе чечиле тургандыгы баяндалат

Түйүндүү сөздөр: коом, дени сак муун, рухий таза, концепция, адеп-ахлак, экономика, өндүрүш, тарбия, маданият, укук, басма сөз, принциптер, критерий, комплекстүү тарбия жана мамиле ж.б

Аннотация: В данной статье говорится о том, что деградирующее, негативное и неудовлетворенное духовное богатство современного молодого поколения –регрессирует развитие современности. Если мы хотим воспитать будущее поколение молодым, здоровым, нравственным, духовным и нравственно зрелым, то сегодня мы должны задаться вопросом: «Как может сын человека стать мужчиной?» этот проблемный вопрос должен пронзится в сердце каждого кыргызстанца, и мы просто обязаны найти пути ее решения. Потребность должна стать самой актуальной проблемой не только системы образования, но и семьи, детских садов и школы.

Поэтому приводятся обоснования того, что эта проблема будет решена только тогда, когда каждый гражданин обязательно внесет свой индивидуальный вклад по решению данной проблемы.

Ключевые слова: общество, здоровое поколение, духовная чистота, понятие, нравственность, хозяйство, производство, образование, культура, право, печатное слово, принципы, критерии, комплексное воспитание и отношения и др.

This article says that the degrading, negative and unsatisfied spiritual wealth of the modern young generation is regressing the development of modernity. If we want to bring up the future generation young, healthy, moral, spiritual and morally mature, then today we must ask the question: "How can a man's son become a man?" this problematic issue should pierce the heart of every Kyrgyzstani, and we simply have to find ways to solve it. The need should become the most urgent problem not only of the education system, but also of the family, kindergartens and schools. Therefore, justifications are given that this problem will be solved only when every citizen will necessarily make his individual contribution to solving this problem.

Keywords: society, healthy generation, spiritual purity, concept, morality, economy, production, education, culture, law, printed word, principles, criteria, complex education and relationships, etc.

Президентибиздин жарлыгына ылайык коомубуздун алдына койгон негизги социалдык-экономикалык милдеттеринин бири коомдо жашаган адамдардын жыргалчылыгын, жашоо тиричилигин жогорулатуу менен алардын саламаттыгын сактоо, маданиятын көтөрүү, дени сак жаңы муунду калыптандыруу, ар тараптуу чыгармачылык активдүүлүгүнүн өнүгүшүнө көмөк көрсөтүү. Рухий жактан бай жаңы муунду тарбиялоо болуп саналат. Бул көз караштан алганда мамлекет жана үй-бүлөнүн милдети келечектеги атуулду эле эмес, болочоктогу үй-бүлө мүчөсүн б.а. күйөөнү жана атаны, аялды жана энени тарбиялоого багытталган. Мындай рухий тарбиялоо өзүнө нравалык жактан калыптанууну, сезимдерди аруулукка тарбиялоону, кыял-жорукту оң жакка багыттоону камтыган татаал процесс. Анткени өлкөбүздүн келечеги анын жаштарынын руханий байлыгына байланыштуу. Өлкөнүн келечегин ойлогон ар бир атуул жаш муундарды туура багытта тарбиялап, алардын руханий көрөңгүсүнүн бай болушу үчүн кам көрүш парзыбыз.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары.

Аталган макаланы жазууда негизинен баяндоо методу колдонулду.

Талкуулоо жана жыйынтык.

Президентибиз канчалык жан алакетке түшүп коомубуздун жыргалчылыг үчүн күрөшүп жатканына карабастан, мурдатан калыптанып калган руханий азыктарыбыз болгон

ыйман, адеп, кайрымдуулук, жан дүйнөнүн тазалыгы, сый-урмат, уят деген түшүнүктөр азыр материалдык байлык менен алмашып калган учур. Ошондон улам алмустактан бери калыптанган рухий маданиятыбыз-асыл баалуулуктарыбыз бүгүнкү күндө көз алдыбызда мезгилсиз үзүлгөн гүлдөй соолууда. Ошондуктан дени сак рухий таза жаш муунду тарбиялоо үчүн назиктиктин, сылыктыктын, чынчылдыктын, жоопкерчиликтин, тырышчаак алга умтулуучулуктун, таза аруулуктун, токтоолуктун, сабырдуулуктун, уяттуулуктун булак башатын ачып тазалашыбыз керек. Ошондо гана таза булактан аккан мөлтүр суу бир жутканда чаңкаганыңды кандырып, көзүң чайттай ачылган сыяктуу туура багытта тарбиялаган келечек муунубуз өлкөнүн саясий, маданий, экономикалык маселелерин өз алдынча чечип, мамлекетибиздин гүлдөп өсүшүнө бараандуу салым кошо алат. Анткени коомдо жашаган адамдардын турмуш образы алардын адат-салттарына, күндөлүк иш-аракетине, өз ара мамилелерине кирген нравалык нормаларды, коомдук турмуш эрежелерин сактоону болжойт. Алардын нравалык деңгээли турмуш образынын мазмууну менен биримдикте ажырагыс байланышта каралат.

Тээ алмустактан бери адамзат коомунда “түбөлүктүү” деп аталган төмөнкүдөй маселелер өкүм сүрүп келүүдө. Деги турмуштун мааниси эмнеде? Жамандык менен жакшылык, адилеттүүлүк менен адилетсиздик деген эмне? Жеке кызыкчылык менен коомдук кызыкчылыкты кантип ылайыкташтыруу керек? Чыныгы жана жалган баалуулуктар кайсылар? деген суроолордун жоопторунда коомдук аң-сезимдин формасы катары моралдын орчундуу орду бар. Себеби моралдык жактан үй-бүлөдө толук кандуу тарбияланбаган адамдын ички руханий байлыгы жарды болуп өсөт. Мындай мүнөздөгү адамдардан бардык терс кыял жорук-жосундарды күтүүгө болот. Ошондуктан сансыз кылым карыткан кыргыз эли өзүнүн байыртадан бери кармап келген салт санаасын, каадасын, гумандуу айкөл касиети менен асыл улуттук баалуулуктарын жоготпоого аракет кылуубуз керек. Анткени авар акыны Расул Гамзатовдун атасы айткандай: “Эгер абийирден кеткен бир иш кылсаң, андан кийин Алла Таалага канча жалын жалынба, өткөн иштин өткөнү өткөн, кеткени кеткен”, “Кылаарын кылып, кыл жип менен бууп коюп, баланча жылдан кийин барып өкүнүп отурган киши алган карызын” эски акча менен төлөсөм кантет”-деген адамга окшош. Ал дагы айтат дейт: “Жаман иш баштан чыгат, учурунда эркине коюп коюп, болоору болуп, боесу канган соң башыңды койгулагандан пайда жок(3) дегендей биздин келечегибиз болгон дени сак, нравалык жактан бийик, рухий таза коомубуздун тиреги болгон жаш муундарды тарбиялоо коомду башкаруучулардын анын ичинде билим берүү мекемелеринин күн тартибиндеги актуалдуу маселе.

Анткени өлкөбүздүн келечеги анын жаштарына байланыштуу. Эгерде биз атаган системалар өлкөнүн эртеңкисин ойлосо, жаш муундарды туура багытта тарбиялап, аларга үзгүлтүксүз кам көрүү зарыл. Бул маселе тууралуу окумуштуулар, педагогдор, мезгилдүү басма сөздөрдө көп кайрылып, өз көз караштарын билдирип жатышат. Бирок билдиргенден не пайда? Ал концепциялардын бардыгы кагаз жүзүндө басма сөз беттеринде калап жатпайбы!

Анткени бул проблемаларды көтөргөн авторлордун дени сак жаш муунду тарбиялоо менен руху таза коомду куруу үчүн айтылган ой, пикир сунуштарын иш жүзүнө ашырып, реформа жасоо үчүн колдорунда бийлиги жок. Болгону идеясы бар. Аны жүзөгө ашырууда жогорудагыдай мүмкүнчүлүгү жок.

Ошондуктан коомдун тиреги болгон дени сак жаш муундарды тарбиялоодо чындыкты айтуу керек. Социалисттик коомдо талаптагыдай жолго коюлган болуучу. Моралдык кодекстер иштелип чыгып белгилүү бир идеологиялык комплекстүү иш-аракеттер БКнын чечимдеринин негизинде иш жүзүнө коомдук, социалдык саясий, маданий укуктук, диний, адабий ж.б. тармактарда аткарылчу жана аткарылуу үчүн катуу талап бар болуучу. Бул чындык жана тарых.

Адилеттүүлүк, эмгекчилдик, жоопкерчиликтүүлүк, ишмердүүлүк, демилгелүүлүк, патриоттук ички руханий байлыгыңдын маңызын түзгөн, ишин менен сөзүңдүн шайкеш келиши сыяктуу мүнөздүк касиеттер өзгөчө 60-70-жылдардын жаштарында басымдуулук кылган. Азыр демократиялык коомубуз бизге эркиндик берди, эркин өлкөгө эркин атуулга айландык деп ар тараптан тактап айтканда саясий, социалдык, маданий, укуктук жактан эркиндикке чыга алдык, мисалга кайрылалы: саясат “улак тартышка” айланды. “Билеги күчтүүлөрдүн” саясий аренанын арааны ачылып, зоболосу бийиктеп, “ити чөп жеп, ташы жогору кулагандан кулоодо” аны ЖКнын, берилип жаткан КТРдин, ар кандай каналдардын, өзгөчө “Азаттыктын” жана мезгилдүү басма сөздөрдөн билип, окуп жатабыз.

Ал эми социалдык маселелерге кайрылганыбызда бул көрүнүш адам ыйлай турган абалда экендигин танууга болбойт анткени качан кыргыздын солкулдаган жаш кыздары өз жанын багуу үчүн өз денесин сатчу эле? Ал эми көп балалуу энелер 60-70кг сумкаларды көтөрүп бир шаардан экинчи шаарга жүк ташып, кара жанын карч уруп Кыргызстанда калган балдарын багуу үчүн бөтөн эл бөтөн жерде күн кечирчү эле? Бизди коргоп бизди аяган алдуу-күчтүү эркектерибиз кайда? Эмне үчүн алар үйдө бала багып, кир жууп, оокат кылып калды! Же алардын колунан эч нерсе келбейби? Эмне үчүн кызыл жүздүү эжелерибиз, энелерибиз, кыздарыбыз кызыл жүзүн бозортуп, бөтөн элдин эшигин шыпырып, таштанды тазалаш керек беле? Же алар үчүн кызыкпы? Ушундай күндү өз ыктыяры менен тандап алыштыбы? Жок!

Жок! Андай эмес! Бул жерде белгилөөчү жагдай коомдун кандай деңгээлде экендигин ал элдин маданиятынан, аялдарга жасаган мамилесинен билинет деп белгилешип жүрүшөт изилдөөчүлөр. Андай болсо маданиятыбыздын деңгээлин көрүүчүлөрдөн куру жалак ээнсиреп арендага берилген драм, опера балет театрларыбыздын абалынан билебизби же 30-40 жашка чыга элек жатып КРнын артисти, КРнын Эл артисти деген наамдарды алып, ал эми ошол наам алгандар менен жашташ 30-40 жыл эмгек кылган артисттерибиз эч кандай наамы жок жүргөнүнөн билебизби?

Ушул эле көрүнүштүн билим берүү системасынан да көрүнүшү кайсы таза коомду элестетет деп ойлойбуз? Жан дүйнөсүндө аруулуктун үрөөнү бар адам гана менимче “сен чындыкты айтып жатасын” деши мүмкүн!

Ал эми укук коргоо органдарыбыздын адилетсиз чыгарган чечимдери коомубузду таза коомго айлантмак тургай, алардын жасаган иштерин телевизордон көрүп, газета, журналдардан окуп төбө чачың тик турат. Башканы коелу 2010-жылдын июнь айларындагы Ош окуяларынын 12 жылдан бери жыйынтыгы чыкпагандыгын эмне деген сөз менен түшүндүрсө болот?!. Айрым депутаттардын мораторлукту уюштурушу, канчалаган тал чыбыктай жаштардын өмүрүнүн кыйылышы, ошол мезгилдерде элдин моралдык жана социалдык оор кыйынчылыктарды башынан кечиришичи. Башканы коелу кечөөкү баш кесер Батукаевдин бошотулушу, ишенген экс президентибиз А.Атамбаевдин шумдуктуу жоруктарынын баары коомубуздун тазаланышы эмес, тескерисинче элдин жан-дүйнөсүнүн булганып, кулкуймага айланышы менен түшүндүрүлөт. Бул көрүнүштөрдүн баарына алиге чейин адилеттүү жыйынтык чыгарылбай келе жаткандыгы эртеңки муун үчүн үлгү боло алат деп айта алабызбы? Жок! Дагы бир жолу жок! Эгер өлкөбүздө болуп жаткан ушул сыяктуу жагымсыз көрүнүштөргө ушундай жол менен кайдыгер карай берсек, эртеңки жаш муундарыбыздын дени сак, руху таза болуп өсүшүнө ким кепил боло алат? Мейли деп көз жума берсек, анда биздин бакубат келечек жашообуз үчүн коомубузга ким түркүк болуп бере алат? Кантип? Бүгүн ушул көрүнүштөрдүн күбөсү болгон жаш муун эртен адеп ахлагы бийик, руханий жан-дүйнөсү таза болуп өсүп, коомубуздун келечеги үчүн өз өмүрүн сайып кам көрө алат деп ким кепилдик бере алат? Албетте эч ким! Анткени бүгүн кандай дан эксең эртен ошонун түшүмүн аласың! Бул эл макалы тегин жерден эмес, турмуштук тажрыйбанын жыйынтыгынан чыккан!

Бүгүнкү күндө коомдо жашаган адамдардын мындай ички жан дүйнөсүнүн бузулушу, жардылыгы, жакшы келечекке ишенимдин жоктугу, социалдык маанилүү умтулууларды, баалуулуктарды жоготкондук өңдөнгөн көрүнүштөрдүн кесепетинен моралсыздыктын, кылмышкердиктин өзүн-өзү өлтүрүүнүн өсүшүн көрсөтүүгө аргасыз болууда. Америкалык

белгилүү окумуштуу Э.Фромм өзүнө замандаш капиталисттик дүйнөнү талдап жатып: “19-кылым”-“Кудай өлдү”, 20-кылым: “Адам өлдү”, чаралар максаттарга айланып буюмдарды өндүрүү жана керектөө жашоонун максаты болуп калды. Биз адамдардай аракеттенген буюмдарды, буюмдардай аракеттенген адамдарды чыгарып жатабыз”- деп эскерткендей азыркы коомдогу жашоо, турмуш образыбыз эмгектеги коомдогу, рухий маданиятты өндүрүүдөгү жана керектөөдөгү адамдын мамилелерин бурмалап, адамдык нравалык прогресске көмөктөшмөк тургай бузулушуна объективдүү таасирин тийгизүүдө.

Андай болсо илимдин жана техниканын өнүккөндүгүнө карабай, коомду жана жаш муундардын ички руханий дүйнөсүн тазартуу үчүн эмне кылуу керек? Канткенде дени сак, идеясы таза, адептүү, элдин эртеңкисине кам көргөн инсанды тарбиялап чыгарабыз? Мына ушул суроого жооп катары төмөндөгү сунуштарды баса белгилеп көрсөтүү, балким жакшы жыйынтыгын берээр деп ойлойбуз:

Биринчиден дени сак муунду тарбиялап чыгуу үчүн алар жашаган коомдогу турмуш шартты кайрадан түзүп чыгуунун керектиги. Анткени алардын рухий өнүгүшүнө, татыктуу тарбиялоо боюнча иш жүргүзүлмөйүнчө, коомубузду өркүндөтө албай турганыбыз анык. Ал өзүнүн маңызы боюнча социалдык-саясий, үй-бүлөлүк тиричилик менен байланышкан салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ болгондуктан, бул системанын бардык элементтери бири-бири менен өз ара гармониялуу жана тыгыз байланышкандыгын эстен чыгарбообуз керек.

Экинчиден экономиканы өнүктүрүүдө өндүрүштү иштетүүнү колго алып, мурдагы сатылып кеткен жеке менчикке айланган завод, фабрикаларды кайрадан кайтарып алуу менен иштетүүгө мамлекет көңүл буруп ишке салуунун керектиги. Ошондо ар бир жаш муун иш менен камсыз болуп, эмгектенип, материалдык каражат таап, үй-бүлө бакканга мүмкүнчүлүк алышат. Жумушсуздук азаят. Бекерчиликтен чыккан кылмыштуулуктан жаштар кутулуп, коомдун аурасы тазалана баштайт.

Үчүнчүдөн чет өлкөдөн алынган инвестицияларды дайынсыз жок кылбай өндүрүштү ишке киргизүү үчүн жумшоонун зарылдыгы. Келген акчалардын ар бир тыйынын президент өзү эсеп-кысабын алып, текшерүүнү күчөтүүнүн зарылдыгы.

Төртүнчөдөн саясатты жеке кызыкчылык үчүн пайдаланбоо. Элдин кызыкчылыгын көздөө. Алладан коркуу. Ар дайым Омар Хаямдын:

Мейли бир жыл, мейли миң жыл жашагын.

Чындык ошол жер алдында жатаарың.

Падышы бол кайырчы бол баары бир

Өлүм үчүн бирдей сенин катарың (4)- деген саптарын принцип катары кармоо. Бирөөнүн акысын жегенден коркуу жана сактануунун механизмин иштеп чыгуу. Америкалыктардай ар бир жооптуу ишке турууда Куранды кармап ант берүүнү колдонуу

Бешинчиден Совет мезгилиндеги укук коргоо органдарынын адилеттүүлүгүн, абийирин, ар-намысын кайра калыбына келтирүү (Ушул маселенин тегерегинде советтик доордун алгылыктуу технологиялык принциптерин колдонунун жолдорун кайрадан иштеп чыгуу)

Алтынчыдан жаш муундун эле эмес, коомубуздун ар бир мүчөсүнүн ички жан дүйнөсүнө тескери таасир эткен видео клубдарды, видеолорду, түнкү клубдарды, боевик, криминалдык, порнографияны пропагандалаган дисктерди сатууну токтотуп, интернет булактарын пайдаланууга чек коюу.

Совет мезгилинде ар бир кино элге тартууланаардан мурда бьюродо каралган. Ошо сыяктуу механизмдерди өкүмөт жана тиешелүү мекемелер тез аранын ичинде иштеп чыгуусунун зарылдыгы .

Жетинчиден, Жаш муундардын адеп-ахлактык касиеттерин, позитивдүү көз караштарын, чыгармачылык активдүүлүгүн өнүктүрүүнүн механизмин иштеп чыгуу, жана алардын үстүндө ар кандай тренингдерди жаштар министрлиги тарабынан тез-тез максаттуу түрдө уюштурулуп, билим берүү министрлиги менен байланышта өткөрүп туруу.

Сегизинчиден, 1-класстан 11-класска чейинки жана ЖОЖдордун окуу китептерин, окуу куралдарынын мазмунун эл аралык жаңы технологиялардын негизинде түзүп чыгуу, басымды жаш муундардын чыгармачылык активдүүлүгүн калыптандырууга, өнүктүрүүгө коюу.

Тогузунчудан, 10 жылдык билим берүүнү киргизүү, анткени 11-класс бир жыл билимди кайталоо менен өткөндүктөн бир жылды болсо да үнөмдүү пайдаланууга өтүү.(Анткени өзгөчө жаш муундардын кылмыштуулукка барганы ушу жашты түзүүдө)

Онунчудан, Жаштар жана билим министрлиги жаш муундардын дене-тарбия, маданий көз караштарын өнүктүрүү үчүн туруктуу концепцияларды турмушка колдоно билүүнүн так багыттарын иштеп чыгып, өндүрүшкө сунуштоо.

Он биринчиден, Ыйман сабактарын бала бакчадан баштап, ЖОЖдорго чейин киргизүү. Анын кайтарымын түздөн түз талап кылуу.

Руху таза коомубуздун тиреги боло турган дени сак муунду тарбиялоо боюнча жогорудагы идеологиялык ишти өркүндөтүүнүн анын эффективдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуунун методологиялык негизи тарбиянын бардык маани-маңызына комплекстүү мамиле кылууга байланыштуу. Комплекстүү мамилени ишке ашыруу коомубузда жашап

жана эмгектенгендердин ар түрдүү топторунун бөтөнчөлүктөрүн эске алуу менен идеялык-саясий, эмгектик жана руханий тарбиянын тыгыз биримигин камсыз кылууну талап кылат.

Анын милдеттүү шарттары катары:

- Тарбиянын максаттарынын жана каражаттарынын биримдиги;
- Тарбия процессинде таасир кылуучу техникалык-экономикалык, уюштуруу, социалдык, идеологиянын жана башка факторлордун максатка багыттылган таасирлеринин координацияланышы;
- Тарбия системасынын бардык звенолорунун: үй-бүлөлүк, мектепке чейинки, орто, ЖОЖдордун, коллективдеринин, коомдук уюмдардын, идеологиялык мекемелердин, массалык информация жаана жарнак каражаттарынын, адабияттын, искусствонун иш-чараларынын биримдикте иш алып барышынын керектиги;
- Эмгек жамаатарында, маданият жана эс алуу бактарында, жашаган жерлери боюнча тарбия иштерин органикалык биримдикке айкалыштыруу;
- Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана коомдук иштерди башкаруу боюнча аң-сезимдүү иштерге тартуу менен эмгектин жана турмуштун жогорку үлгүлөрүн пропагандалоону күчөтүү.

Ошентип жыйынтыкка келгенде дени сак, рухий таза жаш муундун чыгармачыл активдүү күз карашын калыптандыруу – объективдүү дүйнөнү билип таануунун жана аны кайра куруунун диалектикалык принциптерине негизделгендиктен, ал тарбия ишинин кандайдыр бир өзгөчө бөлүнүп коюлган формасынын жолу менен эмес, адамга бирдиктүү, комплекстүү идеялык-тарбиялык таасир көрсөтүүнүн натыйжасында ишке ашырыла тургандыгы баарыбызга белгилүү. Ошондуктан бул проблема билим берүүчү ар бир мекеменин аткарыла турган милдети катары каралуусу тийиш.

Адабияттар:

1. **Байгазиев С.О.** Адеп сабагы. 11-класстар үчүн окуу программа/Байгазиев С.О. –Б.: 2001.
2. **Бекбоев И.Б.** Ориентация и личность:[Текст]: Пути совершенствования и воспитания школьников./Бекбоев.И.Б.–Б.:Педагогика 2000.–С.205.
3. **Р. Гамзатов**, Менин Дагестаным.1-китеп-Ф.: “Кыргызстан”, 1973.96-бет.
4. **О.Хаям.** Рубаилер. Ф.: “Кыргызстан”, 1978.
5. **Үкүева Б.К.**Студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору.Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби.-Б.:”Полиграфбумресурсы”, 2022. 320б.

6. Степанов С., Сухоруков А. Рождение нестандартных идей и действий. Директор школы. №5. 1999г.

7. Калиев, А.С. Кыргыз Республикасынын ааламдашуу мезгилиндеги саясий иденттүүлүгү. [Текст] / А.С. Калиев // ЖАГУ www.jasu.kg ISSN 1694-5913.

* * *

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Айылчиева Дилара Турсуналиевна, Батырбекова А.Б.

ВЕДУЩИЕ ЖАНРЫ КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ И ПРОЗЫ ВОЕННЫХ ЛЕТ

Айылчиева Дилара Турсуналиевна, Батырбекова А.Б.,

СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНЫН ЖАНА

ПРОЗАСЫНЫН АЛДЫНКЫ ЖАНРЛАРЫ

Ayilchieva D.T., Batyrbekova A.B.

**THE LEADING GENRES OF KYRGYZ POETRY AND PROSE OF THE WAR
YEARS**

УДК 821.512.154

Аннотация: В статье рассматривается литературная ситуация в период Великой Отечественной войны. XX век ознаменовался значительным развитием письменной культуры в Кыргызстане, сменой литературных течений и переходом от фольклорно-эпической традиций к профессиональной литературе. С началом войны самым оперативным жанром становится поэзия и выдвигается на первый план литературного процесса. Выявляются причины возрождения фольклорной поэтики и агитационной литературы. Представлена трансформация поэтических жанров. Характеризуются такие жанры как стихотворения-клятвы, песня, «письма-послания», мотив-завет, баллады, оды. Кратко дается характеристика военной темы в литературной прозе. Тема войны открыла новые ступени миропонимания и творческого роста кыргызских поэтов и писателей.

Ключевые слова: стихотворения-клятвы, песня, «письма-послания», мотив-завет, баллада, ода, военная лирика, жанр, фольклор, литература, фольклор.

Аннотация: Макалада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги адабий кырдаал каралат. XX кылым Кыргызстанда жазуу маданиятынын олуттуу өнүгүшү, адабий агымдардын алмашуусу жана фольклордук-эпикалык салттардан профессионалдык адабиятка өтүшү менен белгиленди. Согуштун башталышы менен поэзиянын эң

оперативдүү жанры болуп, адабий процесстин алдыңкы планына чыгат. Элдик поэтиканын жана үгүт адабиятынын кайра жаралуусунун себептери аныкталды. Поэтикалык жанрлардын трансформациясы чагылдырылган. Ыр-ант, ыр, "кат-кабар", мотив-келишим, балладалар, одалар сыяктуу жанрлар мүнөздөлөт. Адабий прозада аскердик темага кыскача мүнөздөмө берилет. Согуш темасы кыргыз акын-жазуучуларынын дүйнө таанымынын жана Чыгармачыл өсүшүнүн жаңы баскычтарын ачты. Согуштун баиталышы менен поэзиянын эң оперативдүү жанры болуп, адабий процесстин алдыңкы планына чыгат. Элдик поэтиканын жана үгүт адабиятынын кайра жаралуусунун себептери аныкталды.

Негизги сөздөр: ыр-ант, ыр, "кат-кабар", мотив-келишим, баллада, ода, аскердик лирика, жанр, фольклор, адабият, фольклор.

Annotation: The article examines the literary situation during the Great Patriotic War. The twentieth century was marked by a significant development of written culture in Kyrgyzstan, a change in literary trends and a transition from folklore and epic traditions to professional literature. With the outbreak of war, poetry became the most operational genre and was brought to the fore of the literary process. The reasons for the revival of folklore poetics and propaganda literature are revealed. The transformation of poetic genres is presented. Genres such as poems-oaths, songs, "letters-messages", motif-testament, ballads, odes are characterized. A brief description of the military theme in literary prose is given. The theme of war has opened up new stages of worldview and creative growth of Kyrgyz poets and writers.

Key words: poems-oaths, song, "letters-messages", motif-testament, ballad, ode, military lyrics, genre, folklore, literature, folklore.

В период Великой Отечественной войны кыргызская литература уже была устоявшейся областью национальной духовной культуры, где существовали поэзия, проза и драма, а также многочисленные переводы с русского и других языков. Первые тридцать лет XX века ознаменовались значительным развитием письменной культуры в Кыргызстане, сменой литературных течений и переходом от фольклорно-эпической традиций к профессиональной литературе.

Патриотизм и осуждение фашизма стали центральными темами в поэзии еще канун Первой мировой войны. Уже в 1938 году Дж. Боконбаев выразил яркое осуждение фашизма в своем произведении "Песня испанского мальчика", М. Элебаев поднял этот вопрос в своих произведениях "Кто вынослив, тот победит" (1939), "Великий марш" (1941), "Письмо с фронта", проявляя гнев и решимость в борьбе с врагом.

Против фашистской Германии выступили молодые поэты с патриотическими стихами, писатели с произведениями, призывающими к единству и защите народа и земли. В эти годы были написаны лучшие кыргызские литературные произведения и сборники стихов.

Как известно, советская власть забрала большинство поэтов и писателей в тыл, не отправив их на войну. Среди них были Ч. Айтматов, А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, А. Токомбаев. Им было поручено писать патриотические и агитационные произведения.

В годы Великой Отечественной войны Дж. Боконбаев, Т. Уметалиев, С. Жусуев, С. Эралиев, Т. Байжиев записываются добровольцами на войну. Т. Уметалиев участвовал в освобождении Тверской области, Северного Кавказа, южной Украины, Молдавии, Румынии, Болгарии, Югославии, Венгрии, Австрии. С. Жусуев сражался до конца войны. Поэт был связистом 8-й гвардейской стрелковой дивизии имени знаменитого Панфилова. Кроме них, в боях участвовали У. Абдукаев, К. Бектенов, Т. Шамшиев, А. Алдашов, Р. Шукурбеков, О. Орозбаев, Дж. Мавлянов, А. Салиев, М. Турсуналиев и др.

Как видно, военное время вновь возбудило интерес к кыргызским героическим эпосам, особенно к «Манасу», а также к малым эпосам «Курманбек», «Жаныл-Мырза», «Жаныш-Байыш» и «Эр Табылды».

С началом войны самым оперативным жанром становится поэзия. Стих выдвигается на первый план литературного процесса. Снова возрождается агитационная поэзия ее ораторской речью, высокой патетикой, эмоциональной выразительностью. «Да здравствует сердце! Да здравствует разум!» (Осмонов), «Срам, срам!» (Боконбаев), «Не бойтесь, друзья, смелей!», «Буду верен клятве» (Уметалиев), «Куда денется?» (Турсубеков), «Отомстим!» (Токомбаев), «Кровь за кровь!» (Маликов).

В стихах первых дней войны встречаются множество сравнений из народных сказок. Дж. Турсубеков врагов уподобляет драконам, бабе-яге (желмогуз), («Куда денется?»), Дж. Боконбаеву Гитлер напоминает сарыча лесного (кулаалы), («Сарыч лесной», «Песня орла», 1941), а героев Советского Союза Д. Асанова и Т. Джумабаева поэт сравнивает с персонажем эпоса «Манас» Кошоем, с легендарной Курманжан-даткой («Героям Советского Союза Д. Асанову и Т. Джумабаеву»). Советских воинов авторы сравнивают со орлами, тулпарами, львами («Тулпар», Т. Уметалиев, 1941) и т.д.

Следует отметить, что к завершению войны этот элемент фольклора практически утратил свою актуальность, по крайней мере, в лучших образцах военной лирики. Подобное явление было типичным не только для кыргызской фронтовой поэзии. Как отмечает Л. Залесская, в первый год войны «общим для многих произведений романтического стиля

было и то, что условность, символика в этот период тесно связаны с творческим использованием фольклорных мотивов, что можно легко проследить, обращаясь к поэзии таких разных художников, как А. Прокофьев, А. Кулешов, М. Джалиль» [2, с. 185].

Так, лирический герой небольшого стихотворения «Ради отечества на войну» Дж. Боконбаева (1942), поклявшись «проливать свою кровь за Родину», говорит: «Обезглавим фашистов, / Словно упырей болотных. // Пусть растопчут их головы / Копыта наших коней. // Торжественно, как богатыри, / Смело идите на врага! // Вперед, друзья, вперед! / Ради отечества на войну». Необходимо отметить, что недостаточное развитие языковых средств оказало влияние, и военная обстановка постоянно возрождала в памяти ассоциации с фольклором, что привело к восстановлению стилистики героических эпосов.

Следует подчеркнуть, что именно война кардинально изменила людей, перестроила их представления о мире, войне, народах мира и фронтовом братстве.

Первый год войны в литературе был отмечен многочисленными стихотворениями-клятвами, которые не только несли в себе высокий заряд патриотизма, но и включали элементы агитации. Такие произведения, как поэма "Клятва" Дж. Джамгырчиева (1942), стихотворения "Клятва" М. Алыбаева (1941), "Моя Клятва" Т. Шамшиева (1942), "Клятва матери" Т. Уметалиева и другие, являлись примерами таких творений. "Слушай, страна! Не забуду твою заботу! Вся сила сердца – твоя! Кровь моя до последней капли тебе – Народ мой, Земля моя, Широкая моя страна!", – писал М. Алыбаев в своей "Клятве".

Первый год войны вызвал к жизни оду. Жанр оды создавали А. Токомбаев («Депутаты», «Бессмертный джигит», 1943), Дж. Боконбаев («Сердце мое - красный флаг», «Слова обращения к орлам», 1942), А. Токтомушев («Я - человек Востока», «К колхознику», 1942), К. Маликов («Товарищи», «Моя Родина», «Наша земля», «С Родиной навеки», 1941), М. Алыбаев («Клятва», 1942), Т. Шамшиев («Песня панфиловцев», 1942) и др.

В «военных» одах агитационная страсть сливается с романтическим предчувствием героизма и идеей всенародной "священной войны", с острой чувствительностью к чести и личному долгу перед Родиной. Оды создавали А. Токомбаев («Депутаты», «Бессмертный джигит», 1943), Дж. Боконбаев («Сердце мое – красный флаг», «Слова обращения к орлам», 1942), А. Токтомушев («Я – человек Востока», «К колхознику», 1942), К. Маликов («Товарищи», «Моя Родина», «Наша земля», «С Родиной навеки», 1941), М. Алыбаев («Клятва», 1942), Т. Шамшиев («Песня панфиловцев», 1942) и другие.

В 1941 году Т. Уметалиев написал три одические произведения: «У солнца не будет затмения», «Москва», «В сердце есть пламень». Оды, посвященные теме всенародной борьбы с фашизмом, написаны с ярким осуждением вероломства противника, его жестокости, и

пронизаны идеей объединения всех патриотов Родины для немедленного разгрома гитлеровцев. К примеру, в оде «В сердце есть пламень» лирический герой крепость своего духа связывает с духом богатыря Манаса, звучит ораторское выступление, проявляются волевые интонации, широкий жест, и гиперболизм используемых выразительных средств.

В оде «Москва» Т. Уметалиев Москву сравнивает с тополем, ведь «тополь» (чынар) у кыргызов означает символ величия, чистой красоты. Недаром у Ч. Айтматова тополя ассоциируются с чем-то священным, они – «зов корней родной природы, откуда семя мое и гробы отцов» (Г. Гачев), а у Токомбаева – с бессмертием («Мой тополь», 1938). Т. Уметалиев сравнивает себя с орлом, с высоты охраняющим тополь от недругов («взлетая высоко, словно орел»). Орел, тополь, сломанная ветка – вот образный круг оды, где «кровавая рука с ножом» выражает бесчеловечную, варварскую суть фашизма, покушающегося на красоту, на воплощенное величие державы.

Широкое распространение получает жанр «песен». Приведем примеры: «Пой песню», «Песня о Бейшене» Токомбаева (1942), «Песня джигита», «Песня девушки» Боконбаева (Цикл «На озере», 1942), «Песня в блиндаже» Т. Шамшиева (1942), «Песня джигита», «Песня о буре» Уметалиева (1941) и т.д.

Самым ведущим жанром поэзии военных лет становятся «письма-послания». По мнению Б. Керимжановой, стихи в виде «писем» восходят к народной поэзии и имеют одну важную особенность: они носят как бы сугубо личный, даже интимный характер, ибо этого требует сама форма, отсюда и их подчеркнутая медитативность, определенный психологизм [4, с. 295].

Стоит отметить, что такой вид фронтовой лирики был очень популярен в советской поэзии. Достаточно вспомнить известные произведения, такие как «Бойцу южного фронта», «Земляку», «Партизанам Смоленщины» А. Твардовского, «Не верь!» М. Джалиля т.д.

Представляем перечень писем-посланий: «Письмо к другу» (1942) Р. Шукурбекова, «Я тебя помню» (1942) Дж. Джамгырчиева, «Привет» (1941) А. Алдашева, «Письмо с фронта» (1942), «Письмо бойца» (1944), «К Джамал» (1944) Т. Уметалиева, «Письмо в аил» (1941), «К другу из Ала-Тоо» (письмо девушки)» (1942), «Я всегда вспоминаю тебя» (1943) К. Маликова, «Жди!», «Письмо к другу», «Это письмо от мужа твоего» (1942) А. Токтомушева, «Твое письмо» (1942), «Письмо» (1945) Т. Шамшиева, «Письмо» (1943), «Два письма», «Ваш сын пишет к вам письмо» (1942) Дж. Боконбаева, «Не тоскуй по мне» (1942) К. Солпиева, «Письмо к девушке» (1942) А. Кочорова, «Письмо далекому жениху» (1940), «Письмо в Ала-Тоо» (1942), «Письмо с войны» (1941), «К далекой супруге» (1941), «Когда-нибудь увидимся» (1942), «Два сердца (письмо девушки и ответ джигита)» (1943) М.

Элебаева, «Памятное письмо» (1941), «Парень к девушке» (1942), «От девицы» (1942) А. Токомбаева и мн. др.

Рассмотрим «Письмо с фронта» (1942) Т. Уметалиева, в котором герой говорит о приземленных деталях: «Не спрашивай, милая, про землянку, про одежду; /Лучше, если не буду пускаться в подробности. /Ведь это разговор чисто ребяческий, / Не к лицу джигиту на мелочи быта жаловаться». В произведении отсутствуют красивые эпитеты, кроме «Моя дочь Джамал, звезда моя небесная».

Основное чувство, которое преобладает в этом письме, - это тоска по родным, по дому, по мелочам семейной жизни, которые, на фоне военных испытаний, кажутся особенно ценными и трогательными. В то же время, стихотворение выделяется особой человечностью и искренностью, наполненное теплом души любящего отца, который всегда помнит о своих близких и ценит каждую, даже самую незначительную деталь.

В фронтовой лирике выделяется своеобразная универсальная поэтическая формула как мотив-завет, которое имело широкое распространение и в кыргызской поэзии. Т. Уметалиев не без влияния знаменитого стихотворения К. Симонова в 1943 году напишет свое «Жди меня», повторяющее те же мысли, выражающее то же переживание, что и известный русский поэт. Этот мотив-завет становится центральной идеей лирических монологов, таких как "Песня джигита" (1941), "К Джамал" (1942), "Жди меня" (1944), "К Ала-Тоо" (1944) и других произведений Т. Уметалиева. Если в стихотворении К. Симонова "Жди" обращено к любимой женщине, то в произведениях Т. Уметалиева это слово обращено к родной земле, народу и любимой женщине.

В годы войны взаимодействие и взаимовлияние литератур народов СССР стали одним из мощных факторов художественного прогресса. Ч. Айтматов неоднократно подчеркивал ключевое значение русской литературы для формирования и развития национальных литератур: «Лично я считаю, что многие национальные литературы происходят от самой русской литературы, от ее плоти и духа. Скажем прямо: не было бы русской литературы - не было бы и современной казахской, киргизской, каракалпакской и многих других литератур. Никакая другая литература - ни английская, ни американская, ни немецкая - не смогла выполнить такую благородную историческую миссию, не смогла «породить» по своему образу и подобию родные ей национальные литературы» отмечает Айылчиева Д.Т. в статье «Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день») [1, с. 88].

Под прямым влиянием поэзии Н.С. Тихонова, К. Симонова, М. Исаковского и А. Суркова зародился жанр баллады. В этот жанр вошли такие произведения, как «Последняя

пуля» (1941), «Смерть героя» (1941), «Шофер» (1943), «Шестая пуля» (1944), «Песня о трех богатырях» (1943) Т. Уметалиева, «Скрипка» (1945) Т. Шамшиева, «Бессмертный джигит» (1943) А. Токомбаева, «Букен» (1944) А. Осмонова и другие. Среди них особенно выделяется баллада А. Осмонова, одно из лучших произведений поэта на военную тему. Война в этой балладе представляет войну через призму детского взгляда. Основная тема - война и ребенок - обогащена душевной позицией трехлетней Букентай, которая, не зная о своем горе, становится символом невинности на фоне стариков, окружающих ее.

Если говорить о прозе военной поры, то следует подчеркнуть, что писателям, особенно тем, кто остался в тылу, трудно было взяться за фронтовую тематику. Одним из первых взялся за эту тему А. Токомбаев, написавший очерк «Ашырбай». В этом произведении писатель мастерски раскрывает характер и личность героя-кыргызстанца Ашырбая Коенкозова, показывая мотивы его мужества, которое редко проявлялось в обыденной жизни, но раскрывалось во время тяжелых испытаний войны. Написан целый ряд очерков, таких как «Нурлан» С. Сасыкбаева, «Ленинград...» К. Маликова, «Из далеких гор» М. Элебаева и другие.

Исключительно героический подвиг Ч. Тулебердиева, который буквально грудью прикрыл вражеский дзот на Дону, вызвал сильнейшие литературные реакции. Это событие поразило всех, и оно послужило темой для документального рассказа К. Джантошева, который был опубликован сразу же после его написания. А. Осмонов написал либретто о Чолпонбае, но из-за недостаточного знания реальностей военной жизни и некоторого идеализма не достиг желаемого эффекта. Однако в 1945 году он вернулся к этой теме и написал пьесу "Гибель героя" ("Баатырдын өлүмү") в двух актах, с прологом и эпилогом, где явно указал, что произведение основано на реальных событиях из жизни Ч. Тулебердиева.

В общем, кыргызская военная проза не достигла того же уровня творческого величия, что и поэзия. Настоящие произведения военной прозы появились позже, когда с фронта вернулись писатели, способные переосмыслить свои переживания и создать множество первоклассных прозаических произведений о войне. Среди таких произведений, безусловно, следует отметить знаменитый "Фронт" У. Абдукаимова.

Военная тематика была разработана и в 50-е годы, и ее выдающиеся произведения были созданы прежде всего Ч. Айтматовым, автором "Лицом к лицу", "Материнского поля", "Ранних журавлей", "Солдатенка", А. Джакыпбековым, автором замечательной повести "Суровый путь", К. Каимовым, автором повести "Дни, не похожие на друг друга", и О. Орозбаевым, который также создал несколько повестей на тему войны уже в восьмидесятые годы.

В годы Великой Отечественной войны слова «Манас», «джигиты», «Ала-Тоо», «Тянь-Шань» приобрели значение патриотических символов, национальных святынь. Родина, обозначенная в единственном числе, ассоциировалась с Ала-Тоо, Тянь-Шанем или Москвой. Эмфатические выражения «злодей», «Гитлер», «враг» заменили собой понятия, представляющие весь фашизм.

Таким образом, лирика военных лет, постепенно отходя от агитационной патетики, все больше становилась лирикой мысли, переживаний, чувств. Соответственно эволюционировали и жанры. Появляются такие жанры как стихотворения-клятвы, песня, «письма-послания», мотив-завет, баллады, оды. Кыргызская военная проза не достигла того уровня творческого величия, что поэзия. Лучшие произведения военной прозы появились в пятидесятые годы XX столетия.

Новые ощущения, новые грани человеческой жизни, открывшиеся в годы войны, формировали в сознании людей подлинный интернационализм, чувство братства, общности судьбы. Это было еще одн

им бесценным духовным обретением для кыргызской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айылчиева Д.Т. Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день») / Сборник материалов международного научного конгресса «Русский язык в глобальном научном и образовательном пространстве» 6-10 декабря 2021 г. с.87-92
2. Залесская Л. О романтическом течении в советской литературе. – М.: Наука, 1973. С. 185.158
3. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX ВЕКА: учебник. 2-е изд., доп. Бишкек, 2014. 544 с.
4. Керимжанова Б. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрузен: Илим, 1987. Т. 1. С. 295.159.

* * *

Жороева Г.А., Раимберди кызы Нуриза,

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ОЮНДАРДЫН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ

Жороева Г.А., Раимберди кызы Нуриза

ПРЕИМУЩЕСТВО ИГР В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Zhoroeva G.A., Raimberdi kzy Nuriza

THE BENEFITS OF GAMES IN TEACHING ENGLISH

УДК: 811.111

Аннотация: Макалада балдарга англис тилин үйрөтүүдө, өзгөчө тил көндүмдөрүн үйрөтүүдө оюндарды колдонуу каралат. Оюн англис тили сабагында колдонула турган эффективдүү ыкма. Бул макаланын максаты – балдардын сүйлөө жөндөмүн оюндар аркылуу үйрөтүү процессин жана оюндарды колдонуунун натыйжалуулугун баяндоо. Класста оюндарды колдонуу окуучулардын тилди билүү деңгээлин жогорулатат. Студенттер оюндар аркылуу түзүлгөн мотивация жана өз ара аракеттенүү аркылуу тезирээк жана натыйжалуураак үйрөнө алышат.

Ачык сөздөр: изилдөө, артыкчылыктар, оюндар, мотивация, эффективдүүлүк, концентрация, чыгармачылык, баарлашып окутуу процесси, интенсивдүү тренинг.

Аннотация: В статье рассматривается применение игр в обучении детей английскому языку, особенно в обучении языковым навыкам. Игра – эффективный метод, который можно применять на уроках английского языка. Цель данной статьи – описать процесс обучения детей речевым навыкам с помощью игр и эффективность использования игр. Использование игр на уроках улучшает овладение языком учащимися. Студенты могут быстрее и эффективнее усваивать знания с помощью мотивации и взаимодействия, создаваемых играми.

Ключевые слова: исследование, преимущества, игры, мотивация, эффективность, сконцентрироваться, творчество, общение, учебно-обучающий процесс, интенсивное обучение

Annotation: The article deals with applying games in teaching English to the children, especially in teaching language skills. Game is the effective method to be applied in the English class. The objective of this article is to describe the process of teaching language skills for children by using games and effectiveness of using games. Using games in the lessons improve learners' language acquisition. Students can acquire knowledge faster and more effectively with the help of motivation and interaction created by games.

Key words: *investigate, advantages, games, motivation, effective, concentrate, creativity, communication, teaching-learning process, intensive learning*

Language games can help students in building a good relationship with the new language. Teachers should change their role from instructors who dominate the class into educators whose role is to help, guide and support the students to acquire the foreign language.

Language learning has always been a challenging task for both teachers and students. However, the use of games in teaching English has gained significant attention and popularity in recent years. Games create a fun and engaging atmosphere in the classroom, making language learning an enjoyable experience. In this article, we will explore the role of games in teaching English and its benefits for both teachers and students.

Games have been shown to have advantages and effectiveness in learning vocabulary in various ways. First, games bring in relaxation and fun for students, thus help them learn and retain new words more easily. Second, games usually involve friendly competition and they keep learners interested. These create the motivation for learners of English to get involved and participate actively in the learning activities. Third, vocabulary games bring real world context into the classroom, and enhance students' use of English in a flexible, communicative way.

Using games in the lessons improve learners' language acquisition. Thanks to the motivation and interaction created by games, students can acquire knowledge faster and more effectively than by other means. Games can stimulate and encourage students to participate in the activity since they naturally want to win. Apart from having fun, students are learning. They acquire a new language. Students begin to realize that they have to use the language if they want others to understand what they are saying.

Games are effective as they create motivation, lower students' stress, and give language learners the opportunity for real communication. Games promote learners' interaction. Interaction comprises the nature of classroom pedagogy and classroom behavior.

This article seeks to describe the process of teaching English skills by using games and describe the effectiveness of using games in teaching English. In a teaching process, teachers have an important role in holding the activity. Teachers are the leader in the class management. Therefore, a good teacher should have a good method of teaching. According to Harmer, the success of a teaching method depends on good organization and on the students knowing exactly what they are to do (Harmer, 1991:239). Moreover, Harmer explains the characteristics of a good teacher. They are:

1. Teachers should make their lessons interesting.
2. Teachers must love her/ his job.

3. Teachers should have lots of knowledge.
4. A good teacher is an entertainer in a positive sense, not a negative sense.

Teacher can use game as their method in teaching English to the children. As a method of teaching-learning process, games have a big role in helping the students to learn English as a foreign language. English games not only engage the children but also teach through playing. A game creates a classroom where the students not only learn but also enjoy their time. Therefore, games can make the class fun. Incorporating English games into the classroom can build interest in the class. Games can attract the students' attention during the teaching-learning process because they like playing games. Besides, games also can motivate the students in joining the teaching-learning process. Games can help the students in mastering the language. Games also can create the bond between students and teacher.

Games make the class be fun teaching English skills really needs an active participation of the students. Remembering that children can easily be bored in doing some activities, games can help the teacher make the funny activities. More games are fun and enjoyable to do. Some children like playing games

Games can attract the students' attention. Generally, young learners could not always concentrate and pay attention during the teaching-learning process. If the lesson boring, they would play and chat with their friend. It could disturb the learning process and could make the class to be ineffective. By using games in teaching- learning process, the students will be very enthusiastic in joining the activity. Therefore, the teacher could handle the class then the students give more attention to the lesson.

Games can motivate the students in joining the class. There are many kinds of games such as, competitive game. Competitive game compete the player to be the winner. Applying competitive game in the class is good way. It could motivate the students in joining the class. Game also warm reception to follow the English lesson. Using games in class also can be icebreaker and energizer whether starting the class and ending the class. Therefore, the class will enjoyable for the students. They will keep enthusiastic in joining the teaching- learning process. Games can help the students in mastering the language Some English games provide communicative activity

Generally, a teacher wants to build a bond with their students. A teacher wants to be close to their students. By using games in teaching-learning process, it would be able to show our self as a person, not just a teacher. Playing games create a positive class environment. It allowed children to relax and enjoy themselves and those around them.

Howard Gardner, who proposed that humans have eight types of intelligence, argues that schools can take six different approaches to learning the subject, maximizing their chances of

reaching every student in the class. Armstrong also suggests board games as a learning strategy. This may be suitable for students with interpersonal intelligence as it provides a great environment for students to interact. There are variety of causes utilizing game methods in teaching. First, it's fun because it can help activate previously inactive students due to lack of interest. It is important to keep students active because teachers cannot teach anything if they cannot involve them in their own learning process. Secondly, games play an important role in helping participants build relationships and feel equal.

Thirdly, most people want to learn a language so that they can use it in real life situations, such as when traveling. Games can be a great way to practice this skill as they can be used to easily replicate real life situations and provide unhindered practice for students. However using untraditional methods like a method of gaming can give pupil's intensive learning, which is captivating of their attention. Fourth, learners of a foreign language need to get used to the language in different situations, and this need can be met with the help of games.

Enhancing Vocabulary and Grammar Skills

Games provide an excellent opportunity for students to practice and reinforce their vocabulary and grammar skills. Through games, students can learn new words, phrases and sentence structures in a playful and interactive manner. For example, word games such as "Hangman" or "Scrabble" help students expand their vocabulary while practicing spelling. Grammar games like "Error Correction" or "Sentence Race" allow students to identify and correct grammatical mistakes, thus improving their language accuracy.

Developing Speaking and Listening Skills

Games encourage students to communicate in English, thereby developing their speaking and listening skills. Whether it's through conversation-based games like "Role Play" or "Guess Who," students engage in meaningful conversations, allowing them to practice various language functions, such as giving directions, describing objects, or discussing opinions. Additionally, games that involve listening exercises, such as "Simon Says" or "What's Missing," help students sharpen their listening skills by focusing on oral instructions and identifying missing elements.

Fostering Critical Thinking and Problem-Solving Abilities

Many games require students to think critically and solve problems within a given context or set of rules. For instance, puzzle games like "Crosswords" or "Word Search" demand logical thinking and deductive reasoning to find the correct answers. Similarly, board games like "Guess Who" or "Clue" challenge students to ask the right questions to uncover information or solve mysteries. Such games stimulate students' problem-solving abilities and promote active learning, as they need to analyze information, make decisions, and strategize their next moves.

Building Confidence and Overcoming Fear of Making Mistakes

Games provide a supportive environment in which students can take risks, experiment with new vocabulary and sentence structures, and overcome their fear of making mistakes. Unlike traditional classroom activities, games reduce the pressure to perform perfectly and create a low-stakes setting where students can freely express themselves. Through playing games, students gain confidence in their English language abilities, as they become more willing to participate, speak up, and take on new linguistic challenges.

Promoting Teamwork and Collaboration

Many games are designed to be played in pairs or groups, fostering teamwork and collaboration among students. In group games like "Taboo" or "Charades," students work together to achieve a common goal, such as guessing words or phrases. This promotes social interaction, cooperation, and communication among students, reinforcing the idea that language learning is a collective effort. Moreover, these games encourage students to share knowledge, learn from each other, and support their peers, creating a positive and inclusive classroom environment.

There are many effective methods and technologies how a child can learn English well. An experienced teacher uses all kinds of communicative activities, games, strategies, technical equipment like: watching cartoons, short films in English to improve pupils' speaking, reading,

writing and listening skills. [2. p.273]

Language learners also need to be willing to embrace the experience, keep an open mind, and be ready to re-engage. Games make it possible. Fifth, language learners need to be emotionally involved. That is, they must feel something when the language is presented to them. Strong emotions such as happiness, excitement, amusement, and fear can have a positive impact on language learning, allowing learners to look positively at their learning situation. Sixth, games are good for shy and insecure students, especially when playing in small groups, as they have the opportunity to speak in front of a smaller audience, rather than express their thoughts in front of the whole class. Also, since the atmosphere is not serious and the emphasis is more on fluency than grammatical correctness, it's easy to forget to be open and shy while playing. Seventh, games can be a good strategy when teaching other subjects because they are more likely to generate student interest. It can be used by students of all ages and can make the perfect change to school work when combined with other teaching methods. Finally, the use of games in the classroom is important because many children do not have enough opportunities to play in their free time. This can be explained by the rapid changes in our society.

Also, make sure every participant has a positive experience, as the classroom should not be a place where students feel vulnerable or angry. Another important thing to keep in mind is that not every game is right for a class or every group of students, and finding the right game can be tricky. In fact, when choosing a game, keep in mind that the recipe for a good educational game is a mix of fun and challenge. Another thing that teachers should consider is the wise choice of games to use in the classroom.

Many games are designed to be played in pairs or groups, fostering teamwork and collaboration among students. In-group games like "Taboo" or "Charades," students work together to achieve a common goal, such as guessing words or phrases. This promotes social interaction, cooperation, and communication among students, reinforcing the idea that language learning is a collective effort. Moreover, these games encourage students to share knowledge, learn from each other, and support their peers, creating a positive and inclusive classroom environment.

In conclusion, I want to say that every teacher wants to build a bond with their students wants to be close to their students. By using games in teaching-learning process, it would be able to show our self as a person, not just a teacher. Playing games created a positive class environment. It allowed children to relax and enjoy themselves and those around them. It can be obviously understood that games are very important instruments in language teaching classrooms in terms of providing a relaxed environment for students and for both teachers and students; games are very useful if they have an educational purpose rather than being fun.

The use of games in teaching English proves to be highly beneficial for both teachers and students. By incorporating games into the classroom, teachers can create an enjoyable and interactive learning experience for their students.

REFERENCES

1. Brown, H Douglas. 2000. Principle of Language Learning and Teaching Fourth Edition. New York: Pearson Edition.
2. Brumfit, C J Moon and Tongue, R. 1995. Teaching English to Children. New York: Longman Group Ltd.
3. Gower, Roger, Diane Phillips, and Steve Walter. 1995. Teaching Practice Handbook New Edition. England:
4. Heinemann. Hadfield, J. 1998. Elementary Communication Games. England: Longman. Harmer, Jeremy. 1991.
5. Harmer, Jeremy. 1991. The Practice of English Language Teaching New Edition. New York: Longman.
6. Games for Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press. . 2003.

7. Орозбаева Гулбарчин Абдимажитовна, Мисиралиева Жылдыз Карыпбаевна

Эффективные методы изучения английского языка / Научный журнал
«Обществознание и социальная психология» Выпуск №5-2 (49) 2023.
<https://drive.google.com/file/d/1kWCj8uhcHVEdzrk1E83ouMYFlKMMqIp/view>

* * *

Жусупова А.А., Саитмаматова А.

**Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ БАЛАЛЫК
КОНЦЕПТИ**

Жусупова А.А., Саитмаматова А. Н.

КОНЦЕПЦИЯ ДЕТСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

Zhusupova A.A., Saitmamatova A. N.

**THE CONCEPT OF CHILDHOOD IN THE WORK OF F.M.
DOSTOEVSKY**

УДК 82.091

Аннотация: В статье рассматривается концепт детства в творчестве Ф. М. Достоевского. В его творчестве одним из значительных аспектов является концепт детства. В данной статье будет рассмотрен концепт детства в известных произведениях Достоевского, а также его влияние на развитие идейного содержания произведений.

Ключевые слова: Ф. М. Достоевский; концепт, детские образы; христианство; идеал; роман, детство.

Аннотация: Макалада Ф.М.Достоевскийдин чыгармаларындагы балалык концепциясы каралат. Анын чыгармачылыгынын маанилүү аспектилеринин бири балалык концепциясы. Бул макалада Достоевскийдин атактуу чыгармаларындагы балалык концепциясы, анын чыгармалардын идеялык мазмунунун өнүгүшүнө тийгизген таасири каралат.

Негизги сөздөр: Ф. М. Достоевский; концепция, балдардын образдары; Христиандык; идеалдуу; роман, балалык.

Abstract: The article examines the concept of childhood in the works of F. M. Dostoevsky. One of the significant aspects of his work is the concept of childhood. This article will examine the concept of childhood in Dostoevsky's famous works, as well as its influence on the development of the ideological content of the works.

Key words: F. M. Dostoevsky; concept, children's images; Christianity; ideal; novel, childhood

Фёдор Михайлович Достоевский - один из крупнейших русских писателей, произведения которого затрагивают актуальные вопросы по сей день и являются предметом изучения и дискуссии. В его творчестве масштабно представлены различные темы и концепции, среди которых значительное место занимает концепт детства. В данной статье будет рассмотрен концепт детства в известных произведениях Достоевского, а также его влияние на развитие идейного содержания.

Концепт детства занимает значительное место в произведениях Ф. М. Достоевского. Каждый юный персонаж тщательно проработан и играет существенную роль в общем повествовании. Изображение детства в романах Достоевского позволяет исследовать их через призму различных мировоззренческих концепций.

Тема детства в творчестве Достоевского имеет глубокий символизм и многозначность. Писатель нередко обращается к образу детей для выражения своих идей, а также для критики общества и его ценностей. Например, в романе "Преступление и наказание" можно увидеть, как образ детства используется для выражения идеи о моральном выборе главного героя романа Раскольникова и ответственности человека за содеянное.

Точка пересечения нравственных исканий писателя, очевидно, должна быть найдена в его понимании ребенка как истинного представителя идеала, как основной меры бытия, с его трагическим противостоянием между добром и злом. Любовь к людям, доброта, искренность не исчезают из человека, пока он сохраняет в себе детское начало. Этим моральным критерием определяется основная, пожалуй, структурная особенность произведений Достоевского - своего рода «двоемирие»: взрослый как ребенок. Который вынужден повзрослеть раньше времени, чтобы защищать себя от социальной несправедливости.

В центре повествования романа автор поднимает вопрос о судьбе России. В качестве главного героя выступает молодой человек, символизирующий будущее страны. Достоевский исследует вечную тему взаимоотношений отцов и детей, становления и воспитания юного поколения.

Не менее значимым в романе является воплощение излюбленной идеи писателя о «спасительной красоте». Именно она обладает способностью преображать общество и воздействовать на внутренний мир человека. Сила красоты определяется ее влиянием на душу, минуя сознание, посредством впечатлений, способных проникнуть вглубь и произвести положительные изменения.

Противостояние злу писатель показал через детское мировосприятие. Чистая непорочная душа мальчика протестует против зла, он один, слабый и беззащитный бросается спасать старую клячу.

В романе показано далекое детство Родиона. Они с отцом идут в церковь мимо кабака. Мальчик видит как мужик Миколка с пьяной толпой жестоко избивают старую лошадь, которая была запряжена в огромную, не посильную для нее телегу. Родя бросается, чтобы заступиться за клячу, но перед ним забивают лошадь железным прутом.

Б.С. Кондратьев в своей работе «Концепт детства в произведениях Ф. М. Достоевского и А. П. Гайдара» отмечает: «Экстремальные ситуации, в которых оказываются герои Гайдара и Достоевского, раннее взросление заставляют их решать важнейшие нравственные вопросы: добра и зла, любви и ненависти, наконец, вопросы философские – жизни и смерти, смысла жизни. Достаточно вспомнить, например, сцены из «Преступления и наказания». В первом случае, это сновидение-воспоминание, в котором семилетний Родя Раскольников, видя истязание лошади, бросается с кулачками на истязателей». [2. С.-97].

В душе маленького героя происходит протест против насилия. Чистая еще не порочная душа ребенка не хочет мириться с жестокостью и несправедливостью. Таким образом, Достоевский через детский мир героя подает надежду на очищения и искупления преступления.

По мнению Достоевского, образы «истинной красоты» в искусстве имеют первостепенное значение. Эта мысль является одной из центральных в анализе романа «Подросток». Важно отметить, что в творчестве Достоевского детство не всегда ассоциируется с идеалом чистоты и невинности. В романе «Подросток» можно увидеть, как образ маленького Аркадия используется для выражения идеи об утрате детства и о том, как общество способно разрушить идеалы и мечты ребенка.

Светлый облик мальчика омрачен чудовищной, безжалостной стороной действительности. Детская душа, как показывает Достоевский, искажается жестокостью. Безнравственная и беспощадная среда своей фальшью отравляет юное создание, которое так же после адекватно реагирует на то зло, что его совратило. Это автор показал в романе «Подросток».

Ф.М. Достоевский, придерживаясь традиций литературы, определял "детский возраст" представлял совсем иначе от современных трактовок о нем. В своем произведении "Подросток" он называет своего героя Аркадия Долгорукого "мальчишкой", «ребенок» подчеркивая тем самым незавершенность становления личности в период героя.

Исследователь творчества Ф.М. Достоевского [Тарасов Ф. Б.](#) отмечает: «Достоевский видел надежду в той чистоте сердца и жажде истины и правды, которой в особенности обладало молодое поколение, хотя и понимал, в то же время, что оно несет в себе "ложь всех двух веков" послепетровской эпохи, прерывавшей основанные на православной вере вековые

традиции и вносившей индивидуалистические начала европейской цивилизации, замещаая главные для России святыни». [4. С. 170]

В статье «Детское начало и образ князя Мышкина в художественном мире романа Ф.М. Достоевского «Идиот» интересную мысль высказывает Е.Е. Кулакова: «Обратимся к роману Ф. М. Достоевского «Идиот», в котором степень проявления детского начала выражена наиболее ярко, к тому же — в определенном развитии. В связи с этим рассмотрим образ главного героя романа — князя Мышкина, в ком детское начало, на наш взгляд, выступает как определяющее и доминирующее в отношениях с другими героями и как одно из условий, раскрывающее художественную проблематику романа». [3. С.72.].

Также стоит обратить внимание на то, что в творчестве Достоевского часто используются образы детей, страдающих от насилия и жестокости. В романе "Бесы" можно увидеть, как образ маленького Ильи используется для выражения идеи о страданиях и беспомощности ребенка, который сталкивается с жестокостью и безразличием окружающих.

В своей работе образы детства в произведениях Ф. М. Достоевского Букреева С. В. Отмечает: Это «святые» взрослые дети: князь Мышкин, хромоножка, Макар Долгорукий. Это и безответственные взрослые дети: Алексей Валковский, Митя Карамазов, Сергей Сокольский. Эти образы отличает сложная диалектика добра и зла. И побеждает то начало, которое помогает вернуть детскую безгрешность. Образы детства в произведениях великого русского писателя - глубоки, многозначны, символичны. [1. С.45-52]

Тема детства в произведениях Достоевского неразрывно связана со страданиями. Автор часто изображает детей как «детей Божьих», которые испытывают физические и духовные муки. Это связано с образом страдающего Иисуса Христа, что неудивительно, учитывая глубокую религиозность Достоевского. В рассказе «Мальчик у Христа на елке» Достоевский читателям показывает глазами его одинокий и холодный мир, где он сталкивается жестоким контрастом: «сквозь рыхлый снег звенят об камни подковы, и все так толкаются, и, господи, так хочется поест, хоть бы кусочек какой-нибудь, и так больно стало вдруг пальчикам. Мимо прошел блюстителъ порядка и отвернулся, чтоб не заметить мальчика. <...> Ух, какое большое стекло, а за стеклом комната, а в комнате дерево до потолка; это елка, а на елке сколько огней, сколько золотых бумажек и яблоков, а кругом тут же куколки, маленькие лошадки; а по комнате бегают дети, нарядные, чистенькие, смеются и играют, и едят, и пьют что-то».

Достоевский в своем рассказе показывает судьбы детей- страдальцев, покинутых и отверженных. Таким образом он стремился пробудить в обществе сострадание и

ответственность к обездоленным детям. В этом проявляется протест писателя против несправедливости и равнодушия, что приводит к трагическим последствиям.

В заключении, можно сказать, что тема детства в творчестве Ф.М. Достоевского имеет глубокий символизм и многозначность. Писатель использует образ детей для выражения своих идей, а также для критики общества и его ценностей. В своих произведениях Достоевский показывает, что детство - это период жизни, который оказывает значительное влияние на развитие личности и ее мировоззрения.

Резюмируя сказанное, можно утверждать, что тема детства в целом и воспроизведение образов детей во всех без исключения произведениях Достоевского так или иначе связаны со страданиями «детей Божиих», то есть физиологических детей и взрослых персонажей, в духовном плане принадлежащих миру детства. Это, на наш взгляд, определяется явной аллюзией на образ страдающего Богомладенца Христа, что представляется вполне закономерным в контексте творчества христианского писателя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Букреева С. В. Образы детства в произведениях Ф. М. Достоевского// г. Санкт-Петербург. 2023 г. с. 45-52.
2. Б.С. Кондратьев. «Концепт детства в произведениях Ф. М. Достоевского и А. П. Гайдара //Приволжский научный вестник// стр. 97-99.
3. Кулакова, Е. Е. Детское начало и образ князя Мышкина в художественном мире романа Ф. М. Достоевского «Идиот» / Е. Е. Кулакова // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2009. — № 4 С.72.
- Пушкарева В. С. Дети и детство в творчестве Ф. М. Достоевского и русская литература второй половины XIX века. - Белгород, 1998. 103 с.
4. Тарасов Б. «будущее человечества...». Особенности изображения детства в творчестве Ф. М. Достоевского // Литературная учеба. 1983. № 3. С. 170-179.
5. Ф. М. Достоевский. Собрание сочинений в 15-ти томах. Том 13. Л.: Наука, 1994. С. 125.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/detskaya-tema-v-tvorchestve-f-m-dostoevskogo-i-n-v-gogolya-sopostavitelnyy-analiz>
7. <https://rep.herzen.spb.ru/publication/685>

* * *

Маткаримов С. Т., Төрөмаматова М. М.

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ЧЫГАРМАЛАРЫНДА МАКАЛ – ЛАКАПТАРДЫН
КОЛДОНУЛУШУ**

Маткаримов С. Т., Төрөмаматова М. М.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК НА КЫРГЫЗСКИХ И
АНГЛИЙСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ**

Matkarimov S. T. Toromamatova M. M.

THE USAGE OF PROVERBS IN KYRGYZ AND ENGLISH WORKS

УДК: 81.255.2

Аннотация. Бул макалада көркөм которуу жөнүндө сөз болду. Анын ичинде көркөм которууну пайдаланып которулган макал – лакаптар изилденди. Макал-лакаптардын англис жана кыргыз чыгармаларында пайдаланылган мисалдар каралып, мисалдар келтирилди, ошондой эле аларды англис жана кыргыз тилдеринде кандай учурда колдонулгандыгы эске алынды. Кээ бир макал-лакаптардын кандай учурда колдонула тургандыгына түшүндүрмөлөр берилген.

Ачкыч сөздөр: макал-лакаптар, байыркы, котормо, кылым, адабият, эквивалент, фразеология, жазуучу, тарых, функция.

Аннотация. В этой статье рассматривается художественный перевод. В том числе пословицы поговорки, которые переводятся с помощью художественного перевода. А также приведены примеры, использованные пословицы поговорки в английских и кыргызских произведениях, и составлены ситуации в которых использовались пословицы поговорки для разъяснения их смысла.

Ключевые слова: пословицы-поговорки, древний, перевод, век, литература, эквивалент, фразеология, писатель, история, функция;

This article deals with the artificial translation, also proverbs which are translated with the help of the artificial translation. The usage of proverbs in the works of the English and Kyrgyz writers, then there you can find some examples of proverbs. Also there given situations with proverbs so that to explain their meaning.

Key words: proverbs, ancient, translation, century, literature, equivalency, phraseology, writer, history, function.

Которуу- адамзаттын байыртадан келе жаткан жумушу. Тилдердин ар түрдүүлүгү адамзатка, ушул татаал ишке түрткү болду.

Көркөм которууга аныктама берүүгө аракет кыламын. Көркөм которуу демейдегидей которуудан башкачараак деп ойлоймун. «Көркөм которуу бул поэтикалык же прозаикалык, - өзүнчө бир искусство» Бир гана көркөм которуу жазуучунун автордун оюн, мүдөөсүн, маанайын так жана туура көрсөтүп бере алат. Бирок көркөм которуудагы тактык өтө эле автордун оюн берүүдө аша чаппаш керек, биротоло ашырып же кемитип койбош керек.

Макал-лакаптарды которуу үчүн котормочу сөзсүз көркөм которууну колдонот. Шекспирдин чыгармалары, албетте Англис тилиндеги эң көп фразеологизмдерге, цитаталарга, макал-лакаптарга бай чыгармалар. Акыркы изилдөөчүлөрдүн маалыматына караганда алардын саны 105 ке жетет. Бирок азыркы учурга чейин эч ким так айталбайт, кайсы бири Шекспирдин өзүнүн көркөм чыгармачылыгы, кайсы бири элдик макал-лакаптар. Илимпоздор дагы деле Шекспирдин чыгамаларынан мурда пайдаланылган макал-лакаптарды таап келе жатышат. Кийин гана алар Шекспирдин чыгармаларында пайдаланып келген.

Көпчүлүк Шекспирдин макал-лакаптары өзүнөн баштапкы формасын сактап келе жатат. Мисалы:

Brevity is the soul of wit.

Кыскалык акылдуулуктун жаны.

Кыска нуска

Көпчүлүгү адабий чыгармаларда убак убактысы менен колдонулуп келе жатат. Бирок алар же цитата болбой же макал болбой жарым жолдо кала берет экен. Мисалга алсак төмөнкүлөр:

The wages of sin is death (Romans). Күнөөнүн эмгек акысы өлүм

Ошентип макалдар тынымсыз кыймылда болушат. Аларга дайыма кошулуп кайра жоголуп турушат.

Шекспирге чейинки макал-лакаптардын таралышы анын атак даңкына байланыштуу, аларга мисал келтирсек:

salad days (Antony and Cleopatra) «секелек мезгилдер» («жапжаш — жап-жашыл»);

something is rotten in the slate of Denmark (Hamlet) «балык башынан сасыйт»,

Учурдагы англис тилинде шекспиризмге бул же тигил өзгөртүүлөр кирсе болот. Кээ бир мисалдарын төмөнкү мисалдарда көргөзсөк болот:

Шекспиризм the better part of valour is discretion (King Henry IV) «баатырлыктын бир көрүнүшү бул -жөнөкөйлүк» ушул эле сөз айкашы азыркы учурда башкача иретте берилген: discretion is the better part of valour.

Шекспирден башка дагы жазуучулар англис макал-лакаптарын байытып келет. Кылымдар бою изилденип келген маалыматтар бул тармак толук изилденип бүтү дегенден алыс. Көптөгөн макал-лакаптардын авторлорун табуу такыр мүмкүн эмес, себеби алар элдик чыгармачылык болуп эсептелинет. Кээ бирки макал-лакаптардын ээси ким биринчи адабиятта колдонсо ошол болуп да эсептелип жүрөт.

Кээде тигил же бул макал-лакаптарды адабиятка киргизип калуусу менен эле аны автор кылып коюу мүмкүн эмес. Жазуучу ошол жазып жаткан убакта эл тарабынан көп колдонулуп жаткан сөз айкашын колдонушу мүмкүн. Мисалы 14-кылымдагы жашаган жазуучу Джеффри Чосерди алсак болот.

Чосердин чыгармаларында пайдаланылган кээ бир макал-лакаптарга айланган сөз айкаштары:

he must (или should) have (или he needs) a long spoon that sups with the devil «өзүң кылган иш өз башыңа муш» (The Canterbury Tales);

murder will out «кыңыр иш кырк жылда билинет» ;

the remedy is worse than the disease «дары оорудан да коркунучтуу».

БенДжонсон

better to reign in hell than serve in heaven «бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде култан бол» (Paradise Lost);

every cloud has a (или its) silver lining «айдын жарымы жарык, жарымы карангы», «саргара жортсоң кызара бөртөсүң».

Ошондой эле азыркы учурдагы макалдар, the light fantastic, more than meets the eye «тышы жалтырак, ичи калтырак»

Эдмунд Берк

Rain cats and dogs «челек менен куйгандай».

Макалдагы ой, аягына жеткире айтылса, Лакапта ой кыйыр түрдө айтылып, жыйынтыкты лакап багытталган адамдын чыгарышы талап кылынат. Ал эми кыргыз тилинде эң алгачкы оозеки чоң чыгармалардын бири бул Манас эпосу. Кыргыз элинин көркөм энциклопедиясы болгон «Манас» эпосу макал-лакаптарга, санат, накыл, нуска сөздөргө өтө бай. Эпостогу макал-лакаптар ыр саптары менен айкалыша келип, ыргакка ылайык структуралык анча-мынча өзгөрүүгө учурап, сүрөттөлүп жаткан окуянын, көрүнүштүн көркөм, элестүү сүрөттөлүшүнө көмөктөшүп, кошумча маани кийирип турат. «Мурут бар жерде сакал бар Мурунтадан макал бар» (Сагымбай Орозбаков, 2. 15) деген саптардын өзү макал болсо дагы, байыртадан эле элде, элдин сүйүктүү чыгармасы «Манаста» макалдын

колдонулгандыгын айгинелейт. Ал эми эпостун ар бир вариантынан макал-лакаптарды мол жолуктурууга болот:

Нелер келип, не кетпейт

Эр жигиттин башына (Сагымбай Орозбаков, 2. 151).

Туулмак бар, өлмөк бар,

Жакшылык менен жамандык

Туш-тушунда көрмөк бар (Сагымбай Орозбаков, 2. 18).

Адырмак тоого бел керек,

Азаматка эл керек (Саякбай Каралаев, «Семетей», 1. 183).

Өзөндө күйгөн өрт жаман,

Өздөн чыккан жат жаман (Саякбай Каралаев, 2. 187).

«Манас» эпосунун окуяларынын, сюжетинин негизинде пайда болгон, эпостун өзүндө, эл оозунда айтылып жүргөн Макал-лакаптардын арбын болушу элдин бул чыгарманы терең кадырлагандыгынын бир белгиси. Алсак: «Эрди сайса ким сайды Аты калат Манаска» (Саякбай Каралаев, 2. 34) же болбосо Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени; Чубактын кунундай чубалган иш; Ногойдон нойгут кем бекен, Чубактан Манас эр бекен?; Манас, Манас деп койсо барбая түшөт экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая түшөт экенсиң; Көкөтөйдүн ашы — көп чатактын башы жана башкалар көптөгөн макал-лакаптар эпостун сюжетинин негизинде келип чыккан.

Лакапка караганда макалда дидактикалык маани күчтүү болот. Экөөнүн бири-биринен дагы бир айырмасы лакаптын келип чыгыш тарыхы болгондугунда. Мисалы, Чубактын кунундай чубалган иш деген лакап көпкө бүтпөй адамды убара кылган иш туурасында айтканда колдонулат. Эпостогу макалды чыгарманын көркөмдүгүн арттырып, мазмунун байытуу менен чоң тарбиялык мааниге да ээ. Алар элдин дүйнөгө болгон көз карашын, басып өткөн тарыхын, эстетикалык түшүнүктөрүн чагылдырып, турмушту терең билүүгө, таптык сезимин ойготууга, курч, көркөм сөздөр менен куралдандырууга, аларды пайдалана билүүнү үйрөтүүгө жардам берет.

Башка тилден алынган макал-лакаптар

Макал-лакап – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. “Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы” болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет.

Мисалы: ,

“Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок” (вьетнам),

“Желпигич сатчу колу менен желпинет” (кытай),

“Боёкчунун шымы боёлбойт” (жапон),

“Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок” (афган),

“Кайышчынын камчысы жок” (адыгей),

“Устанын тогоосу жок” (кыргыз).

Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат. Макал чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат. 9-кылымда жашаган Махмуд Кашкаринин үч томдон турган “Түрк сөздөр жыйнагында” “Куру кашык оозго жакпас, Куру сөз кулакка жакпас”, “Ач көз карыны тойсо да өзү тойбойт”, “Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар”, “Өзүң кылчу ишинди башкаларга жүктөбө”

Ошентип, адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – макалдар дейбиз. Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү.

Мисалы: “Көкөтөйдүн ашы көп чырдын башы”. Лакаптарда нуска, таалим бар

Мисалы: “Көп жойлоп капканга түшкөн түлкүчө”. Кээде адамдардын жүрүм-турум мүнөздөрүндөгү, турмушта көп учураган күлкүлүү, адаттан тыш көрүнүштөр лакап болуп айтылып калат.

Мисалы: “Боёкчу боёкчу десе сакалын кошо боёптур”. “Устанын тогоосу жок”. “Алпагай кызга салпагай күйөө” ж. б. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет.

Мисалы: “Тейитбекче мал аяп”, “Аккан досторчо”, “Сан жылкылуу Сарыбайча” ж. б. Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол”, “Шырдакбектин боз жоргосундай”, “Алп Тобокчо” ж. б.

Демек, адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө, болбосо учурдагы

окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – лакаптар. Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт.

Адабияттар:

Васильева, Л. Краткость - душа остроумия. Английские пословицы, поговорки, крылатые выражения [Текст]/ Л. Васильева.- М.:Просвещение, 2006. - с. 51.

2. Соколов, Ю. М. Русский фольклор.[Текст]/ Ю.М. Соколов. - М.: Учпедгиз, 1941., с.-200.

3. Даль, В.И. Пословицы русского народа [Текст] / В.И. Даль.- М.:Русская книга, 2003. – с. 218.

4. Жуков, В.П. Словарь русских пословиц и поговорок [Текст] / В.П. Жуков.- М.,2007. – с. 311.

5. Измайлов, В.А. Сборник английских загадок, пословиц, поговорок [Текст]/ В.А. Измайлов.-М.: Феникс, 2007. – с. 68.

6. Томахин, Г. Д. Культура англоязычных стран [Текст] / Г. Д. Томахин. – М., 1993. - с. 13.

7. Рейдаут, Р., Уиттинг, К. Толковый словарь английских пословиц [Электронный ресурс] / <http://www.library.ru> ,последнее обновление март 2009.

8. Савицкий, Б. М. Происхождение и развитие русских пословиц [Текст] / Б. М. Савицкий. - М.,1992.- с34.

9. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХЙНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.

9.["Манас" энциклопедиясы](#)/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440 б. ISBN -5-89750-013-4

10.Мезенина М.В. Поговорим о поговорках. // Иностранные языки в школе. 1998. №2 - 184 с.

11. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

* * *

Сопонова А.А.,
КААРМАНДАРДЫН ЖАН ДҮЙНӨСҮН АЧЫП БЕРҮҮДӨ ОДОНО
СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК МАКСАТТА КОЛДОНУЛУШУ
(Ч.Айтматовдун «Асма көпүрө» аңгемесинин мисалында)

Сопонова А.А.
ИСПЛЬЗОВАНИЕ ГРУБЫХ СЛОВ В СТИЛИСТИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ ПРИ
РАСКРЫТИИ ДУШЕВНОГО МИРА ПЕРСОНАЖЕЙ
(на примере рассказа Ч.Айтматова «Висячий мост»)

А.А. Soporova
THE USAGE OF VULGAR WORDS TO REVEAL THE SPIRITUAL WORLD
(SOUL) OF THE CHARACTERS IN STYLISTIC PURPOSES
(Ch. Aitmatov's "The hanging bridge "(Asma kopyro) on story's example)

УДК: 81'38

Аннотация: Ч.Айтматов «Асма көпүрө» аңгемесинде каармандагы адамдык сапатты толук ачып берүүнү максат кылган. Автор өз алдынча сын көз караи менен карай алган Нурбектин образын жеткиликтүү ачып берген. Нурбек – күчтүү, эмгекчил, максаттуу каарман. Бирок жаштыктын курчтугунан улам бир топ каталарды кетирет. Аңгеменин аягында каармандын жан дүйнөсүндөгү ички карама-каршылыктар (конфликттер) ачык байкалат. Башкача айтканда, негизги конфликт Нурбектин ички, өзү менен өзүнүн күрөшү түзөт.

Асиянын жана анын тегерегиндеги адамдардын иш-аракеттери, бири-бирине, Нурбекке жасаган мамилелери баи каармандын өзүмчүл мүнөзүн, ой жүгүртүүсүн биротоло өзгөрттү. Натыйжада баи каарман Нурбек өз катасын моюнга алып, аны оңдоого аракет жасайт.

Биз чыгарманы карап чыгып, каармандын образын ачып берүүдө вульгардык сөздөрдүн колдонулушуна басым жасоону максат кылдык.

Негизги сөздөр: каарман, чыгарма, вульгаризм, эмоция, конфликт, стиль, диалог, көйгөй.

Аннотация: Ч. Айтматов стремился в полной мере раскрыть человеческие качества героя повести «Висячий мост». Автор в доступной форме раскрыл образ Нурбека, на который он может посмотреть самостоятельно. Нурбек – сильный, трудолюбивый, целеустремленный персонаж. Однако в силу смекалки молодости он допускает много ошибок. В конце рассказа отчетливо видны внутренние противоречия (конфликты) в душе персонажа. Иными словами, главный конфликт – это внутренняя борьба Нурбека с самим собой.

Поступки Асии и окружающих ее людей, их отношения друг с другом и с Нурбеком навсегда изменили эгоистичный характер и мышление главной героини. В результате

главный герой Нурбек признает свою ошибку и пытается ее исправить. Рассмотрев произведение мы сосредоточились на использовании вульгарных слов в целях раскрытии образа героя.

Ключевые слова: персонаж, произведение, вульгаризм, эмоция, конфликт, стиль, диалог, проблема.

Annotation: Ch. Aitmatov's aim in "The hanging bridge" story was to reveal human qualities. The author could look at the self-accessible disclosure of Nurbek's image from a critical point of view. Nurbek is a strong, hardworking, purposeful character. But youth makes a lot of mistakes because of his sharpness. At the end of the story an internal conflict in character's soul are obvious. The other word Nurbek's main conflict with himself, his own struggle. Asia and surroundings actions, relationships with each other with Nurbek the selfish character, the way of thinking of the main characters has changed forever. As a result, the main character Nurbek, he admits his mistake and tries to fix it. We looked at the work and saw how the character emphasized the use of vulgar words when disclosing information, we set a goal for ourselves.

Key words: character, work, vulgarism, emotions, conflict, style, dialogue, problem.

1952-жылы жазылган «Асма көпүрө» ангемесинин өзгөчөлүгү Асиянын Байдамтал дарыясынын мөңгүлөрдү эритүүсү, мөңгүлөргө учак аркылуу дарыларды, көмүрдүн майдасын чачып, суунун тартыштыгын жоюп, дыйкандарга суу жеткирүү, суу көйгөйүн чечүү аракетин жасагандыгында. Анткени көмүрдүн майдасы күн энергиясын жакшы тартарын ачык чагылдырып көрсөткөн. Чыгарманын артыкчылыгы андагы сюжеттин оригиналдуулугунда болуп, «автор сюжетти курууда кыргыз аңгеме жанрына жаңылык киргизди» (К. Асаналиев). Аңгемеде коомдогу жаштарга мүнөздүү айрым маселелер камтылып, адамдык адеп-ахлак көйгөйлөрү орчундуу орунду ээлейт.

Негизинен көркөм текст - адамдарга таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк жана эстетикалык ырахат берүүчү кызмат аткарат. Ошондуктан биз окуп жаткан көркөм текст окурманга түшүнүктүү болушу үчүн, текст биринчи кезекте элдик карапайым тил менен жана көркөм тилдин айкалышынан түзүлүшү керек. Каармандардын кеби аркылуу анын бейнеси ачылат. Бул макалабызда вульгардык сөздөрдүн көркөм стилде колдонулушу тууралуу сөз кылабыз. Көркөм стиль башка стилдерден тилдик каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланат. Вульгардык (одоно) сөздөр чыгармада каармандын ишенимдик көз карашын, ички дүйнөсүн, курчап турган чөйрөгө карата мамилесин, психологиялык абалын чагылдырып көрсөтөт.

Көркөм чыгармаларда автордун жана персонаждардын турмуштагы чындыкка карата болгон ар кандай ички мамилелерди экспрессивдүүлүк менен баяндаш үчүн көбүнчө илептүү сүйлөмдөр колдонулат [КТС, 102-б].

Ал сүйлөмдөр кепте төмөнкү маанилерде пайдаланылат:

а) сезим абалдарын билдирүү максатында (коркуу, кубануу ж.б.);

Айрым учурда кандайдыр бир ишенимдерге карата да одоно сөздөр колдонула берет. Карапайым элдин ишениминде иттин улуганы да жамандыктын жышаанасы деп коркушуп, улуган итти тыюуга аракеттенишкен. Чыгармада улуган итке карата Асылбай карынын кеби берилет: -Кет, Күрөңбай, кет дейм! *О, кара башыңа көрүңгүр!* Бас үнүңдү! [Ч.А., 39-б]. «Кара башыңа көрүңгүр» деген сөз айкашы кыргыз тилинин сөздүгүндө кырсык, жамандык башкага эмес өзүңө тийсин, керт башыңа болсун деген мааниде колдонулат [КТС, 774-б, 1-том]. Кыргыз элинде байуулу куштун сайраганы, иттин улуганы коркунуч, кырсык алып келет деген ишеним болгон. Иттин түпкү теги карышкыр болуп, ал мезолит доорунда ар кандай жагдайлардан улам колго үйрөтүлгөн. Балким, теги карышкыр болгондуктан да, ал уулуганда кырсык алып келет деген ишеним болсо керек. Ошондон улам чыгармада Асылбай карыя да уулуган итти тыйып жатат. Учурда замандын алдыга жылуусу, илимдин өнүгүүсү менен башкача айтканда, илим менен техниканын өсүп турган мезгилинде карапайым элдин да көз карашы, дүйнө таанымы өзгөрүп, элдин түшүнүгү да кеңейди.

б) интеллектуалдык абалды билдирүү (урушуу, жактырбоо, сөгүү, какшыктоо, суктануу, ж.б.);

Кээде одоно сөздөрдүн сөзсүз түрдө айтылышы зарыл эмес, бир караганда кадыресе сөздөй угулганы менен айтылган ойдун маанисинде же текст ичинде одонолук маани болот. Оозеки кепте мындай маани мимика, жест, үндүн тону аркылуу айырмаланат, ал эми жазууда алар тыныш белгилер аркылуу гана көрсөтүлөт. Нурбек өзүнүн карамагындагы бирөө бир нерсени билбесе же жасай албай калса андайды аячу эмес. «Ой, сен кандай немесиң өзү! Ушу жөнөкөй эле немени билбегенден кийин, сенин эмнең киши! Силерди ушундай жерге ким жибериپ отурат! Тур мындай, мен өзүм жасайм!» - дей турган [Ч.А., 47-б]. Айткандай эле, Нурбек эмнени колго албасын, баарын жасап, ордуна жеткирет. Мисалдагы берилген сөздөр баш каармандын иштелчү жумушка карата мамилесин билдирип жатат. Андан аркы жаш тракторист Жумаш менен Нурбектин диалогуна басым жасап көрөлү. Айдоо менен өрдү көздөй жүгүрүп барганча жүрөгү күйүгүп, аптыккан Нурбек кыжырдана кыйкырды:

- Ой, эмне карап турасың? Же трактордун дагы бир жерин буздуңарбы?

Жаш үйрөнчүк тракторист Жумаш шашканынан папиросун жерге тебелей салды:

- Трактор оңунда эле! – деп жиберди ал алайган көздөрүн корккондой бир жумуп, бир ачып алып – бирок, агай, бул жер коркунучтуу экен!..

- Эмне? – Нурбек жакындай жулунду. – Сен өзүң соосуңбу?

- Жо, жолдош механик...

- Жогунду кой! Качантан бери трактор токтоп турат?

- Бир саатча болду! Нурбек санын муштап алды:

- Ким уруксат берди силерге? Ким дейм? Кандай акмак?..

- Трактор кулайт дейт. Иштөөгө коркунучтуу!..

- Кайда кулап кетет? Кандай сүйлөйсүң! [Ч.А., 50-б].

Бул диалог аркылуу кадыресе эле сөздөр колдонулуп жаткандыгын көрөбүз, бирок жакшы назар салып карасак, анда жумуш үстүндө айтылып жаткан одонолук маани бар, башкача айтканда, контекстте одонолук логика бар десек болот. Андан ары улантып көрөлү.

Аңгыча ары жактан бригадирдин өзү жетип келди. Нурбек Трофимовду таманынан төбөсүнө чейин теше тиктеп, башын чулгуп алды. Андан ары Трофимов айдоо жердин шартын түшүндүрүп, айдоого болбой тургандыгын, трактордун оодарылып кетиши мүмкүн экендигин, тоо шартында ойлонуп иш жасоо керектигин баса белгилейт:

-Андай эмес, жолдош механик, ар бир жумуштун көзүн таап иштеш керек. Бекер эле башты жоого сая берген болбойт [Ч.А., 51-б].

- Макул эми, сиздин айтарыңыз кайсы? Колубузду боорубузга катып отура берелиби? [Ч.А., 51-б].

Трофимовдун эми аябай ачуусу келе түштү:

- Кыйынчылыкты сиз менден көп көргөн жоксуз, жаш жигит! Күрөш дегенди оюнчукка айландырбаңыз. Эгерде эл үчүн керек болгон жерден, кыйынчылыктан баш тартсам, экинчи менин бетимди эч кийим карабасын. Элдик максат үчүн тарткан азапты мен эң чоң эмгек деп эсептейм, ал азаптан айланып кетсе да болот, анда өлүм да акталат. Азыркы учурда андайдын зарылдыгы жок. Сиз өзүңүз жалгыз көпчүлүктү теңге албай, биздин пикир менен эсептешпей, куру баатырдык көрсөтмөксүз, аны дагы күрөш деп атайсыз. Чыныгы күрөштүн чыныгы мээнетин билсеңиз, күрөштү мынча жеңил баалабайт элеңиз!..

Демек, жогоруда белгилегендей, бул мисалдарда өтө аша чаап кеткен одоно сөздөр колдонулбайт. Анткени менен жаш Нурбектин одоно кыял-жоруктары, иш үстүндөгү одонолук мамиле – кайым айтышуу, башкача айтканда, каармандардын репликасы аркылуу берилди.

в) буйрук маанисинде;

Трофимовдун артынан башкалар да кете баштады. Нурбек кумсарган бойдон жалгыз калды. Ал жүгүрүп барып Трофимовду жеңинен булкуду:

- Мен буйруйм! Тракторду азыр токтотпой жүргүзүңүз!

-Буюрууга акыңыз бар, бирок бул буйрукту мен аткарбайм!.. [Ч.А., 52-б]. Иш үстүндө мына ушундай конфликт жаралды. Автор мындай одонолук көрүнүштү баш каармандын иш ордуна, жумушчуларга жасаган мамилесин ачып берүүдө ыктуу колдонгон. Биз бул эпизоддон Нурбектин ишке болгон мамилеси, аны токтотпой улантуу керек деген ою жакшы экендигин, бирок жумушчу топтун коопсуздугу андан да зарыл экендигин туйбай, өзүнүн курчтугун, ишке дилгирлигин ошол эле учурда жеке өзүмчүлдүк мүнөзүн биринчи орунга койгондугун байкайбыз.

Бул мисалдарда берилген одоно маанидеги сөздөр каармандын образын, анын жеке өзүнө, коомдук тапшырманын аткарылышына карата мамилесин ачып берди.

Натыйжада баш каарман Нурбектин өз максатын иш жүзүнө ашырууга бел байлап, акыры аварияга учурайт да, тракторду таштап качып кетет. Катуу жамгырга калган каарман жакшы адамдар тарабынан куткарылып, оорудан айыгат. Чыгармада Асиянын, Бектемирдин ишке карата болгон мүнөзү, жеке адамга карата мамилеси, ошондой эле коомдук ишке берилип, элдин кызыкчылыгын көздөгөн аракети Нурбектин жеке мүнөзүндөгү өзүмчүлдүк мүнөздүн натуура экендигин түшүнүүгө өбөлгө болот. Мына ушундан кийин Нурбектин ички дүйнөсүндө өзүнө карата жеке конфликттер жарала баштайт. Көркөм чыгармада илептүү одоно маанидеги сүйлөмдөр стилдик маанилерин ар тараптуу ачат. Каармандын монологунда одоно маанилүү илептүү сүйлөм ойду бекемдөө, ырастоо пикирин туюнтат:

-Эмнеге түшө качтым, *трактор менен кошо талкаланып өлсөмчү!* [Ч.А.,55-б]. Демек, өз башына тийген муштан кийин бригадир Трофимовдун айткан кебине толук түшүнүп, өз убагында ага баа бербей, өзүмчүлдүккө барганына бармагын тиштеп, өлүм гана аны уяттан куткарып калчудай, тирүүлүгүнө да өкүнүп отурат.

Чыгарманын аягында эч ким жашабаган, айылы жок жерде жашап, элдин эртеңи үчүн жан аябай иштеп жаткан саналуу адамдардын ак ниет кызматына, ак көңүл мамилесине арзып, Асиядай кызды жактырып калганына да өзүн татыктуумун деп эсептебей, өз абийири менен өзү алпурушуп, өзү менен өзү күрөш жүргүзүп, ички жан дүйнөсүндө өзүмчүлдүк сапаттан арылуу касиети ойгонуп, жаңыча ой жүгүртө баштады.

Ошондой эле көркөм чыгармада одоно маанилик баяндоо менен илептүү сүйлөм, монолог ширелишип берилип, каармандын ошол кездеги психологиялык абалын сүрөттөйт:

-Болду! – деди Нурбек ордунан секирип туруп, столду муштап. – Сенин аны сүйүүгө акың жок! – деди ал өзүн-өзү күзгүдөн жекирип. – Сен кимсиң анын жанында, *жеке көрүмчү*

качкын! Ал кыздын алдында мамлекетке керектүү иш турат. Сен анын чоң ишине жолтоо болуп, турмушуна кийгилишүүгө акың жок! *Жогол*, кызды азгырба! [Ч.А., 64-б]. Нурбектин бутуна урунган толкундар дагы эле: «Кет, жогол!» - дегенсип, кандайдыр ич тардык менен кайра-кайра көбүк бүркөт.[Ч.А., 65-б]. Ал эми бул сүйлөмдө баш каарман Нурбектин психологиялык абалы монологдук кептен кийин башка нукка бурулгандыгынан кабар берет.

Жогоруда берилген жөнөкөй эле сүйлөмдөрдүн кандайдыр бир деңгээлде одонолук мааниси бар. Одоно сөздөр десе эле, биз өтө орой сөздөрдү эске ала бергенибиз туура болбос. Айрым учурда дал ушундай кадыресе сөздөрдү да логикалык жагынан алып караганда, одонолук мааниге ээ болуп калышы жашоодо болуп келе жаткан көрүнүш десек жаңылыштык болбойт. Автор тарабынан берилген табияттык көрүнүш же болбосо толкундардын жээкке урунушу каармандын ички ой толгоосуна симметриялуу берилип, стилдик жактан абдан ылайыктуу пайдаланылган.

Өзү менен өзү күрөшкөн Нурбек акыры бул жерден кетүүгө бел байлап, түндө эч кимге көрүнбөй чыгат да, эки өйүздү бириктирип турган көпүрөнү бузуп алат. Ал эптеп жээкке келет да, кайрадан ой жүгүртөт:

- Кантип! – деди ал киркиреген үн менен, алга умтула берип, түн караңгысын теше тиктеп, - кантип эле, көпүрөнү бузуп коюп кетем... мени өлүмдөн аман сактап, төшөктө баккан кишилерге кылган жакшылыгым кайсы!.. *Адам эмес итмин мен...* [Ч.А., 67-б].

Мына ушундай ойдун кучагында термелген Нурбек кайра кайрылып келип, көпүрөнү оңдойт. Бир мезгилде жолдошторунун алдында жооп берүү уятынан корккон ал качып жөнөйт. Бирок турмуштун сабактары, башкача айтканда, Асия, Асылбай карыянын бийик адамгерчилик сапаттары, Асияга карата болгон сүйүү сезими аны туура жолго салып, турмуштук позициясын бекемдеди. Анын күнүмдүк жашоосунда параллел кеткен ар кандай окуялар, аны курчап турган чөйрө каармандын өзүмчүл мүнөзүн, адамдык сапатын жөнгө салат.

Бир сөз менен айтканда, чыгармада колдонулган одоно сөздөр стилдик жактан буйруу маанисинде, адамдын интеллектуалдык абалын, психологиялык (сезим) абалын билдирүү менен илептүү сүйлөмдөр аркылуу каармандын оюн, пикирин бекемдөө максатында пайдаланылды.

Чыгармадагы Нурбектин Асияга болгон сүйүүсү асма көпүрө сыяктуу адам жашоосундагы болуп туруучу коркунучту, адамдын психологиясында болуучу туруксуздукту чагылдырып көрсөтөт. Анткени автор адам өзү менен кошо акыл-эсти, жакшылыкты, сабырдуулукту алып жүрүүсү керек экендигин баса белгилеген. Жазуучу өзү да көп кырдуу жашоонун каарманы катары реалдуу турмуштан четтеп кете алган эмес,

ошондуктан жашоонун өзөгү болгон моралдык жана нравалык принциптердин негизинде өз жашоосун куруп, ар кандай кыйынчылыктарга карабастан адам боюнча калуунун өзү чоң олжо экендигин туюндурат.

Сөзүбүздүн аягында кыргыз элине таанымал, белгилүү акын, прозаик, сынчы Камбаралы Бобуловдун Чыңгыз Айтматовдун чыгармасына берген баасы менен жыйынтыктагыбыз келет. Көпчүлүк аңгемелеринин арасында айрыкча "Асма көпүрө" өзүнчө бөлүнүп турат. Анткени ал "дал ушул аңгемесинде Нурбек менен кошо чыгармачылыктын наркы өйүзүнөн, чыныгы чыгармачылыктын берки өйүзүнө машакаттуу асма көпүрөдөн өткөнү талашсыз" (К. Бобулов).

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том.- Б.: Бийиктик, 2009, - 384 б.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы, 3-китеп. Б., 2001. 172 б.
3. Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча сөздүк-справочник. Түз. А.Т.Карымшакова, Г.Э. Садыралиева – Б., 2018. – 160 б.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү, 1-2-том. Б.: «Аврасия Пресс» 2016. – 891 б.
5. М.Р.Шакирова Кыргыз тилиндеги колдонулушу чектелген лексика (К.К.Юдахиндин сөздүгү боюнча). – Б.: Махprint, 2015. 146 б.
6. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.

* * *

Бакирова Г.К., Баходиржон к Р.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТААЛИМ-ТАРБИЯЛЫК ФУНКЦИЯСЫ

Бакирова Г.К., Баходиржон к Р.

ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Bakirova G.K., Bahodirjon k R.

EDUCATIONAL FUNCTION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

УДК. 81.0

Аннотация. Таалим-тарбия коомдун негизги функциясы катары адамзат топтогон социалдык, руханий, материалдык тажрыйбалардын системасын улуу муундун кийинки муунга өткөрүп берүү аркылуу ишке ашырылат. Ал - адамдык сапаттын, жүрүш-туруш

маданиятынын, мамилелердин системасын коомдук моралдын негизинде калыптандыруу багытындагы максаттуу уюштурулган иш-аракет. Адамзат тарабынан түзүлгөн көркөм уюткулар элдин эчендеген кылымдардан берки турмуш-тиричилигинде, тарыхында башынан өткөргөн тажырыйбалары, акылга сиңген турмуштук табылгалары катары таалим-тарбия берүүнүн үлгүсү болуп келген. Мына ушундай көркөм ой-пикирдин уюткусунун үзүндүлөрү болуп фразеологизмдер эсептелет. Макалада фразеологизмдердин адам коомун, жаратылышты ар кандай деңгээлде чагылдырып, адамдын акыл-эсин, ой жүгүртүү аракеттерин, бири-бири менен болгон мамилелерин, адамдык сапат-касиеттерди типтүү, элестүү туюндурууга көмөктөшүү милдеттерин аткара тургандыгы жөнүндө сөз болот. Фразеологизмдердин айтылган ойдун тарбиялык маанисин жана таасир этүүчү күчүн арттырып, угуучуга так-таамай багыттала тургандыгы тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Негизги сөздөр. Таалим-тарбия, социалдык, руханий, материалдык тажрыйбалар, жүрүш-туруш маданияты, мамилелер системасы, адамдык сапат-касиеттер, коомдук мораль, көркөм уюткулар, табылгалар, фразеологизмдер

Аннотация. Воспитание как основная функция общества реализуется через передачу от старшего поколения следующему поколению системы накопленных человечеством социальных, духовных, материальных переживаний. Она - целенаправленная организованная деятельность, направленная на формирование системы человеческих качеств, культуры поведения, отношений на основе общественной морали. Созданные человечеством художественные самородки на протяжении многих веков служили образцом для воспитания людей как жизненные находки, заложенные в сознании людей, пережитые ими в жизни, истории. Таким образом, фразеологизмы являются фрагментами логики художественной мысли. В статье речь пойдет о том, что фразеологизмы отражают человеческое общество, природу на разных уровнях и выполняют функцию содействия типичному, образному выражению человеческого разума, мыслительных действий, взаимоотношений друг с другом, человеческих качеств. На основе соответствующих примеров анализируется, повышают ли фразеологизмы образовательную значимость и действенную силу высказываемой мысли, чтобы они были четко ориентированы на слушателя.

Ключевые слова. Воспитание, социальные, духовные, материальные опыты, культура поведения, система отношений, человеческие качества, общественная мораль, художественные приемы, находки, фразеологизмы

Annotation. Education, as the main function of society, is carried out by transferring the system of social, spiritual and material experiences accumulated by mankind from the older

generation to the young generation. It is a purposefully organized activity aimed at shaping the system of human qualities, behavioral culture, and relations based on social morality. The artistic creations created by mankind have been an example of teaching as the experiences of the people in their lives and history for many centuries, as life findings absorbed by the mind. Phraseologisms are fragments of such artistic thought. The article talks about the fact that idioms reflect human society and nature at various levels, and fulfill the tasks of assisting the typical and imaginative expression of the human life, thinking actions, relationships with each other, and human qualities. The fact that phraseologisms increase the educational value and influencing power of the expressed thought and are clearly directed to the listener is analyzed on the basis of relevant examples.

Key words. *Education, social, spiritual, material practices, culture of behavior, system of relations, human qualities, public morality, artistic techniques, finds, phraseological units.*

Таалим-тарбия коомдун негизги функциясы катары адамзат топтогон социалдык, руханий, материалдык тажрыйбалардын системасын улуу муундун кийинки муунга өткөрүп берүүсү аркылуу ишке ашырылат. Тарбиялоо процессинин маани-маңызын аныктоо боюнча окумуштуулар арасында түрдүү көз караштар бар. Алардын айрымдары адамдык сапаттын, жүрүш-туруш маданиятынын, мамилелердин системасын коомдук моралдын негизинде калыптандыруу багытындагы максаттуу уюштурулган иш-аракет десе, кээ бири адамга табият тарабынан берилген күчтөрдү, шыктарды, жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү үчүн тийиштүү шарттарды түзүү керектигин белгилешет. Мындай аныктамалардын бардыгы тарбиялоонун максаттуу процесс экендигин көрсөтөт. Ошондуктан азыркы мезгилде тарбиянын концепциясын иштеп чыгууда анын заманбап максатын аныктап алуу эң негизги маселелерден болуп калды. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү» алгачкы Жарлыгы коомубузда жаштарды тарбиялоо маселесине өзгөчө көңүл бурулуп жаткандыгын билдирет. Демек, таалим-тарбиянын максаты коом тарабынан аныкталат.

Ал эми адамзат тарабынан түзүлгөн көркөм уюткулар элдин эчендеген кылымдардан берки турмуш-тиричилигинде, тарыхында башынан өткөргөн тажрыйбалары, өзүндө жыйнап келе жаткан, акылга синген турмуштук табылгалары катары таалим-тарбия берүүнүн үлгүсү болуп келген. Мына ушундай көркөм ой-пикирдин уюткусунун келки-келки үзүндүлөрү болуп фразеологизмдер эсептелет. Алар адам коомун, жаратылышты ар тараптан, ар кандай деңгээлде чагылдырып, адамдын акыл-эсин, ой жүгүртүү аракетин, бири-бири менен болгон мамилелерин, адамдык сапат-касиеттерди типтүү, элестүү туюндурууга көмөктөшүү милдетин аткарат. Мындай милдеттерди аткарууда фразеологизмдер өз табиятына ылайык

келген кепте, сүйлөм тизмегинде катышкандыгына жараша өзүнө мүнөздүү болгон белгилердин жыйындысын камтып, берилген ойдун тарбиялык маанисин жана таасир этүүчү күчүн арттырып, угуучуга так-таамай багытталып айтылышын камсыз кылат.

Объективдүү дүйнөдөгү жакшы менен жаманды, урмат-сый менен жек көрүүнү, алымсынуу менен жийиркенүүнү, ач көздүк менен топук кылууну таамай айтып түшүндүрүүдө, айрыкча, идиома түрүндөгү фразеологизмдер өтө так жана таамай жеткирүү мүмкүнчүлүгүн жаратат. Мына ушундай касиети менен фразеологизмдер таалим-тарбия берүүнүн байкалбас ички каражаттары катары аныкталышы керек [1:160]. Мисалы, *жылан чакпай, жылкы теппей* деген фразеологизм менен анын “эч себепсиз”, “өзүнөн өзү эле” деген маанилерин салыштырып көрөлү: *Жылан чакпай, жылкы теппей, эчтемеден эчтеме жок Айдайдын үйгө кетип калышына жол болсун* (К.Жантөшев). Мындагы фразеологизм сүйлөмдөгү Айзаданын кетип калышынын себеби жоктугун өзгөчөлөнгөн экспрессивдүүлүк менен көркөмдөп берип, субъектинин себепсиз иш кылышынын орунсуз, кечиримсиз экендигин жеткире эскертип турат. Эгерде: “*Эчтемеден эчтеме жок, өзүнөн өзү эле Айдайдын үйгө кетип калышына жол болсун*” деп айтчу болсок, айтылуучу ой кандайдыр супсак болуп, субъектинин себепсиз иш кылгандыгынын орунсуздугун жеткире көрсөткөн маани жок. Демек, *жылан чакпай, жылкы теппей* деген фразеологизм контекстке ширелишип келип, ойду күчөтүп, тартипсиз, орунсуз аракетке карата катуу эскертүү мааниси менен таалим-тарбия берүүчүлүк милдетти арттырып жатат.

Ошондуктан фразеологизмдер тигил же бул оң көрүнүштөрдү, адамдагы мыкты сапаттарды жеткире түшүндүрүү менен даңазалап, ал эми терс көрүнүштөрдү жана алгылыксыз касиет, мүнөздөрдү ашкерелеп берген тарбиялык таасири күчтүү ойлорду туюндурат. “Элдик аң-сезимдин стереотиби катарында макал-ылакаптар маданияттын жана менталитеттин күчтүү жана баалуу булагы болуп саналгандай” [2:71] эле фразеологизмдер да жалпы элдик маданий жетишкендиктердин булагы болуп эсептелет.

Адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – психологиялык жана философиялык аспектиден караганда эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Мүнөз адамдын кайталангыс жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт. Фразеологизмдердин негизин тутумундагы компоненттердин өз ара ширелишкен маанисиндеги так-таамайлыгы түзүп, аларды бийик адамгерчиликти ызаттоо, адамдын чексиз мүмкүнчүлүктөрүн баалоо, адамгерчиликке баа берүү, адамдагы асыл сапаттарды баалоо менен, объективдүү дүйнөдөгү тазалыкты, жагымдуу көрүнүштөрдү даңазалап,

көтөрүп, ашыра бийиктетет [3:39]. Алар адамдарды мындай оң көрүнүштөргө, баалуулуктарга суктантып, жогору баасын берип, алардын жашоодо, турмуш-тиричиликте пайдалуулугун көрсөтүү жагынан зор тарбиялык таасир берет. Фразеологизмдердин көпчүлүгү адамдагы акыл-эстүүлүк, абийирдүүлүк, эмгекчилик, чыдамкайлык, берешендик, боорукердик, жоош-момундук, токтоолук, калыстык, эр жүрөктүүлүк, сылыктык, сезимталдык, чеберчилик, сөзмөрлүк сыяктуу мыкты сапаттарга байланыштуу айтылып, алар аркылуу адамдарды, өзгөчө, жаштарды улуулар мындай сапаттарга ээ болууга үндөп тарбиялаган. Мындай маани-маңыздагы фразеологизмдер сөздүктөрдүн материалдарында [4] арбын кездешет. Мисалы, тилибизде *жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, сакадай бою сары алтын, куйма кулак, ала жипти аттабаган, бетинде кызылы бар, сүттөн ак, түсү ийги, кара жанын карч урган, бел чечпеген, жанын үрөгөн, бычакка сап, көзү тирүү, колдон суурулган, биттин ичегесине кан куйган, эти тирүү, жайыл дасторкон, ак көңүл, ичинде кири жок, колу ачык, ак көрпө жайыл, кой оозунан чөп албаган, кабагым-кашым дебеген, кара кылды как жарган, бетке чабар, көй кашка, сүттөн ак, жүрөгүндө оту бар, жолборс жүрөк, билек, төшү түктүү, ийиктей имерилген, камчы салдырбаган, кол ийиктей, атка жеңил, тайга чак, куш уйку, жез таңдай, бал тилдүү, кара жаак, топ жарган, жөө чечен, жер чечегин безеген, колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок, бармагынан бал тамган* ж.б. сыяктуу көптөгөн фразеологизмдер бар. Окумуштуу Ж.Осмонова [5:68] бул сыяктуу фразеологизмдердин көпчүлүгү эркектерге жана аялдарга карата айтылса, айрымдары жалаң аялдарга карата гана колдонуларын белгилесе, мындай фразеологизмдердин айтылып калуу себептерин, ойду кантип өзгөчө туюндуруп калгандыгын тилчи-окумуштуу Р.Эгембердиев [6:168] ар кыл талдоолор аркылуу чечмелеп берет.

Мына ушундай объективдүү акыйкаттыктарга, оң сапаттарга болгон терс аракеттер, көрүнүштөр фразеологизмдер аркылуу жалпы элдин жек көрүүсүн, жийиркенүүсүн көрсөтүү сыяктуу функционалдык милдеттерди да аткарат. Фразеологизмдердин жардамы менен адамдагы терс сапаттардын бети ачылып, ар кандай жалкоолук, карасанатайлык ашкереленип, объективдүү дүйнөдөгү терс көрүнүштөрдүн акылга сыйбастыгын, зыяндуу көрүнүштөр экендигин түшүндүрүү сыяктуу тарбиялык акыйкаттыктар жана баалуулуктар да түзүлөт [1:161]. Маселен, адамдагы аңкоолук, кем акылдуулук, адепсиздик, арамзалык, бошондук, сарандык, митайымдык, кайдыгерлик, оройлук, коркоктук, кошоматчылык, көйрөндүк, кеп-сөзгө чоркоктук, кайгычылдык сыяктуу терс сапаттарга байланыштуу айтылган фразеологизмдер [5:68] стилистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдик боектуулугуна жараша адамдагы ушул сыяктуу биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана философиялык мүнөз жана сапаттарды ар түрдүү деңгээлде ачып

көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Аларды адамдын аң-сезимине чагылдырууда, тарбиялоодо башка тилдик бирдиктер сыяктуу эле активдүү катышары сөздүктөрдө [4] мындай маанидеги фразеологизмдер кеңири камтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Мисалы, *көк мээ, мурдунан жетелеткен, кирди чыкты эси бар, ала көөдөн, суу куйду, бир кайноосу ичинде, суук тумшук, оозуна келгенди оттогон, жүзү кара, ичи бузук, ичине кара таруу айланбаган, ак каптал, жатып ичер, жан бакты, куурай башын сындырбаган, тирүүнүн өлүгү, жер карама, жүүнү бош, ичи тар, беи колун оозуна салган, куу каптал, алчы-таасын жеген, кеп жебеген, бети калың, ит кыял, каны ичине тарткан, бөрк ал десе, баш алган, кошоматка кой сойгон, узун кулак, котур ташы койнунда, жан кечти, колтугуна суу бүркүү, ит куйругун түйүштүргөн, күлү додо болбогон, жел таман, аягы суюк, өз көмөчүнө күл тарткан, куу чирен, оозу менен орок оргон, ары жок, ала көөдөн, куру чечен, Асан кайгы, көр жеме ж.б.* сыяктуу фразеологизмдердин кепте колдонулушуна карата айрым түшүндүрмөлөрдү берүүгө болот.

Жатып ичер: Арам гана оозуна келгенди оттогон, ой-тоону сүйлөгөн, жатып ичер, кеңирсип мунун жатканын көр! (М.Борбугулов). Эгерде бул сүйлөмдү “*Арам гана жалкоо, кеңирсип мунун жатканын көр!*”-деп айта турган болсок, айтар сөзүбүздөгү тарбиялык таасир этүүчү буйрук берүү оюбуз кадыресе көрүнүш катары объектиге жакшы жете бербей калышы мүмкүн. Мында ал объектинин жалкоолук сапаты жөн гана көнүмүш угуп жүргөн аталышы менен айтылып калат.

Бул ой жогорудагыдай фразеологизмдин контекстке жуурулушуп катышуусу менен айтылганда, биринчиден, сөздүн көркөмдүк касиети артса, экинчиден, адамдагы жалкоолук касиет анын жөн гана жалкоолугу эмес, өзү эч нерсе иштеп таппастан башкалардын кара тер агызып тапкандарын жеп, күн көргөндүгүн жеткире түшүндүрүп, жалкоолуктун терең маани-маңызын аңдатып билдирген күч таасир эте, баса айтылып жатат. Үчүнчүдөн, объектинин жалкоолугу ашкерелене какшыкталып, шылдың менен айтылат. Бул фразеологизм аркылуу кептин экспрессивдүүлүгү артып, эмоциялык таасир эте турган бир башкача маани билдирилди. Мында фразеологизмдер биздин тарбия-таалим берүүчү, терс көрүнүштү, жаман сапатты болтурбоого, аны жоюуга, жоготууга болгон аракетинизге кошумча күч берип, айтылып жаткан кептеги тарбиялык маанилерди арттырып турат.

Күлтүгү жок. Уяты жок, уятсыз, орунсуз кылган ишинен уялбаган кишиге карата айтылган бул фразеологизмдин адамга таасир этүүчү күчү зор. Анткени адамдын ошол терс кыялын жөн гана уяткарып койгонго караганда анын кылык-жоругун күлтүк менен байланыштырып айтканда айтылган сөздүн таасири катуу болот. Күлтүк – бул бешикке бөлөнгөн ымыркайдын, мындайча айтканда, гаршогу. Бешиктин астындагы тешикке, баланын көчүгү келген жерине коюлган атайын идиш.

Эч нерседен уялбаган чоң адамга карата бул фразеологизмдин айтылышы, бир чети анын ошол кылык-жоругун, адатын койдургуу максатын көздөсө, экинчиден, аны абдан катуу шылдыңдап, сай-сөөгүнө жеткире айтат. Адамдагы терс адатты калтыруу максатында айтылган бул сөздүн күчү артып, таалим-тарбиянын таасирин күчөтөт.

Оозу менен орок оруу. Ар кандай ишти бүтүрөм деп, ар нерсени жасайм деп, бирок колунан эч нерсе келбегендерге карата айтылган бул фразеологизмдин мааниси абдан терең. Мисалы: “*Оозуңар менен орок оруп, тилиңер менен машак тере турган кокуй немелер экенсиңер!*” - деп, келин нааразыланды. (А.Убукеев). Жазуучу чыгармага көркөмдүк, таасирдүүлүк берүү үчүн бул сүйлөмдө *оозу менен орок оруу; тили менен машак терүү, кокуй неме* деген үч фразеологизмди пайдаланган: Эгерде “*Колуңардан эч нерсе келбей эле сүйлөй берген кишилер турбайсыңарбы!*”- деп айтылган болсо, ой жогорку сүйлөмдөй жугумдуу болбой, супсак айтылып, уккандарга таасир эте турган күчү да начар болмок. Фразеологизмдер сүйлөмдүн таасир эте турган күчүн арттырып, адамдагы кемчиликтерди конкреттүү аракеттердин жоктугуна теңеп, шылдың аралашкан тарбиялоо функциясын аткарып жатат.

Акесин таанытуу: “Жазалоо”, “урушуу же уруп жазалоо” маанилериндеги бул фразеологизм жазалап тарбиялоо иш-аракетинин таасирин күчөтүп, экспрессивдүү модалдык маани жаратат. Мисалы: *Тапанчасын кара иттин! Ошонусу болбогондо акесин таанытмак элем.* (Н.Байтемиров). Эгерде бул сүйлөмдү жазуучу “...Ошонусу болбогондо, катуу жазаламакмын” же “...Ошонусу болбогондо, сабамакмын” деп жазса, сүйлөмдөгү ой максатына жетпей калмак. Баяндоодогу көркөмдүк да өз деңгээлинде боло бермек эмес. Жазуучу *акесин таанытуу* деген фразеологизмди колдонуп, субъектинин кыжыры келгендигин өзүнчө бир поэтикалык ыкма менен метафоралантып, экспрессивдүүлүк гана эмес, каармандын эмоциясын кошо берип, чыгарманын таасирдүүлүгүнүн артып турушуна жетишип, көркөмдүүлүк да көтөрүлгөн.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин адамга таалим-тарбия берүү, тарбиянын таасирин арттыруу милдеттерин аткарган учуруна абдан мол мисалдарды келтирүүгө болот: *оозу тойбоо, мурдун көтөрүү, ооз кесир, пейли бузук, териси тар, терисине батпоо, тил эмизүү, төөсү кыядан өтүү, эшеги ылайдан өтүү, сөзү эки болбоо, саламы түз, узун кулак ж.б.* көптөгөн фразеологизмдерди мисал келтирүүгө болот.

Жандуу тилде көп колдонулуп, кайсы бир оң же терс, жакшы же жаман адатты, адамдагы жетишкендик менен кемчиликтерди, коомдук турмуштагы алгылыктуу же алгылыксыз көрүнүштөрдү образдуу кылып көрсөтүп, айтылып жаткан ойдун, сүйлөмдүн, бүтүндөй кептин күчүн арттырып, фразеологизмдердин тарбиялык маани жаратуучу

милдеттери өтө күчтүү. Фразеологизмдер ашкан сөзмөр адамдардын кебинде, чебер акын, жазуучулардын чыгармаларында, такшалган журналисттердин эмгектеринде, макалаларында абдан көп колдонулуу менен төмөндөгүдөй таалим-тарбия берүү кызматын аткара тургандыгын белгилөөгө болот [1:164]:

1. Адамдын акыл-эс, баамын көркөм сөз каражаттарынын күчү менен куралдандырып, башкаларга акыл-эс аркылуу таасир этүүнү арттырат.

2. Сөздү таамай айтууда бардык тилдик каражаттарды жогорку чеберчиликте пайдалануу көндүмдөрү иштелип чыгып, ойдун угуучуларга таасирдүүлүгүн жогорулатат.

3. Чечендикке жол ачып, оратордук искусствонун калыптанышына алып келет, себеби сөзгө фразеологизмдердин аралашып айтылышы кадыресе сөздөргө караганда таасирдүү болуп, кепти так жана таамай айтуунун үлгүлөрү көрүнөт.

4. Ар кандай оң сапаттардын, ак жана туура көрүнүштөрдүн барк- баасын көтөрө даңазалайт. Ошону менен кийинки муундарга жашоонун, тиричиликтин, ишмердүүлүктүн мыкты үлгүлөрүн көрсөтүп, түшүндүрүп, алга ишенимдүү умтулууга шарт түзөт.

5. Ар кандай терс сапаттардын, тескери жана коомго жат көрүнүштөрдүн зыяндуулугун баса көрсөтүп, аларды шылдың, мыскыл сөздөр менен жетер жерине жеткирип, жаш муундарды ошондой адаттардан алыс болууга үндөйт. Туура эмес жүрүш-туруштан четте болууга үгүттөгөн сөздөргө күч-кубат берип, ойдун көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү жогорулайт

6. Адамзаттын кылымдар бою керт башынан өткөргөн этикалык жүрүш-туруш тажрыйбалары менен адамды куралдандырат.

7. Ал эми окутуу, тарбиялоо функциялары өз алдына түздөн-түз максат коюлган адистик ээлеринин таалим-тарбия берүү ишмердүүлүгүндө айтуучу сөздөрүнүн таасирдүүлүгүн күчөтөт, тарбиялануучулардын адеп-ахлактык, эстетикалык, патриоттук сезимдеринин ойгонушуна чоң түрткү болот.

Демек, фразеологизмдерде башка тилдик бирдиктерге салыштырмалуу сапат жана мүнөздү туюнтуу касиети абдан өнүккөндүгү алардын таалим-тарбиялык мааниси менен айырмаланат, анткени алар түшүнүктү, көрүнүштү, белгини, аракетти жөн гана атабастан, ага түрдүү кошумча боек берип, эмоционалык, экспрессивдик кошумча белгилери аркылуу адамдардын кабыл алуу сезимдерине өзгөчө таасир эткендиктен, алардын таалим-тарбия берүү мааниси ой-туюмдарда бекем сакталат. Ошондуктан фразеологизмдердин маани-маңызында адамдарга түрдүү деңгээлде таасир этүүчү ар кандай ойлордун жыштыгы орун алат.

Адабияттар

1. Бакирова Г. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү.-Б., 2018. – 198 б.
2. Ибрагимов С. Лингвокультуроология – тилдик маданият таануу: Тарыхы жана теориялык негиздери.-Б., 2004. – 118 б.
3. Көчөрова Г.О. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы.-Б., 2017. – 203 б.
4. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.- Б.: КТМУ, 2001. - 519 б.
5. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы.-К.: ЫМУ, 2007. – 178 б.
6. Эгембердиев Р. Фразеологизмдердин маани-маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу.-Б.: Турар, 2016. – 328 б.

* * *

Дарбанов Б. Е., Акбуюков М. М.**Түрк тилдериндеги фитонимдердин изилдениш тарыхы, эволюциясы****жана кыргыз тилиндеги өнүгүүсү****Дарбанов Б. Е., Акбуюков М. М.****История изучения фитонимов в тюркских языках, эволюция и развитие****кыргызского языка****Darbanov B. E., Akbuyukov M. M.****History of the study of phytonymys in Turkic languages, evolution and
development of Kyrgyz language**

УДК 811.512.15

Аннотация: макалада түрк тилдериндеги фитонимдердин изилдениш тарыхы, эволюциясы жана кыргыз тилиндеги өнүгүүсү каралат. Фитонимдик лексиканы жыйнап иликтөө жана изилдөө иштери Россияда XVIII кылымда башталган. Фитонимдердин аттарына байланышкан алгачкы аныктоолорду Байыркы Римдеги ойчулдардын эмгектерин жолуктурууга болот. Ал эми младограмматиктердин анабашы катары таанылган Г. Паульдун эмгегинде фитонимдик негиз семантикалык кор катарында каралып, кар астынан алгачкы өсүмдүктөрдүн (байчечекей гүлүнүн) когнитивдик негизги талдоого алынып, маанилик жактан өнүгүүсү аныкталган. Шлейхер өзүнүн илимий жоболорун тактоодо

фитонимдик лексикага кайрылуу менен бирге эле Чарлз Дарвиндин ачылыштарына таянган. Жалпы түрк тилиндеги фитонимдер чыгыш таануучу М. Кашигаринин эмгегинде кеңири планда иликтөөгө алынып, 200дөн ашуун фитонимдер анализденет. Ал эми түрк тилдериндеги фитонимдердин байыркы формалары Абу Райхан Берунинин эмгектеринде да талданат. Белгилүү түрколог В. В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” деп аталган эмгегинде түрк тилдериндеги фитонимдердин басымдуу тизмеги кагаз бетине түшүрүлүп, маанилик жана морфологиялык жактан кылдат талдоого алынганына күбө боло алабыз) ж.б. Аталган окумуштуулардын эмгектери жалпы түрк тилдеринин фитонимиясынын калыптанышы үчүн концептологиялык негиз катары кызмат кылган.

Түйүндү сөздөр: түрк тилдериндеги фитонимдер, кыргыз тили, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөр, лексема, номинация, семантика, морфема, этимология.

Аннотация: в данной статье рассматривается история, эволюция и развитие фитонимов в тюркских языках и их развитие в кыргызском языке. Сбор и исследование фитонимической лексики началось в России в XVIII веке. Первые определения, связанные с названиями фитонимов, можно встретить в трудах древнеримских мыслителей. И признанный отцом молодых грамматистов в работе Г. Пауля в качестве семантической основы была рассмотрена фитонимическая основа, проведен когнитивный основной анализ ранних растений (первоцвета) подснежников и определено его значимое развитие. Разъясняя свои научные принципы, Шлейхер опирался на открытия Чарльза Дарвина, а также обращался к фитонимической лексике. Фитонимы в общетурецком языке в работе востоковеда М. Кашигари анализируется более 200 фитонимов. А древние формы фитонимов в тюркских языках анализируются и в трудах Абу Райхана Беруни. В работе известного тюрколога В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» мы можем стать свидетелями того, что основной список фитонимов в тюркских языках был записан на бумаге и тщательно проанализирован с точки зрения значения и морфологии и др. Работы упомянутых ученых послужили концептуальной основой формирования фитонимии тюркских языках в целом.

Ключевые слова: фитоними в тюркских языках, кыргызском языке, лексико-семантические особенности, лексема, номинатив, семантика, морфема, этимология.

Annotation: in this article is considered the history, evolution and development of phytonymyms in Turkic languages and their development in Kyrgyz language. The collection and study of phytonymic vocabulary began in Russia in the 18th century. The first definitions associated with the title of phytonyms can be found in the works of ancient Roman thinkers. And well-known as a father of young grammarians in the work of G. Paul, the semantic basis was considered as a

phytonymic basis, cognitive basic analysis of early plants (primrose) snowdrops was carried out and its significant development was determined. Explaining his scientific principles, Schleicher relied on the discoveries of Charles Darwin and turned to phytonymic vocabulary. Phytonyms in the common Turkish language in the work of orientalist M. Kashgari analyzes more than 200 phytonyms. The ancient forms of phytonyms in Turkic languages are also analyzed in the work of Abu Raikhan Beruni. In the work of famous Turkic scholar V.V. Radlov "Experience of a dictionary of Turkic dialects", we can be witness that the main list of phytonyms in the Turkic languages was written on the paper and carefully analyzed in terms of meaning and morphology, etc. The works of the mentioned scientists served as a conceptual basis formation of phytonymy of Turkic languages in general.

Key words: *phytonyms in Turkic languages, Kyrgyz language, lexico –semantic features, lexeme, nominative, semantics, morpheme, etymology.*

Түрк элдеринин геомейкиндигиндеги орду, кургак жер континентиндеги практикалык жашоо шарты, негизги өндүрүштүн формасы жана жаратылыш менен болгон аяр, кылдат жана кемеңгерлик мамилеси фитонимдер аркылуу ачык-айкын чагылдырылат.

Ошондуктан элдин турмуш тиричилигинин өзгөчөлүгүн ачып берүү, колдонгон тил каражаттарын билүү, тарыхын аныктоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү азыркы мезгилдин талабы.

Фитонимдик лексиканы жыйнап иликтөө жана изилдөө иштери Россияда XVIII кылымда башталган. Маселен, В. Бурнашевдин эки томдук терминологиялык сөздүгү, В. И. Далдын төрт томдук түшүндүрмө сөздүктөрү басылып чыккан.

Тарыхта белгилүү болгондой түрк уруулары Тибет тоолорунан тарта Памир тоолорун, Урал тоо кыркаларын, Алтай жергесин жана Кара Деңиз жээктерин бойлой отурукташып табият менен гармонияда өмүр сүрүүгө аракет жасашкан.

Фитонимдердин аттарына байланышкан алгачкы аныктоолорду Байыркы Римдеги ойчулдардын эмгектерин жолуктурууга болот. Анткени, ойчулдар Аристотель менен Демокриттин талашында (fusus↔tesis) аттардын келип чыгуусу дүйнө таанымдын пайдубалы катарында каралып, предметтин аталышы дарак жана анын көлөкөсү менен салыштырылган [Гулямов Я. Г. Ташкент: 1957, 23].

1. Ал эми младограмматиктердин анабашы катары таанылган Г. Паульдун эмгегинде [Гулямов Я. Г. Ташкент: 1957, 23] фитонимдик негиз семантикалык кор катарында каралып, кар астынан алгачкы өсүмдүктөрдүн (байчечекей гүлүнүн) когнитивдик негизги талдоого

алынып, маанилик жактан өнүгүүсү аныкталган. Ошондой спектралдык түстүн аң-сезим аркылуу чагылдуусу жана адамдын визуалдык кабылдоосу айырмалуу экендигинде токтолгон окумуштуу лексемалардын менталдык негизи өсүмдүктөр дүйнөсү менен байланыштуу экендигин терең ачып бере алган. Алсак: “. . . лат. coccinus “алый” от “кошениль”, roseus Розовый violaceus “фиолетовый” [Гулямов Я. Г. Ташкент: 1957, 424]. (Erdapfel «картофель» (букв. земляное яблоко), Klatschrose, “дикий мак” (букв. хлопающая роза). Kamillentee “Настойка ромашки (букв. чай из ромашки) (Nemeth. Ce. Probleme der turkischen urzeint. ВОН, 1942, 113).

2. Албетте, дүйнөлүк тил таанунун башатында, анчалык туура багытта болбосо да фитонимдер натуралисттик мектептин ана башы болуп саналган Кен университетинин профессору, немец тил таануу илимине салым кошкон окумуштуу-тилчи Август Шлейхердин (1821-1868) эмгектеринде терең иликтенип, азыркы көз караш менен алып караганда, когнитивдик лингвистиканын деңгээлинде изилденгендигин айтууга болот. Шлейхер өзүнүн илимий жоболорун тактоодо фитонимдик лексикага кайрылуу менен бирге эле Чарлз Дарвиндин ачылыштарына таянган (Aug. Schleicher. Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft. Bonn. 1863). Аталган окумуштуу агглютинативдүү тилдерди өсүмдүктүн түзүлүшүн салыштырып, төмөнкүдөй сыпаттайт: “Слово агглютинативного языка напоминает растение”. Бир эле мезгилде А. Шлейхердин төмөндөгү пикирин белгилөөгө болот. Алсак: “языковед – естество-испытатель, он относится к языкам так же, как например, ботаник к растениям. Филолог же подобен садовнику. Он разводит только определенные растения, имеющие значение для человека”(Aug. Schleicher, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859, стр. 121).

3. Ч. Дарвиндин теориялык ачылышы өз мезгилинде тил таануу илиминин онтологиялык жактан такталуусуна, когнитивдик пайдубалынын курулуусуна жагымдуу таасирин тийгизе алган. Ала турган болсок, Оксфорд университетинин профессору Макс Мюллер А. Шлейхердин айрым бир жактуу ойлорун четке кагып, тил белгилүү окумуштуу Ф. де Соссюр: “Дарак сөзүнүн предмети өсүмдүк”, бирок дарак сөзү акустикалык образ катарында кала берет” [Ф. де Соссюр М. 1933, с. 77]. Бир эле мезгилде Л. Будагов да түрк тилдеринде арбын жолугуучу түшүм лексемасын иликтөөгө алган (А. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий т. I . СПб). Ала турган болсок фитонимдерди жыйнап иликтөө жана изилдөө иштери Россияда XVIII кылымда эле башталган. Жалпы түрк тилиндеги фитонимдер чыгыш таануучу М. Кашгаринин эмгегинде кеңири планда иликтөөгө алынып, 200дөн ашуун фитонимдер анализденет (М. Кашгаринин Девону лугпаты ат түрк Ташкент. 1960). Белгилүү түрколог А. М. Щербак өсүмдүктөр

аталышындагы уңгу (бош) жана кичирейтүү маанидеги (-ок) мүчөсү боюнча талдоо жүргүзөт [А. М. Щербак. М. – Л. 1962 с. 123]. Ал эми түрк тилдериндеги фитонимдердин байыркы формалары Абу Райхан Берунинин эмгектеринде да талданат (Абу Райхан Беруни. избр. Произ. IV Фармокознания в медицине (Китабас Сайдана фит-иб). Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова. Ташкент, “Фан”, 1973 стр. (100-170). Ошондой эле Байыркы түрк сөздүгүндө (БТС) (189, 256), М. Кашгаринин изилдөөлөрүндө Дивани лугати ат түрк (ДЛТ) арбын жолугат. Белгилүү түрколог В. В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” деп аталган эмгегинде түрк тилдериндеги фитонимдердин басымдуу тизмеги кагаз бетине түшүрүлүп, маанилик жана морфологиялык жактан кылдат талдоого алынганына күбө боло алабыз (Опыт словаря тюркских наречий . т. II часть I, 25-286). Бир эле мезгилде Л. Будагов да түрк тилдеринде арбын жолугуучу түшүм лексемасын иликтөөгө алган. (Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий т. I . СП(б) 1869, 395 стр). Ошондой эле Л. В. Дмитриева жогоруда аталган окумуштуунун изилдөөлөрүнө таянуу менен байыркы катмардын негизин түзгөн карагат, кожогат сыяктуу фитонимдерди талдоого алган (Л. В. Дмитриева “Название растений в тюркских и других алтайских языках // очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л. 1972. стр. 166-175). Ал эми жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдердин жалпы тилдин өсүүсү боюнча белгилүү түрколог А. Н. Кононов кеңири алкакта изилдеген деп айтсак болот (А. Н. Кононов. Некоторые итоги развития советской тюркологии и задачи советского комитета тюркологов // Советская тюркология. М. 1974, №2 (10-18). Түрк тилдеринде анын ичинде өзбек тилинин айрым аймактарында жолугушуучу фитонимдер белгилүү түрколог В. В. Решетов тарабынан каралат [Узбек диалектиларини монографик урганиш // Узбек тили ва адабияти. 1960. №1 (24-35] ж.б. Аталган окумуштуулардын эмгектери жалпы түрк тилдеринин фитонимиясынын калыптанышы үчүн концептологиялык негиз катары кызмат кылган.

Бул макалада түрк тилдериндеги фитонимдердин эволюциясы жана кыргыз тилиндеги өнүгүүсү түрк жана кыргыз фитонимиясынын тарыхый өнүгүүсү, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү ар тараптуу изилденет. Ошондой эле фитонимдик лексиканын лексика-семантикалык палитрасы жана мезгил мерчеминдеги өнүгүүсү каралат. Анткени башка түрк тилдеринин лексикасында учурабаган, ошондой эле аталган элдердин алгачкы өнүгүү формациясынан кабар берген фитонимдер азыркы кыргыз тилинде көп учурайт деп айта алабыз. Жалпы эле түрк тилдерине мүнөздүү болгон техникалык өсүмдүктөр, кара эгиндер, бакча-жашылчалар, жер-жемиштердин вегетативдик бөлүктөрү да өз алдынча атоолорду талап кылуу менен жалпы түрк тилдеринин сөздүк корунун эбегейсиз байуусуна өбөлгө

болгон. Ала турган болсок урук, көчөт, тамыр, сабак, бутак, гүл, бүртүк, чанак өндүү аталыштар дээрлик фитоним катарында кеңири колдонулат.

Биздин макаланын предмети болгон кыргыз жана түрк тилдеринин фитоними буга чейин лексикологиянын, морфологиянын объектиси катары каралып келген. Мунун негизги себеби - кыргыз жана түрк тилдери агглютинативдүү тилдер экендигинде. Демек, фитонимде морфемалардын орду маанилүү жана көбүрөөк кызмат аткарат. Демек, айрым фитонимдер синтаксистик (аналитикалык) жол менен жасалганына байланыштуу синтаксистик фитоним менен болгон байланышынан үзө албайбыз. Сөз жасоонун натыйжасында келип чыккан туунду фитонимдер лексикага кошулуп, тилдеги башка сөздөр сыяктуу эле лексикологиялык изилдөөнүн предмети болуп саналып кала берет. Ошол эле учурда, сөздөр аппелятив катарында лексикология менен фитонимдин байланышын түзүп турат. Лексикология тилдеги сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү менен кошо эле, ал эми фитонимдердин семантикалык табиятын да окуп үйрөнөт. Фонетикалык тармак фитонимдин тыбыштар аркылуу өзгөрүп, жаны аталыштын, улуттун аң-сезими менен байланышын да үйрөнөт. Демек, фитонимге ассимиляция процесси да мүнөздүү, ал номинация менен тыгыз байланышта болот.

Фитонимдер кыргыз элинин өткөн доордогу турмушунун чагылдыруу менен бирге кыргыз тилинин коомдук өнүгүүгө болгон таасирин чагылдырат. Анткени, кыргыз элинин көчмөн турмушту аркалоосу жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн коомдун өнүгүүсүнүн негизги шарты болгон ден-соолука байланыштуу маселелерди чечүүдө да негизги орунду ээлегендигин байкоого болот. Анткени элдик медицина фитонимдердин маанисине терең ыңгай менен мамиле кылышкан. Ала турган болсок арча фитоними өтө кеңири мааниде колдонулган. Эгерде семантикалык өзгөчөлүгүнө көңүл бөлө турган болсок, аталган фитоним бир гана көп жылдык ийне жалбырактуу дарактын билдирип тим болбостон: узун өмүр (арчадай узун өмүр), көөнөрбөс сулуулук (арчадай сулуу, арча бойлуу), тазалык (арчадай аруулук), жыпар жыттуулук, бийиктик, туруктуулук ж. б. билдирет.

Биздин макалада болгон фитонимдик система экинчи номинациялык агымга да тиешеси бар деп ойлойбуз. Экинчилик номинацияда ошол сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүк (себепчи сема) сакталат. Ал себепчи сема бир топ туунду фитонимдин пайда болушуна шарт түзөт. Бир себепчи уңгудан пайда болгон, бир фитонимдик системага тиешелүү болгон туундуларда номинативдик белги сакталат. Ошол тилдин этимологиясын жакшы түшүнгөн адамга ал аталыштарды ажыратуу кыйын эмес. Туунду сөздөрдүн экинчи номинациялык түшүнүгүн жана жасалуу жолдорун номинативдик тармак фитоним менен бирге карайт. Фитонимдин номинация менен бирге каралганда гана тил илиминдеги орду

ачык көрүнөт. Бири-бири менен болгон байланыш жакын болгону менен фитоним менен номинациянын изилдөө объектилеринде чоң айырмачылык бар. Номинация тилдеги сөздөрдүн жасалышынын мыйзамченемдүүлүктөрүн жана аталыштардын адам менен болгон байланышын караса, фитонимия жасалышын, колдонулушун жана маанисин карайт. Ошондуктан фитонимдин так объектиси катары лексемаларды, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн аталыштарын эсептесек болот. Азыркы тилибизде колдонуп жүргөн сөздөрдүн көпчүлүгү фитоним, топоним жана зоонимдер болуп саналат. Бул фитонимдер экинчи маани катары колдонулуп жүргөн номинациялык түшүнүктөрдү тактайт. Туунду сөздүн мааниси менен түпкү мааниси жакын болгону менен анын маанилик курамы бирдей болбойт. Эгер бирдей болсо, ал сөз да, туунду да болмок эмес. Ал жаңы номинациянын пайда кылганда гана фитонимдин кайсы сөздөн келип чыкканы билинет. Туунду фитоним менен анын уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Ал туунду фитонимдин орток семадагы ордун тактаганда гана ошол орток сема аркылуу туунду системанын тарыхый-генетикалык системасын түзүүгө болот. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысы – фитонимдик система деп аталат. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак **кат, гат, агач** ж.б. Атоо менен түшүнүктүн ортосундагы байланыш ошол генетикалык-семантикалык коддун негизинде түзүлөт. Жаңы түшүнүккө атоо берерде маанилик байланышы жок сөздү себепчи негиз деп эсептөө менен, тилдеги биримдүүлүктү жойсок, генетикалык-семантикалык код сунуштаган системада ката кетирер элек. Тил өзү өзгөргөнү менен түпкү маанисин сактап калат. Туунду сөз түпкү маанисин, сөздүн семантикасын сактап калат. Ал маани-адамдын түшүнүгүндөгү маани. Мааниси болбосо, ал сөз жөн гана тыбыштык курамдан турган бирдик гана болуп калат.

Колдонулган адабият

1. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма. Ташкент: 1957.
2. Nemeth. Ce. Probleme der turkischen urzeit. BON, 1942, 113 p
3. Aug. Schleicher. Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft. Bonn. 1863
4. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М. 1933, стр. 77
5. Кашгаринин М. Девону лугпати ат түрк Тошкент. 1960
6. Щербак А. М. М. –Л. 1962 с. 123
7. Беруни Абу Райхан. избр. произ IV Фармокознания в медицине (Китабас Сайдана фит-иб). Исследование перевод, примечания и указатели У. И Каримова. Ташкент, “Фан”, 1973 с. 100-170
8. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий . т. II часть I, 25-286

9. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий т. I.СП(б) 1869, 395 с.
10. Дмитриева Л. В. “Название растений в тюркских и других алтайских языках // очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л. 1972. с. 166-175
11. Кононов А. Н. Некоторые итоги развития советской тюркологии и задачи советского комитета тюркологов // Советская тюркология. М. 1974,
12. Решетов В. В. Узбек диалектиларини монографик урганиш // Узбек тили ва адабияти. 1960. №1 (24-35).

* * *

Айылчиева Д.Т., Салимбаева Т.С.

Ч. АЙТМАТОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Айылчиева Д.Т., Салимбаева Т.С.

Ч. АЙТМАТОВ АЗЫРКЫ ИЗИЛДӨӨЛӨР КОНТЕКСТИНДЕ

Ayilchieva D.T., Salimbaeva T.S.

CHYNGYZ AITMATOV IN THE CONTEXT OF MODERN RESEARCH

УДК 821.512.154

Аннотация: В данной статье рассматривается как художественно-творческая деятельность великого кыргызского писателя Чингиза Айтматова изучена в отраслях социально-гуманитарных наук в разных аспектах, в первую очередь, в литературоведении, языкознании, философии, педагогики, проведены различные по содержанию и целям исследования. В литературоведении сформировалось научное направление как «айтматоведение». Мировое литературоведение оценивает произведения писателя как значительное явление в мировой художественной культуре.

Ключевые слова: айтматоведение, мир, литература, нравственность, человек.

Аннотация: Бул макалада социалдык –гуманитардык илимдердин түрдүү аспектилеринин тармактарында, биринчи кезекте адабият таанууда, тил илиминде, философияда, педагогикада түрдүү мазмундагы жана максатта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөгү кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармачылык ишмердүүлүгү каралган. Адабият таанууда “Айтматовду таануу” деген илимий багыт түзүлгөн. Дүйнөлүк адабият таанууда жазуучунун чыгармаларын дүйнөлүк адабият маданиятындагы салмактуу ордун белгилейт.

Ачык сөздөр. Айтматов таануу, дүйнө, адабият, адеп-ахлак, адам.

Annotation: *This article examines how the artistic and creative activity of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov has been studied in the branches of social and humanitarian sciences in various aspects, primarily in literary studies, linguistics, philosophy, pedagogy, various studies have been conducted in terms of content and goals. In literary studies, a scientific direction has been formed as "aitmatovedenie". The world literary criticism evaluates the works of the writer as a significant phenomenon in the world artistic culture.*

Key words: *aitmatovedenie, the world, literature, morality, man.*

Многочисленны высказывания деятелей мировой культуры о возрастающем воздействии Ч. Айтматова на современный литературный процесс. Это - реальное признание нравственно-гуманистических и эстетических открытий Ч. Айтматова, обогатившего мировую художественную мысль, современную культуру. Творчество Ч. Айтматова захватило мирового читателя художественным мастерством, интеллектуальной мощью, масштабностью, прозорливостью мысли и чувства. Его творения переведены более чем на 180 языков мира, 750 раз изданы общим тиражом свыше 50 миллионов экземпляров. Романы и повести писателя обрели новую жизнь на сценах театров Стамбула и Вашингтона, Софии и Улан-Батора, Варшавы и Бухареста, Праги и Лондона, Токио и Дели.

Активная гражданственность, гуманизм, художественность, философская глубина, отклик на самые сложные вопросы современности, пространственная картина диалектической взаимосвязи мира и человека – эти категории творчества Ч. Айтматова привлекло к себе внимание широкого круга литературных критиков и писателей: на всех континентах опубликованы множество журнальных, научных статей и монографических трудов. С каждым годом интерес к творческому наследию великого писателя и миротворца не ослабевает. Исследования к творческому наследию распространяется во всех сферах науки, как языкознание, философия, педагогика. Это привело к сотням научных открытий, к формированию направления «айтматоведение».

Айтматоведение насчитывает огромное количество названий в разных языках, разных лет, разной национальной принадлежности.

«...литература о нем уже составляет внушительную библиотеку. Написаны многочисленные книги и статьи, научные труды и диссертации как у нас, так и за рубежом. Она, эта литература, многоязычна, многоаспектна и разнолика» - так отмечает ведущий ученый, айтматовед, литератор, корифей кыргызского литературоведения К. Асаналиев.

Написаны многочисленные книги и статьи, научные труды и диссертации как у нас, так и за рубежом. Она, эта литература, многоязычна, многоаспектна и разнолика».

Айылчиева Д.Т. в статье «Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день»)» отмечает, что большую ценность имеют диссертации по творчеству Ч. Айтматова, защищённые в Кыргызстане и других странах СНГ, Европы и Китая. Такие видные учёные, как А.А. Акматалиев [Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов (на кыргызском и русском языках). – Б.: Бийиктик, 2008. – 580 с.], С. Алахан [Алахан, С. Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери. Монография. – Б.: Полиграф-ресурс, 2013. – 124 с.], К. Асаналиев [Асаналиев, К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). – Б.: Малое Кантское полиграфическое предприятие, 1995. – 155 с.], Г.Д. Гачев [Гачев, Г. Д. Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры). – Ф.: Адабият, 1989. – 488 с.], К. Ибраимов [Ибраимов, К. И. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “адам-табият” концепциясы. – Фрунзе: Илим, 1991. – 152 с.], О. Ибраимов [Ибраимов, О. Чингиз Айтматов. – М.: Молодая гвардия, 2018. – 221 [3] с.: ил.], В. Левченко [Левченко, В. Г. Чингиз Айтматов: Проблемы поэтики, жанра, стиля. – М.: Советский писатель, 1983. – 231 с.], Э. Нурушев [Нурушев, Э. Айтматология: «Жамийла» жана улуттук эпос. Адабий-философиялык, маданият тааным анытындагы этюддар. – Б.: Турар, 2018. – 168 с.], А. Садыков [Садыков, А. Айтматов таануу илиминин залкар өкүлдөрү. – Б.: Бийиктик, 2013. – 224 с.], Л. Үкүбаева [Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. – Б.: Турар, 2012. – 392 с.], А. Эркебаев [Эркебаев, А. Татаал тагдыр, таза жол. – Б.: Учкун, 2004. – 320 с.], Ж. К. Бакашова [Бакашова, Ж. К. Художественное мастерство Чингиза Айтматова. – Б.: КГНУ, 1998. – 383 с.], Коваленко А.Г. «Ч. Айтматов и русская литература XX века», Темаевой Х.Н. «Духовно-нравственный и художественный мир Ч. Айтматова и его мотивы в северо-кавказской прозе», Юрьевой С.Н. «Концепция художественного психологизма в романном творчестве Ф.М. Достоевского и Ч.Т. Айтматова», Шафранской Э.Ф. «Мифопоэтика иноэтнокультурного текста в русской прозе XIX-XX вв.», Ничипорова И.Б. ««Тавро Кассандры» Чингиза Айтматова как роман-антиутопия», Бобоалиевой З.П. «Творчество Ч. Айтматова в контексте таджикско-кыргызских литературных связей», Мискиной М.С. «Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Ч. Айтматова», Айылчиева К.А. «Стилевое своеобразие двуязычного творчества Ч. Айтматова», Пэн Мэй «Изучение творчества Ч. Айтматова в Китае», Пу Сяо Лун «Авторская концепция национального характера в прозе Ч. Айтматова», Арстанбековой Ж.А. «Жанровое своеобразие романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день»», Ысакбаевой З.Т.

«Художественная аксиология в романах Ч. Айтматова» и многие другие в своих исследованиях обратились к творчеству гениального писателя [2. С. 21]..

На сегодняшний день в литературоведении приводятся данные о том, что число диссертаций, защищённых по творчеству Ч. Айтматова, составляет около 150 наименований. Эти данные факты свидетельствует о непреходящем интересе к литературно-художественным творениям великого художника слова, особенно в отрасли социально-гуманитарных наук.

Хочется согласиться с мнением А. Садыкова, который утверждает, что «в литературном наследии великого писателя содержится много тайн, ждущих пытливых исследователей» [3. С. 88].

Следовательно, перед айтматоведением еще существуют множество не изученных проблем, ожидающие своего научного обобщения.

Приведем самые значительные исследования и труды по творчеству Ч.Т. Айтматова.

Ведущий айтматовед К. Асаналиев исследовал повести и романы с позиций реалистического искусства, среди которых можно отметить работы: «Открытие человека современности. Заметки о творчестве Ч. Айтматова», «Возрождение эпоса», «Аил Шекер и космос», «Ч. Айтматов: художественная семантика образов».

Многоаспектное исследование творчества Ч. Айтматова представлена в работах А.А. Акматалиева. Автор исследует комплекс нравственно-этических проблем, экзистенциальные мотивы, особенности кыргызской литературы и ее взаимосвязь с мировым и тюркоязычным литературоведением: «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур» и «Значение творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур».

Особую ценность имеет исследование А.А. Акматалиева «Человек и Вселенная», которая посвящена 85 летию писателя Ч.Т. Айтматова. Книга содержит глубокий и всесторонний сопоставительный анализ произведений выдающегося писателя в свете взаимодействий и взаимосвязи литератур мира.

Известные айтматоведы Кыргызстана О.И. Ибраимов «Чынгыз Айтматов. Жизнь замечательных людей», Ибраимов К.И. «Миф и миропонимание в гуманистической философии Ч. Айтматова», И.Д. Лайлиева «Традиции русской классической и мировой литературы в кыргызской прозе» исследуют произведения писателя сквозь призму выражения в них эволюции авторского сознания в контексте национального и мирового литературного процесса, рассматривая в них различные художественные методы и направления.

Российский литературовед и культуролог Г.Д. Гачев рассматривает произведения писателя с проблем о нравственных исканиях героев, об их мироощущении, восприятии судьбы и человеческой воли. Заслуга ученого в том, что автор обосновал понятие «мироздание по-киргизски» и показал, как национальный образ мира расщепляется на ментально-строительные компоненты: «Ч. Айтматов и мировая литература», «Любовь, человек, эпоха: Рассуждение о повести «Джамиля»», «Ч. Айтматов: (В свете мировой литературы)», «О том, как жить и умирать».

Ряд глубоких и интересных суждений о взглядах Ч. Айтматова содержится в трудах российского критика Л. Арутюнова «Проблемы исследования художественных форм национального самосознания».

Узбекский литературовед П.М. Мирза-Ахмедова в своей работе «Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова» рассматривает национальные эпические аспекты произведений Ч. Айтматова.

Отрадно отметить, что в Узбекистане зародилась наука – айтматоведение. Десятки магистрантов, литературоведов, философов проводят научные исследования по творческому наследию гениального писателя. Академик академии Ч. Айтматова, директор А. Мелибоев отметил: ««В наши дни, когда начинается новая эра в истории отношений между Узбекистаном и Кыргызстаном, бессмертное художественное наследие Чингиза Айтматова становится еще более важным путеводителем для наших народов. Его шедевры, направленные на укрепление идей гуманизма и добра, национальных и общечеловеческих ценностей, взаимного уважения и солидарности между разными нациями и народами никогда не теряют свою актуальность».

Национальная библиотека Кыргызской Республики при поддержке Общественного фонда имени Жусупбека Бакиева выпустила в октябре 2009 года выпустила в свет библиографическую энциклопедию «Вселенная Айтматова», которая приурочена к 80-летию со дня рождения писателя. В энциклопедии собрана библиографическая информация обо всех опубликованных произведениях Ч. Айтматова, начиная с его первого рассказа «Газетчик Дзюйю» и до последнего романа «Когда падают горы» («Вечная невеста»), о многочисленных публицистических произведениях, а также обо всей литературе о жизни и творчестве великого писателя, собранной в фонде Национальной библиотеки Кыргызской Республики. Преимуществом книги является то, что в нее включены сведения о произведениях писателя и публикациях о нем, которые издавались в странах СНГ и дальнего зарубежья.

Структура библиографической энциклопедии «Вселенная Айтматова» состоит из вводной статьи о творчестве писателя, из разделов «Суждения и мнения», «Основные даты

жизни и творчества Ч. Айтматова», «Произведения Ч. Айтматова», «Литература о творчестве Ч. Айтматова», «Зарубежные отклики», «Ч. Айтматов в искусстве», «В помощь изучению произведений Ч. Айтматова в школе», «Диссертации и авторефераты о творчестве Ч. Айтматова», «Депонированные рукописи», «Список библиографических пособий о Ч. Айтматове».

В настоящее время термин «айтматоведение» утвердился в литературоведческой науке, но и в литературоведении многих зарубежных стран. Например, одним из авторитетнейших айтматоведов является немецкий литературовед, заведующая отделом газеты «Нойес Дойчланд» Ирмтрауд Гучке. Она является автором книги «Общечеловеческие проблемы, сказки и мифы в творчестве Айтматова».

Евангельская академия Локкума в 2000 году опубликовала книгу «Чингиз Айтматов в Локкуме». В этой книге рассматриваются критические заметки, отчет о дискуссии по роману «Плаха». Редактор издания и организатор конференции - доктор Олаф Швенке.

В выступлениях участников рассматривались философские, этические, эстетические и психологические проблемы. В четырех сообщениях Олафа Швенке и в его диалоге с автором раскрываются основные черты творческой индивидуальности Айтматова, которого он считает наиболее выдающимся писателем мира, утверждающим новое планетарное мышление и человечность в человеке.

Немецкий критик Томас Метчер в программной, серии «Исследования английской и американской прозы после второй мировой войны» выпустил книгу «Литературное взаимопонимание народов Чингиз Айтматов и Эрнест Хемингуэй». В работе раскрывается идейное и художественное своеобразие Айтматова и Хемингуэя - художников мирового масштаба, творчество которых в о многих аспектах имеют общие черты.

В Германии опубликовано значительное число научных статей и трудов об Айтматове. Исследование и обобщение этих материалов является актуальной проблемой кыргызского литературоведения. Переведены почти все повести и романы Ч. Айтматова.

Критики Германии выявляют эстетические принципы Айтматова, его отношение к миру и человеку в мире. Характеризуя принципы отбора фольклорных мотивов в творчестве Айтматова, критики отмечают их органическую связь с содержанием его произведений и современной действительностью.

Проблемы традиций и новаторства писателя представлены в трудах К. Каспер, Г. Квойдрак, С. Эверлейн, С. Нофберт, Ф. Хитцер, Р. Опица, Л. Кошута, Р. Шредера, И. Гучке, Х. Флиге. И. Ярман, Д. Трапп, Б. Хаймберг и многие другие.

Профессор страны Восходящего солнца, литературовед Тэцуо Мотидзуки в работе

«Достоевский в художественном мире Айтматова», постарался дать в ней характеристику главным героям, острой актуальности, глубокому значению и ювелирному решению проблем, поднятых в романе «Плаха».

Хочется отметить, что почти многие произведения Айтматова экранизированы не только в России и странах СНГ, но и за рубежом. К примеру, в Турции в 2011 году сняли художественный фильм по мотивам повести «Тополек мой в красной косынке», в 2016 году в Шри-Ланке была экранизирована повесть «Первый учитель».

На основании изложенного, мы считаем что

- художественно-творческая деятельность великого кыргызского писателя Чингиза Айтматова изучена в отраслях социально-гуманитарных наук в разных аспектах, в первую очередь, в литературоведении, а также в смежных науках, таких как языкознание, философия, педагогика, проведены различные по содержанию и целям исследования;
- в литературоведении сформировалось научное направление как «айтматоведение»;
- зарубежная печать оценивает произведения писателя как значительное явление в мировой художественной культуре.

Литература

1. Акматалиев А. Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная. Бишкек, «Илим», 2013. – 2013. - 576 с.
2. Айылчиева Д.Т. Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день»)/ Сборник материалов международного научного конгресса «Русский язык в глобальном научном и образовательном пространстве» 6-10 декабря 2021 г. с.87-92
3. Садыков А. Айтматов таануу илиминин залкар өкүлдөрү. – Б.: Бийиктик, 2013. – с. 21
4. <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=12042>

* * *

Тургунбаева Курманжан Таалайбековна

**ОБЩЕНАУЧНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОНСТАНТНОСТИ/ ПЕРЕМЕННОСТИ В
ПРОВЕРБИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА**

Тургунбаева Курманжан Таалайбековна

**ТИЛДИН ПРОВЕРБИАЛДЫК МЕЙКИНДИГИНДЕГИ
ТУРУКТУУЛУКТУН/ӨЗГӨРМӨЛҮҮКТҮН ЖАЛПЫ ИЛИМИЙ ПРИНЦИПТЕРИ**

Turgunbaeva Kurmanzhan Taalaibekovna

**GENERAL SCIENTIFIC PRINCIPLES OF CONSTANTITY/VARIABILITY IN
THE PROVERBIAL SPACE OF LANGUAGE**

УДК 141.311

Аннотация: Статья рассматривает понятия «константа» и «переменные» в современном языкознании с точки зрения когнитивной лингвистики и лингвопаремиологии. Явления устойчивости и изменчивости лингвистических единиц и их употребления наблюдаются во всех сферах языка. Определение констант и переменных важно и для лингвистики, особенно для лингвопаремиологии, потому что позволяет находить и разграничивать в языковых фактах общечеловеческое и национальное, общезыковое и индивидуально-речевое. В работе выводятся константа и переменные в когнитеме 'Существовать одному хуже, чем вместе с другими' в «квантитативных» паремийных изречениях различных народов мира.

Ключевые слова: константа, когнитема, картина мира, концепт, квантитативное, лингвопаремиология, переменные, фразеология, пословица, провербиальное пространство

Аннотация: Макалада азыркы тил илиминдеги “туруктуу” жана “өзгөрмөлөр” түшүнүктөрү когнитивдик лингвистика жана лингвопаремиология көз карашынан каралат. Тилдик бирдиктердин туруктуулугу жана өзгөрмөлүүлүгү жана алардын колдонулуш кубулуштары тилдин бардык тармагында байкалат. Туруктуу жана өзгөрмөлөрдү аныктоо лингвистика, өзгөчө лингвопаремиология үчүн да маанилүү, анткени ал тилдик фактылардан жалпы адамзаттык жана улуттук, жалпы тилдик жана жеке кепти табууга жана айырмалоого мүмкүндүк берет. Макалада дүйнөнүн түрдүү элдеринин «квантитативдик» санаат сөздөрүндөгү когнитемасындагы туруктуулук жана өзгөрмөлүүлүк чагылдырат.

Негизги сөздөр: туруктуу, когнитивдик тема, дүйнөнүн сүрөтү, концепт, сандык, лингвопаремиология, өзгөрмөлөр, фразеология, макал-лакаптар, провербиалдык мейкиндик

Annotation: The article examines the concepts of “constant” and “variables” in modern linguistics from the point of view of cognitive linguistics and linguaparemiology. The phenomena of

stability and variability of linguistic units and their use are observed in all areas of language. The definition of constants and variables is also important for linguistics, especially for linguoparemiology, because it allows one to find and distinguish between universal and national, general linguistic and individual speech in linguistic facts. The work deduces the constant and variables in the cognition “To exist alone is worse than with others” in the “quantitative” proverbs of various peoples of the world.

Key words: *constant, cognitive theme, picture of the world, concept, quantitative, linguaparemiology, variables, phraseological unit, proverb, proverbial space*

В современном языкознании активно стали употребляться понятия «константа» и «переменные», которые чаще встречались до настоящего времени в науковедении и математических науках. Обратимся к значению данных терминов: “Конста́нта (лат. *constans*, родительный падеж *constantis* - постоянный, неизменный) - постоянная величина в математике, физике, химии. Термин «константа», как правило, употребляют для обозначения постоянных, имеющих определённое числовое значение, не зависящее от решаемой задачи [7]. Переменная – величина в математике символ, обозначающий какое-то число в алгебраическом выражении [8].

При этом под константой понимается постоянная величина в ряду изменяющихся, а под переменной - величина, которая принимает в условиях задачи различные значения. Эти термины появились в языкознании недавно. Они используются, прежде всего, в исторической типологии. Одна из пионерских работ в этом направлении работа М.М. Гухмана «Историческая типология и проблема диахронических констант», в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике труды Ю.С. Степанова, В.А. Масловой, А.Е. Кибрик, в киргизском языкознании К.З. Зулпукарова, М.А. Атакуловой и Д.Т. Айылчиевой. Явления устойчивости и изменчивости лингвистических единиц и их употребления наблюдаются во всех сферах языка, однако степень активности этих явлений в той или иной области носит различный характер. Иначе говоря, скорость изменения параметров языковой системы неодинакова. Разговорная лексика и фразеология, например, гораздо более изменчивы, чем фонетические и грамматические стороны. Таким образом, с точки зрения диахронии, в системе любого языка предполагается наличие разновременных отложений.

В работе “О выводимости константы и переменных в количественных числительных два/две в тюркских языках” Айылчиева Д.Т. рассматривает филологическую сущность понятий “константа” и “переменные”: “Большой вклад в осмысление культурологических понятий «концепт» и «константа» внес академик Ю.С. Степанов, опубликовав труд

«Константы: Словарь русской культуры» [5 с. 114-115]. Концепт, с точки зрения Ю.С. Степанова, - «это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. Концептами культуры называют обусловленные культурой базовые единицы картины мира, обладающие значимостью как для отдельной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщества в целом. К ключевым концептам культуры относятся такие абстрактные имена, как *истина, добро, совесть, судьба, воля, закон, свобода, интеллигенция, родина. семья* и т.п. Константа в культуре - это концепт, существующий постоянно или, по крайней мере, очень долгое время. Кроме этого, термину «константа» может быть придано и другое значение - «некий постоянный принцип культуры». Например, константа - *любовь, Русь, Россия, русские, россияне, душа*. На основе комплекса культурных констант выстраивается картина мира. Культурные константы касаются не самих по себе объектов мироздания, но являются результатом осмысления человеком своей связи с мирозданием, собственного места в структуре Вселенной. При этом они сами не осознаются человеком. Концепты, отраженные в языковой семантике, позволяют прояснить специфические особенности бытования культурных констант. Константы можно рассматривать с точки зрения их общекультурной тематики, выделяя особенности, характерные именно для данного типа культуры» [5, с. 114-115]. Следовательно, константным в данном случае называется концепт, в содержании которого заложен постоянный, неизменный фрагмент картины мира.

В представлении В.А. Масловой «концепты культуры - это такие концепты, которые появляются в глубокой древности и прослеживаются через взгляды мыслителей, писателей и рядовых носителей языка вплоть до наших дней» [4, с. 16].

Таковыми постоянными концептами когнитивно-языковой картины мира кыргызского этноса являются фрагменты сознания человека, передаваемые с помощью лексем человеколюбие - *адамгерчилик*, Бог - *Кудай*, душа - *рух, жан*, родина - *мекен*, родители - *ата-эне*, любовь - *сүйүү*, милосердие – *ырайым* и др. Неизменность содержания этих концептов закреплена многовековым опытом любого народа. Константы этнической картины мира содержатся в пословично-поговорочных изречениях, преданиях, сказках, эпосе [2, с. 6].

Айылчиева Д.Т. в статье «К проблеме устойчивости, воспроизводимости и моделируемости фразеологического знака (Дихотомии «инвариант - вариант» и «константы - переменные» в провербиальном пространстве языка)

отмечает: «Паремийные изречения относятся к устойчивым, моделируемым и воспроизводимым знакам языка. Обычно под воспроизводимостью понимают способность языковых единиц с многократно повторяющимся устойчивым составом «извлекаться из

памяти в готовом виде, а не создаваться в процессе речетворчества» [6, с. 170]. Как писал Н.М. Шанский, «фразеологические обороты... извлекаются из памяти целиком, в виде готовых целостных образований, точно так же, как отдельные слова» [6, с. 170]. Термин «воспроизводимость» становится обозначением одной из существенных свойств фразеологизмов во второй половине XX столетия. А.О. Кармышаков рассматривает воспроизводимость наряду с другими пятнадцатью свойствами фразеологизмов (поэтому его исследование относится к числу интеграционно-обобщающих) [1, с. 5].

Н.М. Шанский, включающий во фразеологизмы поговорки, пословицы, афоризмы и другие устойчивые образования, писал: «Фразеологические обороты состоят из определенных всегда одних и тех же частей, тесно связанных между собой как части целого, располагающихся друг за другом в строго установленном виде. Постоянство состава и местоположения компонентов фразеологизма носит такой же характер, какой можно отметить для морфемного состава слова» [6, с. 17].

Однако наблюдения над функционированием фразеологизмов в живой речи заставили лингвистов пересмотреть свое отношение к устойчивости. Они стали обращать внимание на сосуществование **свойств устойчивости и изменчивости** в реальном употреблении фразеологических синтаксических образований. В.Л. Архангельский усматривает устойчивость как «ограничение в выборе переменных по сравнению со свободой выбора переменных в теоретически возможном эквиваленте фразеологической единицы». А.В. Кунин вводит в традиционное учение об устойчивости идеи инвариантности. В.М. Мокиенко пишет о «большой вариационной амплитуде фразеологизмов. По сути дела, варьированию подвергаются все языковые характеристики оборота: фонетическая, словообразовательная, парадигматическая, лексическая, структурно-семантическая и синтаксическая» и о «возможности нахождения фразеологического варианта» в синхронии и «установления исконного сочетания» в диахронии [1, с.7].

Таким образом, идеи об инвариантности / вариантности, исконности / переменности фразеологизмов появляются в процессе обсуждения слабых сторон учения об абсолютной устойчивости соответствующих комплексов. В результате оживляется интерес к изучению проблемы варьирования идиом, пословиц и других разновидностей фразеологизмов. В целом ряде исследований фразеологизмов, в том числе пословиц и афоризмов, определяются основные способы их варьирования и трансформирования. Вариативность и трансформируемость киргизских пословично-поговорочных изречений рассматривались в целом ряде работ: А. Сапарбаев «Кыргыз лексикологиясы жана фразеологиясы», Ж. Осмонова «Кыргыз фразеологиясынын негиздери», А.О. Кармышаков «Сопоставительная

фразеология русского и кыргызского языков», К.З. Зулпукаров «Жупташ сүйлөмдөрдүн трансформацияланышы жана компрессияланышы», А. Абдулатов «Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары», Г.Ж. Абдимиталипова «Параллелизмдин экспрессивдүүлүктү жаратуучу мүмкүнчүлүктөрү».

Фразеологические единицы языка объединяются в определенные типы. К таким типам отношение языковедов разное. Одни языковеды считают, что в принципе невозможно построить фразеологические модели и распределить все фразеологические единицы по обобщенным схемам-формулам (О.И. Москальская, Н.Н. Амосова, И.И. Чернышова, В.Н. Телия и др.). Другие, возражая им и признавая фразеологическую моделируемость, разрабатывают типовые модели фразеологизмов языка (Л.И. Ройзензон, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский, В.П. Жуков, Е.М. Земская, Л.Я. Костючук, Г.А. Селиванов, В.М. Мокиенко, С.Г. Гаврин и др.). Среди сторонников «моделированного» подхода наиболее активно выступал С.Г. Гаврин который рассматривает пословицы как фразеологические единицы. По его мнению, основная масса устойчивых образований языка, в том числе паремий, строится по моделям переменных, свободных соединений слов. Но из многочисленных синтаксических моделей для создания устойчивых единиц носители языка интуитивно отбирают такие, которые наиболее совершенным образом способны выражать обобщенно-образное, афористическое и другое специализированное содержание. Синтаксические модели устойчивых словесных комплексов строятся в виде типовых схем, стандартов, подводятся под определенные общие формулы, являющиеся константными по отношению к неограниченному числу своих переменных и реальных трансформ.

Инвариантное значение **‘Существовать одному хуже, чем вместе с другими’** представлено в паремийных произведениях разных народов. Приведем и прокомментируем примеры: *Бөлүнгөндү / бөлүнгөн койду бөрү жейт.* – Отбившегося / отбившуюся овцу волк съест (кирг., казах., татар.); *Жалгыздык жалдыратат.* – Одиночество заставляет просить (умолять) (кирг.); *Жалгыздын жолу да арбыбайт.* – Одинокому и дорога долга (кирг., татар.); *Жалгыз кол түйүн чечпейт.* – Одна рука не развяжет узел (кирг.); *Жалгызга кайгы! - Горе одному!* (лат.); *Жалгыздык коркунучтуу. - Одиночество опасно* (дан.); *Жалгыз корозду түлкү жейт. - Одинокого петуха лиса съест* (голл.); *Жалгыздык сени жок кылат (бузат).* – *Одиночество уничтожит тебя* (зулу); *Шамал жалгыз даракка багытталганда, ал сынат. - Когда ветер дует на одинокое дерево, оно ломается* (эвенк.); *Жалгыз дарак шамалдан коркот. - Одинокое дерево боится ветра* (хакас.); *Чырмооктун жалгыз болушу кыйын. - Трудно лиане быть одной* (овамбо); *Бейиште деле жалгыз болуу жакшы эмес. - Даже в раю*

нехорошо одному (рум.); Жалгыз чырпыкты тутандыруу кыйын, жалгыз уулду тарбиялоо кыйын. - *Одну хворостину трудно зажечь, одного сына трудно научить* (кит.).

Во всех приведенных афоризмах имплицитно содержится мысль 'Существовать лучше вместе с другими' или 'Человек может существовать только в обществе', которая, конечно, имеет и языковое выражение (Ср., например: *Адам адам менен адам* букв. «Человек - человек вместе с человеком»).

Заключение. В ходе исследования определяются корреляции понятий константного и переменного, инвариантного и вариантного. Общенаучные принципы константности / переменности и инвариантности / вариантности приспосабливались к потребностям языкознания целой плеядой лингвистов (Р.О. Якобсон, Н.С. Трубецкой, М. Халле, Д. Джоунз, Л. Ельмсиев, Ю.С. Маслов, В.И. Кодухов, М.М. Гухман, А.В. Бондарко, А.М. Мухин, Ю.С. Степанов, Г.С. Зенков, А.Е. Кибрик, В.А. Маслова, Л.И. Дрофа и др.: см.: Атакулова М.А. [21, с. 10-48], которые получили весьма важные для лингвистики научные результаты.

Определение констант и переменных важно и для лингвистики, особенно для лингвопаремиологии, потому что позволяет находить и разграничивать в языковых фактах общечеловеческое и национальное, закономерное и случайное, общезыковое и индивидуально-речевое, интеграционное и дифференцируемое, которые во всем многообразии и единстве составляют содержание устойчивых образований языка.

В работе выводятся константа и переменные в когнитиве 'Существовать одному хуже, чем вместе с другими' в «квантитативных» паремийных изречениях различных народов мира.

Устойчивое смысловое содержание изречения составляет его ядро, константу, архетип, а многообразие различий, несущественных, второстепенных общих черт - его переменные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айылчиева, Д.Т. К проблеме устойчивости, воспроизводимости и моделируемости фразеологического знака (Дихотомии «инвариант - вариант» и «константы - переменные» в провербиальном пространстве языка) [Текст] / Д.Т. Айылчиева // Вестник ЖАГУ. – 2014. – №2. – С. 5-8.
2. Айылчиева, Д.Т. О выводимости константы и переменных в количественных числительных два/две в тюркских языках [Текст] / Д.Т. Айылчиева // Международный журнал гуманитарных и естественных наук №12-14 (75), Новосибирск, 2022 с. 114-117
3. Атакулова, М.А. Инвариантное в прономинальной парадигме языка [Текст] / М.А. Атакулова. – Бишкек: Б. и., 2010. – 260 с.
4. Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст] / В.А. Маслова. – 4-е изд. – М.: Академия, 2010. – 208 с.

5. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.
6. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов.— М.: Школа «Яз. рус. культуры», 1997. – 824с.
7. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.
8. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

* * *

Сулейманова Назгуль Асановна

АКЫН ДЕМОКРАТТАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭТИКАЛЫК ТАРБИЯНЫН МААНИСИ

Сулейманова Назгуль Асановна

ЗНАЧЕНИЕ ЭТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТОВ- ДЕМОКРАТОВ

Suleimanova Nazgyl Asanovna

THE IMPORTANCE OF ETHICAL EDUCATION IN THE WORKS OF DEMOCRATIC POETS

УДК 37.013

Аннотация: Бул макалада Ааламдашуу доорунда жаштарды тарбиялоо кыйынчылыкка учурап турган мезгилинде бизге көрөңгө болоор адеп-аклак, этика, эстетика, мекенчилдик, адамдык сапат, эрдик, адамгерчилик, жакшы адамдын мүнөзү жана башка педагогикалык категорияларды камтыган акын-демократтардын акыл насаат ырларынын таасирлери тууралуу сөз болот. Акындардын ырларынын мезгил талабына жана келечекте түбөлүккө өз маанисин жоготпой тургандыгы жөнүндө айтылат. Ырлардын педагогикалык маңызын, маанилүүлүгүн анализдейт.

Ачкыч сөздөр: Адеп-аклак, этика, эстетика, адамгерчилик, жакшы адам, жакшы бала, жакшы сапат, жаман сапат, мекенчилдик, сый-урмат, кичипейилдик, акылдуулук.

Аннотация: В данной статье говорится о воздействии стихотворений поэтов-демократов, к которым относятся мораль, этика, эстетика, патриотизм, человеческие качества, храбрость, человечность, характер хорошего человека и другие педагогические категории, завидные нам в эпоху глобализации, когда трудно обучать молодежь. Говорится, что стихи поэтов не потеряют своего значения под требования времени и навсегда в будущем. Анализируется педагогическая сущность и значение стихов.

Ключевые слова: Мораль, этика, эстетика, человечность, хороший человек, хороший ребенок, хорошее качество, плохое качество, патриотизм, уважение, смирение, интеллект.

Annotation: This article talks about the impact of poems by democratic poets, which include morality, ethics, aesthetics, patriotism, human qualities, courage, humanity, the character of a good person and other pedagogical categories that are enviable to us in the era of globalization, when it is difficult to educate young people. It is said that the poets' poems will not lose their meaning according to the demands of the time and forever in the future. The pedagogical essence and meaning of the poems is analyzed.

Key words: Morality, ethics, aesthetics, humanity, good person, good child, good quality, bad quality, patriotism, respect, humility, intelligence.

Акын-демократтардын чыгармалары СССР идеологияга жараша, андан кийин эгемендүүлүк доорунда негизги улуттук баалуулугубуз катары окуп үйрөнүлө баштады. Ал философиянын жана педагогиканын изилдөө объектинин айланып, бир канча илимий эмгектер пайда болду. А. Какеев, Ы. Мукасов, А. Нарынбаев, О. Тогузаков, Г. Токоева, Ж. Жаныбеков, А. Жусупбеков, К. Жусупов, М. Абдылдаев, К. Субанов, Б. Апыш, Б. Апилов, С. Байгазиев, Б. Исаковдор жана башкалар иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Жеңижока, Токтогул, Барпы сыяктуу демократ акындардын чыгармаларында этикалык тарбия чоң роль ойнойт. Бул теманы түшүнүү үчүн, алардын эмгектеринде кандай баалуулуктар жана адеп-ахлактык принциптер берилгенин карап чыгуу маанилүү. Ааламдашуу доорунда демократ акындардын ырларындагы насаат катарында бизге калтырган эмгектерин окуп үйрөнүү улам барган сайын **актуалдуу** темага айланууда.

Ы. Мукасов демократ-акындардын философиялык көз карашын мындай түшүндүрөт: “Алар метафизикалык көз караштын туткунунан чыгып кете албаса да, объективдүү чындыкты түшүнүүдөгү реалисттик позиция катары “дүйнө” деген түшүнүк акындардын чечмлөөсүндө орунду ээлері эсептелет”.[1.211-6]

Г. Токоева: “Кыргыз элинин XIX кылымдагы жана XX кылымдын башталыш мезгилинде социалдык – философиялык ой жүгүртүүлөрү ошол учурдагы социалдык

ччындык, саясый окуялар, экономикалык өнүгүүлөрү менен шартталган. Ушуга байланыштуу “Заманизм” жана демократиялык көз караштагы акын-ойчулдардын ой жүгүртүүсүнүн эки агымы калыптанган”[2. 282-б]-деп жазат.

Б. Апыш акын-демократтардын чыгармачылыгынын педогоикалык маанисин: “Чыгыш менен Батыштын маданияттуу элдеринин илимий назариятын тузгон аалымдардын деңгээлиндеги тарбия-таалим теориясыны жазма эстеликтерин калтырбаганы менен мазмун жагынан алардан бай, логикалык ырааттуу, философиялык деңгээли бийик, залкар педагогикалык идеалардын системасын элдик оозеки чыгармаларда калтырышкан”.[3.22-б]-деп белгилейт.

Кыргыздын атактуу акыны жана ойчулу Жеңижоктун чыгармачылыгында этика негизги орунду ээлейт. Анын ырлары менен поэмаларында көбүнчө жакшылык, адилеттүүлүк, ырайымдуулук жөнүндөгү акылман ойлор сугарылган. Жеңижок адамдын табияты, жашоонун маңызы жана коом алдындагы жоопкерчилиги тууралуу орчундуу маселелерди козгойт. Ал руханий өнүгүүгө, жогорку баалуулуктар жөнүндө ой жүгүртүүгө чакырат, бул анын чыгармаларын этикалык тарбиялоо үчүн маанилүү кылат: “Секин сууга сыр айтып.

Жанаша басып кыналып,
Жадабай күндө суу алып.
Карыяны көргөндө,
Каада сактап уялып.
Өңүн суудан каранып,
Тотукуштай таранып,
Келиндер келген аккан суу”.[4.интернет ресурс]

Кыргыз акыны, белгилүү бард Токтогул да адеп-ахлак сабактары менен сугарылган чыгармалары менен белгилүү. Анын чыгармаларында ар-намыс, боорукердик, сабырдуулук тууралуу даанышман кеңештер камтылган. Анын ырларында тынчтыкка, ынтымакка, өз ара түшүнүшүүгө чакырыктар камтылган, бул анын угуучуларында маанилүү адеп-ахлактык принциптерди түзөт. Анын насият ырларында:

“Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Ирээтинди түзөтүп,
Иштебесең аш кайда?
Эгин айдап, чөбүң чап,

Эмгегинден пайда тап.

Азамат болсоң, ак иштеп,

Аздыр-көптүр малың бак!”[5.интернет ресурс]-деп ырдаган.

Кыргыз адабиятынын өкүлү Барпынын чыгармаларында этикалык аспектилерге көп басым жасайт. Анын поэтикалык чыгармалары кыргыздын маданиятынын байлыгын чагылдырып, изгиликтин, адилеттиктин жана адамгерчиликтин баалуулуктарын чагылдырат. Барпы ынтымакка, улууну урматтоого, кичүүгө камкордукка чакырып, адамдын адептүүлүгүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Ынтымак жөнүндө ырдаган ырында анын маңызын терең ачып: “Ынтымактуу эл болсо

Таалай, багы ачылат.

Ынтымагы жок элдер,

Талааларга чачылат.

Ынтымагы бар элдин,

Эли чогуу жайылат.

Ынтымагы болбосо,

Айылы качып суйулат”.[6.206-б]- деп айтат.

Алардын чыгармалары адамдын табиятын, коомдук мамилелерин терең түшүнүүнү чагылдырып, чыгармаларын маданий мурас катары гана эмес, окурмандары жана угармандары үчүн этикалык жол көрсөтүүчү да кылат.

Бул акындардын чыгармачылыгындагы этикалык тарбиянын негизги багыттарынын бири адамдык баалуулуктарды бекемдөө болуп саналат. Алар инсандар аралык мамилелерде чынчылдыктын, жоопкерчиликтүүлүктүн, чынчылдыктын жана ишенимдин маанилүүлүгүн баса белгилешет. Алар чыгармалары аркылуу адамдарды бири-бирине боорукер болууга, муктаж болгондорго боорукер болууга үйрөтүшөт.

Мындан тышкары, бул акындар өз чыгармаларында адеп-ахлактык тандоонун маанилүүлүгүнө жана өз иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликке көңүл бурушат. Алар адамдын ар бир кабыл алган чечими анын жана айланасындагылардын тагдырына кандай таасир этээрин көрсөтөт. Ошентип, алардын чыгармачылыгы угуучуларда жана окурмандарда өз иш-аракетине жана анын натыйжаларына ан-сезимдуу мамилени калыптандырууга жардам берет.

Мындан тышкары, бул акындар адилеттик, теңдик идеалдарын чагылдырышат. Алардын чыгармалары айырмачылыктарды урматтоого, адилетсиздикке жана зулумга каршы күрөшкө чакырат. Алар өз окурмандарын жана угуучуларын жалпы баалуулуктар үчүн күрөшүүгө жана ар бир адамдын укуктарын коргоого шыктандырат.

Дегеле, демократ акындар Жеңижоктун, Токтогулдун жана Барпанын чыгармалары адеп-ахлактык тарбиялоодо чоң роль ойноп, окурмандардын жана угармандардын адеп-ахлактык принциптерин калыптандырууга, адамдык баалуулуктарды бекемдөөгө, адилеттүүлүк, теңдик үчүн күрөшкө дем берүүгө көмөктөшөт.

Ошондой эле, бул демократ акындардын чыгармаларында да коомдук ынтымактын, тынчтык мамилелердин табияты жана мааниси жөнүндө маселе көтөрүлөт. Алар ар турдуу маданияттын, улуттун жана диндин өкүлдөрүнүн тынчтыкта жанаша жашоосу жана кызматташтыгы зарыл экендигин баса белгилешет. Алардын эмгектери өз ара түшүнүшүү жана бири-бирин урматтоо аркылуу гана коомдун чыныгы жыргалчылыгына жана гүлдөп-өсүшүнө жетишүүгө болорун эскертет.

Бул акындар да өзүн таанып-билүүгө, руханий өнүгүүгө чакырышат. Алар чыныгы бакыт менен канааттануу материалдык байлыкта гана эмес, жан дүйнөнү өнүктүрүүдө, чыныгы баалуулуктарды түшүнүүдө, коомго кызмат кылууда жана адамдын ички дүйнөсүн тарбиялоодо болорун көрсөтөт.

Акырында, Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпанын чыгармалары этикалык насаат гана болбостон, окурмандары менен угармандары үчүн дем-күч, колдоо болуп саналат. Алар эң оор кырдаалдарда жана сыноолордо да жакшылыктын жана адилеттүүлүктүн жолуна түшүүгө күч жана акылмандык таба аларын көрсөтүп турат.

Ошентип, демократ акындардын чыгармаларында этикалык тарбия берүү алардын чыгармачылыгынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Алар окурмандарына жана угуучуларына адеп-ахлактык сапаттарды өнүктүрүүгө, коомдо жана өз ичинде ынтымакка жана тынчтыкка умтулууга, ошондой эле жашоонун жыргалчылыгын түшүнүүгө чакырат.

Жеңижокинин, Токтогулдун, Барпанын чыгармаларында орун алган маанилүү жагдай – бул алардын билимге, өзүн-өзү өркүндөтүүгө өзгөчө басым жасоосу. Бул акындар өз окурмандарын жана угуучуларын билимге, маданий өнүгүүгө, руханий жактан өсүүгө умтулууга үндөйт. Алар тынымсыз билим алуу жана акыл-эсти өнүктүрүү аркылуу гана бийик максаттарга жетүү жана өз мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга болот деп ырасташат.

Алардын чыгармаларында да улууларды сыйлоо, тажрыйба алмашуу темасы чагылдырылган. Алар мурунку муундардын акылмандыгын, турмуштук тажрыйбасын баалап, улууларды урматтоого, алардын насааттарын аткарууга чакырышат. Бул салттарга жана маданий мурастарды сактоого сый мамилени калыптандырууга жардам берет.

Мындан тышкары, бул акындардын чыгармаларында келечек үчүн жоопкерчилик темасы бар. Алар ар бир адам өзүнүн иш-аракети үчүн жана буткул коомдун абалы үчүн жооптуу экендигин керсетет. Андыктан өзүбүзгө жана кийинки муундарга жакшы келечек

түзүү үчүн жеке жашоодо гана эмес, коомдук иштерде да өнүгүүгө жана өркүндөөгө умтулуу маанилүү.

Ошентип, Жеңижоктин, Токтогулдун, Барпанын чыгармаларындагы этикалык тарбия баалуулуктарды сыйлоо, тарбиялоо жана өзүн-өзү өркүндөтүү, улууларды сыйлоо жана келечекке болгон жоопкерчиликти камтыган кеңири аспектилерди камтыйт. Алардын эмгектери өз окурмандарынын жана угармандарынын адеп-ахлактык принциптерин жана баалуулуктарын калыптандырууда, гармониялуу жана гүлдөп өнүккөн коомду түзүүгө жардам берүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Белгилей кетчү кошумча аспект - башкаларга боорукердик жана боорукердикке басым жасоо. Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпанын чыгармаларында азап тарткандарга, кыйынчылыкка кабылгандарга боорукердик темасы байкалат. Бул акындар өз окурмандарын жана угармандарын башкаларга кам көрүүгө, колдоого муктаж болгондорго жардам берүүгө жана коомдун жыргалчылыгы үчүн ресурстарын жана убактысын бөлүшүүгө даяр болууга үндөйт.

Мындан тышкары, алардын чыгармаларында айырмачылыктарды жеңүү, биримдикке умтулуу темасы камтылган. Алар расасына, динине жана социалдык абалына карабастан бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана татыктуу жашоого укуктуу экенин баса белгилешет. Бул окурмандарды жана угуучуларды көп түрдүүлүктү жана маданий плюрализмди урматтоого үндөйт.

Акырында, бул акындардын чыгармачылыгындагы этикалык тарбиянын маанилүү жагы – алардын коомдук аң-сезимге, жүрүм-турумга тийгизген оң таасири. Алар өздөрүнүн ырлары, ырлары аркылуу адамдарды жакшылыкка умтулууга, дүйнөдөгү ынтымакты издөөгө үндөйт. Бул келечектин позитивдүү имиджин түзүүгө жардам берет жана коомдун бардык мүчөлөрүнүн жыргалчылыгын көздөгөн аракеттерге түрткү берет.

Ошентип, Жеңижоктин, Токтогулдун, Барпанын чыгармаларындагы адеп-ахлактык тарбия алардын окурмандары менен угармандарынын арасында адеп-ахлактык сапатты, коомдук жоопкерчиликти калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Алардын чыгармачылыгы илхамдын жана акылмандыктын булагы болуп калат жана адилетүүлүктү туу туткан гармониялуу коом курууга үндөйт.

Жыйынтык: Жыйынтыктап айтканда, демократ акындар Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпанын чыгармалары көркөм мурас гана болбостон, адеп-ахлактык тарбиялоонун, адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруунун баалуу булагы болуп саналат. Алар ырлары аркылуу боорукердик, адилеттүүлүк, сабырдуулук жана боорукердик тууралуу маанилүү

сабактарды берип, окурмандарын жана угармандарын коомдогу ынтымакка, бакубаттуулукка умтулууга шыктандырышат.

Бул акындар адамдык ар-намысты урматтоого, өз иш-аракети үчүн жана коомдун келечеги үчүн жоопкерчиликти болууга чакырышат. Алар жарандык аң-сезимди жана коомдук жоопкерчиликти көтөрүүчү билим берүүнүн, өзүн-өзү өркүндөтүүнүн жана башкаларга кам көрүүнүн маанилүүлүгүн белгилешет.

Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпанын чыгармалары адеп-ахлактык баалуулуктардын маанилүүлүгүн жана руханий жактан өнүгүүгө умтулуу зарылдыгын эске салат. Алар бизге өзүбүздү жана бизди курчап турган дүйнөнү жакшыраак түшүнүүгө жардам берет, бизди жакшы иштерге шыктандырып, чындыкты жана адилеттикти издөөгө түрткү берет.

Ошентип акын-демократтардын чыгармалары жаштардын этикалык, эстетикалык, адеп-ахлактык, адилеттүүлүк багытта тарбиялануусундагы баа жеткис чыгармалардан болуп кала бермекчи.

Колдонулган адабияттар:

1. Ы. Мукасов. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. Б., 2004
2. Г. Токоева. Философия тарыхы. Б. 2009
3. Б. Апыш. Педагогика. Ош., 1993
4. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.
5. Bizdin.kg <https://new.bizdin.kg> Жеңижок. (Өтө Көкө уулу) Ырлар жыйнагы.
6. Bizdin.kg <https://new.bizdin.kg> Токтогул. Чыгармалардын эки томдук жыйнагы. 1-том.
7. Б. Апилов. Барпы. Б., 1995
8. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.
9. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

* * *

Камбаралиева Ж. Б., Калмуратова А. О.

**Ч.Т.АЙТМАТОВДУН «БЕТМЕ-БЕТ» ЧЫГАРМАСЫНЫН ЖАРАЛЫШЫН
ИЗИЛДӨӨ**

Камбаралиева Ж. Б., Калмуратова А. О.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТВОРЕНИЯ Ч. Т. АЙТМАТОВА «ЛИЦОМ К ЛИЦУ»

Kambaraliev J. B., Kalmuratova A. O.

RESEARCH OF Ch. T. AITMATOV'S CREATION "FACE TO FACE"

УДК: 82-1/-9-111

Бул макалада Ч.Т.Айтматовдун “Бетме-бет” чыгармасынын жаралышына себеп болгон Улуу Ата-мекендик согуш учурундагы болгон окуялар, жана баикы каарман Ысмайылдын жашоодогу басып өткөн жолдору камтылган. Автордун чыгарманы жаратууда кандай окуяларга дуушар болгону жана чыгарманы жазууда окурмандарга эффективдүү, жеткиликтүү болуш үчүн пайдаланган стилистикалык каражаттары да каралган. Стилистикалык каражаттарга кээ бир мисалдар келтирилген.

Ачык сөздөр: сыйлык, салык жыйноочу, согуш, турналар, түрмө, фронт, жердеи, чыгарма, ыраазы, качкын, аскер, деңиз, флот, мейманкана.

В данной статье представлены события, произошедшие в годы Великой Отечественной войны, приведшие к созданию произведения Ч. Т. Айтматова «Лицом к лицу», и жизненный путь главного героя Исмаила. Также рассмотрен опыт автора во время создания произведения и стилистические средства, использованные для того, чтобы сделать произведение эффективным и доступным для читателей. Приведены несколько примеров стилистических приемов.

Ключевые слова: награда, сборщик налогов, война, журавли, тюрьма, фронт, страна, труд, благодарный, беженец, армия, море, флот, гостиница.

This article deals with the events that occurred during the Great World War 2, which led to the creation of Ch. T. Aitmatov's work "Face to Face", and the life path of the main character Ismail. The author's experience during the creation of the work and the stylistic means used to make the work effective and accessible to readers are also considered. Several examples of stylistic devices are given.

Keywords: reward, tax collector, war, cranes, prison, front, country, work, grateful, refugee, army, sea, navy, hotel.

"Face-to-face" was written in Kyrgyz and translated into Russian by the author. Aitmatov's stories before this work were written in Russian and published in Russian-language editions, this story was written in Kyrgyz, and the original version was published for the first time in "Ala-Too"

magazine No. 6 of 1957 under the name "Face-to-face". The Russian translation carried out by the author himself together with A. Drozdov was read and approved by Fedor Panferov, a well-known writer, a two-time winner of the Stalin Prize, who worked as the editor-in-chief of Oktyabr magazine for many years since 1931, and despite the "dangerousness" of the topic, the 1958 issue of his magazine. In 1959, it was published in the collection "Obon" in Kyrgyz, and in 1961 in Russian in the book "Povesti gor i stepei", and for this book, along with other stories, Aitmatov was awarded the Lenin Prize on April 21, 1963.

There was the incident on the way from Grozny to Kirovka. During the war years, when young Chingiz worked as a tax collector, he took the money collected from the people to the bank in Kirovka. "So I took my usual shortcut to the main road. I hummed and sang to myself. Suddenly, a person appeared in front of me. Where did he come from? I didn't notice anything, right? Where was he standing? Maybe he had been following me for a long time. Even though he was lying down, I must have squinted and missed him.

His appearance is also strange: he is wearing an old robe torn from the shoulders, a hat on his head, and a rope wrapped around his legs. His jaw is bulging, drawn in, and he is also thin. This must have been either a prisoner who was tired of the war, or someone who had escaped from prison. I was getting closer to him. I thought I'd pass by without noticing. "I would have done the same thing if he hadn't shouted at me." He used to say that "Cranes in Early Spring" and "Gulsarat" were written.

So the real Ismail was in life. Ismail, the main character of the story "Betme-bet", was a real man who lived in the Kok-Sai village of Kara-Buura district. "He did not hold back from anger, because he was kind-hearted, he talked to everyone, and when it was his turn, he did not hold back from fighting..." the writer recalls. At the end of the war, Ismael was beheaded, spent about ten years in prison, and when he came out, "My soul is alive. Say whatever you want. Yes, I ran away from the front, and spent ten years in prison. But I am safe and healthy. He did not admit to anyone that I was not hit by bullets like others. In the Kok-Sai district of Talas, there is "Ismail's cave", where he escaped from the war and hid there, and Seyde used to bring him food there.

Later Ismail sent his thanks to the author. Writers can usually change the name of a person whom they have seen in life and use as an image in their works. Inexperienced Aitmatov wrote Ismail directly with his own name as Ismail. Ismail, who was imprisoned in Siberia as a prisoner of war, was grateful to his comrades: "I am grateful to the writer. Before, no one knew me except those from Sheker. The work written about me was translated into different languages and I became known worldwide."

Even once a famous writer told his countryman, "You wrote a work about me, who was a refugee. My two sons are now serving in the ranks of the Soviet army. One is in the navy, and the other is probably there. My two sons are soldiers. Do you understand? Now everything is on its way." He also sent a letter with the photos of his two sons in an envelope.

Critic Keneshbek Asanaliev was the first to meet "Betme-bet". At the time the story was written, Aitmatov was studying at the higher literary course at the Maxim Gorky Institute of Literature. Having finished writing, there is no one who knows Kyrgyz, he cannot find anyone to read to, and then he calls Keneshbek Asanaliev, who is studying in Moscow. They meet in front of the "Moscow" hotel.

"We barely found a comfortable, small, quiet seat inside the hotel. One of us sat down on a chair and the other on a sofa. As soon as we sat down, I began to read a story written in Kyrgyz language. I read it non-stop for about two hours. "He didn't stop when he was shooting, he didn't blink, he got into the story and sat listening. When I finished reading, he immediately praised me with praise, saying that the story was well written," said Aitmatov later, recalling that day.

When Arsen Umuraliev went to Sheker and performed the role of Ismail. The Kyrgyz Drama Theater in Frunze will stage an episode of "Face-to-Face". With that performance, the theatre will start playing in Sheker. Umuraliev in the main role. At one point, some people who were devoted to the story hit "Ismail" on the stage with a stone and mocked Ismail's relatives there: "Ah, here, take your Ismail! Deserter, traitor, fugitive!" he shouts. Arsen Umuraliev, who played the role of Ismail, said to the audience: "I am Ismail! I am from your village!

Stop fighting! No one has the right to accuse or defend me! War is to blame for everything! Only war is blameworthy! Now I will tell you about myself! Now I am in prison in Siberia! I want to go back to freedom, return to my homeland, hug you, my relatives, and my fellow villagers. I have been waiting for that day for hours. I want to go to Azattyk. I regret everything I have done and I sit here crying every day!

The tragic fate of a family during the war is shown. In the 50s of the last century, it was impossible to write about a war refugee in general Soviet literature. The young writer made a hero by bringing up this terrible topic for everyone. Ismail's wife, Seide, at first accepted her husband's escape with joy, hid him and carried food, but after Totoy's act of stealing a cow and under Myrzakul's influence, she despised him and helped him capture the soldiers. This plot was a new phenomenon in Soviet literature, an innovative discovery.

Chingiz Aitmatov has a "finger bite." In 1974, Valentin Rasputin's story "Be at peace and remember" ("Jivi i pomni") was published about the prisoner of war. It depicts the family life of Nastena and Andrey, who live in the heart of Siberia, in the village of Atamanovka, Angar. Andrey

took the orphaned girl into his house and lived with her for four years before the war, but did not have children

In 1941, he went to the war, and in 1944, he was wounded and entered the hospital in Novosibirsk, then he was about to be discharged from the army or sent to the front, then he ran away to his village, and in short, his wife became pregnant. The fact that Aitmatov did not think of his wife getting pregnant when he was writing "Face to face" made him say, "Damn it."

This work revisits Aitmatov. In his interviews, the writer returned to "Face to face" and said that it was impossible to write some parts of it during that totalitarian era, and he wished to add those parts and rewrite it. He applied and wrote a new essay, which was published in the Russian language of "Literature Kyrgyzstan" magazine #3, 1990, and the Kyrgyz "Ala-Too" magazine #9-10, 1991. This time, it is shown that Ismail's escape was not only his personal cowardice, but also the fault of society.

So, let's see "Face to face" in other forms of art. Based on the story, a play was written in the theatre and staged in 1961 at the Kyrgyz Drama Theatre. The main director is Jalil Abdykadyrov, the main role was played by Arsen Umuraliev. The movie "Life like a bird" ("Kyrgyzfilm") was directed by Bakyt Karagulov in 1990. Buzurman Odurakaev played the role of Ismail, Sabira Kumushalieva played the role of his mother, and Shayir Kasymalieva played the role of Seyde. Based on the events of the story, Sooronbai Jusuev wrote a dramatic poem in two scenes called "Seide".

The other day Ismail in the movie meets Ismail in real life. Busurman Odurakaev recalls meeting the man he played in the film: "The film crew went to his house to meet Ismail. When we arrived, the 82-year-old man had fallen from a horse and was breaking his leg. A tall man, with chubby cheeks, and a man who did not back down from his words appeared. According to Ismail, when they went to war, they lined up in front of the Germans with guns in their hands without any preparation. "We fled as soon as we saw the German cannons," he says. 5-6 Kazakh-Kyrgyz mixed people fled together. They took the food of the dying Germans, in short, what they needed. He barely came to Kyrgyzstan by boat and train and hid in a cave on the outskirts of his village.

As shown in the movie, Ismail was really a famous thief in this life. He never once stole a cow or a sheep. He used to bring herds of sheep and horses from the neighboring villages and eat one or two of them himself, and distribute the rest to the people. He was sentenced to prison for fleeing the war and theft before the war. But for the last theft, he went to prison for many years.

Ismail remembered him as follows: "I did wrong by taking a young boy with me. When I went to the cave, the police beat the young boy who went with me and told him everything. Then I was transferred from prison to prison and returned from Karaganda as a "pahan". In short, he spent

24 years in prison. After spending 24 years in prison, he was 82 years old, when we visited, but he looked like a very brave and strong man, because he was holding hands and flirting with Shayir and Gulnazid saying, "Don't leave, I'm going to slaughter the sheep now."

Chinghiz Aitmatov, a prominent Kyrgyz author, often used a variety of stylistic devices in his works to create vivid and impactful storytelling. In his work "Face to Face" (also known as "Frontier"), Aitmatov masterfully employs several stylistic devices to convey his themes and engage the reader. Some of the stylistic devices he uses include: **An oxymoron** is a figure of speech that combines contradictory or opposing ideas in a single phrase. Chinghiz Aitmatov, a prominent Kyrgyz writer, often used oxymorons in his works to create a sense of tension or complexity. In the novella "Face to Face," Aitmatov employs oxymorons to convey the conflicting emotions and themes present in the story. One example of an oxymoron in "Face to Face" is the phrase "bitter sweetness," which captures the complex and contradictory nature of the characters' relationships and the events that unfold in the narrative. Aitmatov's use of oxymorons adds depth and nuance to his writing, inviting readers to contemplate the complexities of human experience and emotion. **Chiasmus** in literature is a structural device in which repeated ideas or phrases are rearranged in reverse order to form mirror symmetry. In the works of Chingiz Aitmatov one can find the use of this stylistic device. For example, in the story "The Loop" by Chingiz Aitmatov you can find the following example of chiasm: "We don't know what freedom is, but we know what bondage is." This technique helps create the effect of symmetry and emphasize the importance of the idea expressed in the text.

In the work of Chingiz Aitmatov "Face to Face" you can find many comparisons, which are a stylistic device of comparison - **simile**. Here is an example of a comparison (simile) from this work: "She was like a spring wind that carries the smell of flowers and freshness." Such comparisons help the author create images and convey emotions more vividly and expressively.

и ассоциации, обогащая текст и делая его более выразительным. and associations, enriching the text and making it more expressive.

Metaphors are stylistic devices that Chingiz Aitmatov masterfully used in his works, including "Face to Face." One example of metaphors in his work would be "sea of human faces", where the sea is used as a metaphor to describe a multitude of people. Such metaphors help create images and associations, enriching the text and making it more expressive.

At the end I'd like to say that these are just a few examples of the stylistic devices that Chinghiz Aitmatov may use in his work "Face to Face." His mastery of language and storytelling techniques contribute to the enduring impact of his writing.

Used literature:

1. Ch.Aitmatov (Collection of works) Kalmuratova A.O. 2015y.
2. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. - М.: Айрис-пресс, 1997. - 448 с.
3. Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советская Энциклопедия, 1987. - 752 с.
4. Степанов Ю. Французская стилистика. - М.: Высшая школа, 1965. - 355 с.
5. Чыңгыз Айтматов. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, ангемелер./ Түзүүчү Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. – 380 б.
6. Чингиз Айтматов. Повести и рассказы. - Ф.: Кыргызстан. - 620 с.
7. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Бишкек, КТМУ, 2001. - 520 б.
8. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: «Советская энциклопедия», 1965. - 974 с. <http://tili.kg/dict/d1>. Датаобращения: 09.10.2022.
<https://sputnik.kg/20171021/betme-bet-povesti-zhonundo-kyzyktuu-11-fakty-1035911084.html>
<http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1170-kadirmanbetova-aynura/aytmatovdu-kayradan-okuganibizda-betme-bet>, <https://www.super.kg/article/show/20535>, <https://www.super.kg/article/show/1633>

Жусупова Аида Абдуллажановна, ф.и.к., ЖАМУнун доценти

Саитмаматова Айтурган Нурдиновна, ЖАМУнун магистранты

Л.Н. ТОЛСТОЙДУН «БАЛАЛЫК» ПОВЕСТИНДЕГИ БАЛАЛЫК КОНЦЕПТИ

Жусупова Аида Абдуллажановна, к.ф. н., доцент ЖАГУ

Саитмаматова Айтурган Нурдиновна, магистрант ЖАГУ

КОНЦЕПТ ДЕТСТВО В ПОВЕСТИ «ДЕТСТВО» Л. Н. ТОЛСТОГО

Zhusupova Aida Abdullajanovna, Candidate of philology., Associate Professor ZHASU

Saitmamatova Aiturgan Nurdinova, master's student of ZHASU

CONCEPT OF CHILDHOOD IN THE STORY “CHILDHOOD”

BY L. N. TOLSTOY

УДК 82.091

Аннотация: Бул макалада Л. Н. Толстойдун чыгармаларындагы балалык концепциясы анын атактуу трилогиясындагы “Балалык” повестинин мисалында чагылдырылган. Толстой жашоодогу балалык мезгилди башкы каарман Николенка Иртенъевдин образынын мисалында сүрөттөгөн. Балалык концепти башкы каармандын сапаттары жана дүйнө

таанымынын калыптануу мезгили аркылуу баяндалат. «Балалык» повестинин башкы каарманы Толстойдун өзүнүн жаш кезиндеги элеси. Толстой өзүнүн көз караштары жана башынан өткөргөн окуялары аркылуу бала кездеги таасирлери жана жакындары менен болгон мамилеси инсандыктын негизин кантип түзөрүн көрсөткөн. Николенка кубанычтан кайгыга чейин терең эмоцияларды сезет жана башынан өткөрөт, бул окуялар анын дүйнөнү кабылдоосуна жана этикалык принциптердин калыптанышына кандай таасир эткенин көрүүгө мүмкүндүк берет. Толстой балалыкты адамдын жашоосундагы маанилүү этап катары гана карабастан, бул мезгилге терең этикалык жана моралдык маани берет.

Негизги сөздөр: түшүнүк, балалык, тема, образ, автобиография, трилогия, проблема, аңгеме, автор.

Аннотация: В данной статье освещается концепт детства в творчестве Л. Н. Толстого, на примере его повести "Детство" из знаменитой трилогии. Этот период в жизни человека Толстой изображает как время формирования основных черт характера и мировоззрения, что видно на примере главного героя, Николеньки Иртеньева. Главный герой повести "Детство", является отражением самого Толстого в его юности. Через его взгляды и переживания Толстой показывает, как детские впечатления и взаимоотношения с близкими ложатся в основу личности. Николенька чувствует и переживает глубокие эмоции – от радости до горя, что позволяет читателям увидеть, как эти переживания влияют на его восприятие мира и формирование этических принципов.

Толстой не только рассматривает детство как важный этап в жизни человека, но и вкладывает в этот период глубокий этический и моральный смысл.

Ключевые слова: концепт, детство, тема, образ, автобиография, трилогия, проблема, повесть, автор.

Annotation: Abstract: This article highlights the concept of childhood in the works of Leo Nikolaevich Tolstoy, using the example of his story "Childhood" from the famous trilogy. Tolstoy depicts this period in a person's life as a time of formation of the main character traits and worldview, as can be seen in the example of the main character, Nikolenka Irtenyev. The main character of the story "Childhood" is a reflection of Tolstoy himself in his youth. Through his views and experiences, Tolstoy shows how childhood impressions and relationships with loved ones form the basis of personality. Nikolenka feels and experiences deep emotions - from joy to grief, which allows readers to see how these experiences influence his perception of the world and the formation of ethical principles.

Tolstoy not only views childhood as an important stage in a person's life, but also puts deep ethical and moral meaning into this period.

Key words: concept, childhood, theme, image, autobiography, trilogy, problem, story, author.

Категория концепта «активно рассматривается в современных филологических исследованиях, применяются и используются в философии, психологии и культурологии, ее обуславливают и формируют эти внеязыковые научные сферы и являются существенными для изучения языков и культур. Эта категория описывает способы, через которую люди воспринимают мир в определенной форме, культуре, она влияет на формирование языкового и ментального образа мира определенного этноса.

В русской лингвистике термин «концепт» впервые употребил в своей статье А.С. Аскольдов-Алексеев «Концепт и слово» в 1928 году. Ученый утверждает, что «концепт – есть мысленное образование, которое замещает в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [2. С. 269].

В.Н. Телия в своих исследованиях высказал свою точку зрения о концепте как о продукте когнитивной деятельности человека, как о нематериальном явлении, присущее не только языку, но и самому человеческому сознанию. [4. С. 173]

По мнению Е.С. Кубряковой «Концепт – это оперативная содержательная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [3. С. 85–91].

Из отечественных ученых в своей работе «О выводимости константы и переменных в количественных числительных два/две в тюркских языках» Айылчиева Д.Т. отмечает о том, что концептом являются обусловленные культурой базовые единицы картины мира, обладающие значимостью как для отдельной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщества в целом. [1. С. 114 -117].

В данной работе будет рассмотрен концепт «детство» в ранних произведениях великого русского писателя Л.Н. Толстого, в частности в его повести «Детство».

Тема детства в русской художественной литературе привлекает исследователей на протяжении длительного времени. Она оказалась в центре внимания не только классической литературы, но и в последующих периодах литературы. Эта тема постоянно претерпевает изменения и получает новые интерпретации по мере своего развития. Особенно актуально она стала после того, как художественное творчество начало осваивать идеи воспитания, выдвигаемые просветителями. С того времени она стала одной из ключевых тем, которые прочно укоренились в литературе, начиная с конца XVIII и начала XIX веков.

Концепт детства является стержневым тематическим ядром в творческом наследии Л.Н. Толстого. Писатель сосредотачивается на данном концепте как в сочинениях, предназначенных для юной аудитории, так и в монументальных романах для взрослых читателей. Для Толстого детство выступает не только эпохой становления личности, но и особым состоянием духа, сопутствующим человеку на протяжении всей жизни.

Раскрытие авторского отношения к детству, постижение идей и ценностей, придаваемых писателем этому понятию, а также изучение способов трансляции этих идей через его творчество приобретают первостепенное значение. Понимание этих аспектов позволяет глубоко проникнуть в творческий мир Толстого и постичь его уникальный взгляд на детство.

В своей повести «Детство» Толстой называет детство наиболее счастливым временем в жизни человека. Во второй половине XIX века тема детства приобретает характер социальной значимой проблемы.

Концепт детства в творчестве Л.Н. Толстого раскрывается наиболее широко в его известной трилогии. В повести "Детство" Л. Н. Толстой отражает некоторые воспоминания из детства и создает автобиографическую атмосферу. Для Толстого не автобиографизм был важным в повести, а типичность описанных в ней этапов взросления ребенка в патриархальной дворянской семье.

В статье "Тема детства в творчестве Л.Н. Толстого" Фахрутдинов Р. Э. отмечает: «Однако эта история - не просто автобиография писателя. На самом деле это вымышленный рассказ о том, что видел и слышал писатель, раскрывающий жизнь ребенка из старинной дворянской семьи в первой половине XIX века. Толстой передает эти детские, простые и искренние чувства по-настоящему честно, выражая мир ребенка, полный радостей и печалей, нежных чувств к матери и любви к окружающим его вещам». [5]

С самого начала повести "Детство" Толстой открывает перед читателем сословный мир-жизнь уездных дворян вместе с главным героем Николенькой. Его детство пропитано миром гувернеров и дворовых слуг, но особенно он привязан к своему воспитателю немцу по происхождению, Карлу Ивановичу.

Еще в начале повести автор, показывая типичное утро в провинциальной дворянской семье, показывает внутренний конфликт ребенка. Размышления Николеньки о том, что Карл Иванович преднамеренно отгоняет мух от его постели, внезапно сменяются детским, непосредственным восприятием этого поступка. Затем юный рассказчик тут же анализирует свои противоречивые чувства, демонстрируя свой растущее негодование.

Возмущение у маленького героя вызвало действие Карла Ивановича, который зашел в комнату мальчиков Николеньки и Володи и хлопнушкой убил муху на стене над головой Николеньки. Еще не проснувшийся Николенька, спросонья видит своего воспитателя, и полон гнева: почему именно над его головой он убивает муху, а не над кроватью Володеньки, хотя там мух тоже очень много. И тут же по-своему находит объяснение-Володя старше, а он маленький и его можно обижать. «Он очень хорошо видит, что разбудил и испугал меня, но выказывает, как будто не замечает... противный человек! И халат, и шапочка, и кисточка — какие противные!» [6].

Возмущение возрастает и мальчик чуть не плачет от обиды. И вдруг Карл Иванович замечает, как просыпается Николенька, он подходит и ласково начинает щекотать его. Гнев мальчика сменяется на обиду на себя, как он мог так плохо подумать о таком прекрасном человеке.

Мгновенный детский гнев и недоумение по отношению к этому человеку вызывает у Николеньки чувство стыда, которое преследует его после: «Какой он добрый и как нас любит, а я мог так дурно о нем думать!» Мне было досадно и на самого себя, и на Карла Иваныча, хотелось смеяться и хотелось плакать: нервы были расстроены». [6]

Его нежная, впечатлительная душа глубоко переживает каждое событие, каждое слово и поступок. Николенька — проницательный наблюдательный мальчик с острым умом, но его природная рассеянность и неловкость часто доставляют ему трудности. Несмотря на свою неуверенность в себе, у него импульсивный характер и врожденное чувство справедливости.

Толстой использует психологический прием в художественной литературе, который позднее получил название в критической статье Н.Г. Чернышевского "диалектика души".

В повести центральной темой является формирование личности. В детские годы Николенька усваивает основные черты своего характера, привычки, вкусы, предпочтения и принципы, которые были важны в его семье. Толстой сосредотачивается на динамике развития души героя, показывая, как она формируется под влиянием внешних факторов и внутренних переживаний.

Теплое воспоминание у Николеньки на всю жизнь остается о матери.

Писатель сам раннем возрасте лишился матери, и в повести главный герой также сталкивается с этой трагической потерей в десятилетнем возрасте. Поэтому он чувствует глубокую привязанность и поклонение к своей "maman", как принято было обращаться к матери на французский манер у аристократов. Герой признается, что вспоминает свою мать только через ее карие глаза, излучавшие доброту и любовь, но образ матери остается для него загадкой. По-видимому, писатель, лишенный возможности

помнить собственную мать, создал в "мамап" образ идеальной матери. Мать запомнилась Николеньке задумчивой и грустной, он запомнил ее теплую улыбку, которая озаряла все вокруг. Она постепенно ушла в туманное воспоминание. «Когда матушка улыбалась, как ни хорошо было ее лицо, оно делалось несравненно лучше, и кругом всё как будто веселело. Если бы в тяжелые минуты жизни я хоть мельком мог видеть эту улыбку, я бы не знал, что такое горе». [<https://ilibrary.ru/text/1179/p.1/index.html>]

Потеря близких - одна из ключевых проблем в повести «Детство». Николенька боится потерять мать, и когда это происходит, он оказывается не в силах справиться с горем. Только Наталья Савишна, старая няня, которая тоже глубоко скорбила по кончине матери Николеньки, смогла успокоить и поддержать его. Образ матери у Толстого — это неделимое воплощение доброты любви и заботы.

Передавая эмоциональное переживание маленького героя, автор прибегает к внутреннему монологу, который отражает изменение его душевного состояния: от радости к грусти, от злости к стыду и чувству неловкости. Именно такие быстрые и неожиданные перемены эмоционального состояния героя, которую Толстой мастерски воплотил в своих произведениях, которые прославили его имя, является его новаторским методом в русской литературе.

Первая любовь главного героя тоже ассоциируется с детством и отчим домом. Николенька симпатизирует дочке гувернантки, Катеньке, с которой они с сестрой часто играют. Он старается оказать ей знаки внимания, которые получаются неловкими и даже неуместными. Николенька, как свойственно амбициозным детям, старается выделиться среди своих сверстников, чтобы быть заметным. Но Катенька равнодушна к стараниям юного барина.

Во второй раз Николенька влюбляется, живя у бабушки, в Сонечку Валахину. Думая о ней каждый вечер, Николенька уверен, что его чувства искренни и навсегда.

Повесть основана на явной противоположности взглядов ребенка и взрослого, на их восприятии мира, несовместимости ценностных ориентиров. Данный принцип противоречия осуществляется для того, чтобы выделить внутреннее душевное переживания ребенка.

Основной литературный прием толстовской повести строится на столкновении двух типов сознания, которое создает непреодолимую границу между детством и последующими периодами жизни главного героя, придавая детству некоторый законченный смысловой отрезок. Детство, как описывает Л.Н. Толстой, представлено как отдельный период жизни, наполненный другими целями и смыслами. Оно не просто перетекает в следующий этап жизни, а разрушается и исчезает, уступая место отрочеству и юности.

Концепт детства в повести выражена повествованием о детских годах жизни главного героя. Толстой в повести противопоставил концепцию жизни ребенка и уже повзрослевшего героя, который в своих воспоминаниях возрождает пережитое и сохранившиеся яркие моменты из детской жизни. Автор акцентирует на их восприятии мира, несовместимости ценностных ориентиров. Данный принцип противоречия осуществляется для того, чтобы основополагающий литературный прием повести строится на конфликте двух типов восприятия мира, которое создает непреодолимую границу между детством и последующими периодами жизни главного героя, придавая детству некоторый законченный смысловой отрезок.

Детство, как описывает Л.Н. Толстой, представлено как отдельный период жизни, наполненный другими целями и смыслами. Оно не просто перетекает в следующий этап жизни, а разрушается и исчезает, уступая место отрочеству и юности.

Изучение загадок человеческого духа в самом себе открыло для Толстого возможность изобразить внутренние движения человеческой мысли уже в его первой повести "Детство". Герой повести, мальчик Николенька Иртеньев, становится центром внимания писателя, который пытается описать процесс становления его характера. Этот процесс раскрывается только через взаимодействие с внешним миром, поэтому судьба Николеньки неразрывно связана с судьбами других персонажей повести. Толстой изображает сложное развитие души главного героя, который, обладая большой эмоциональной отзывчивостью, размышляет над происходящими событиями, проявляя разнообразные стороны своего характера от тщеславия до сострадания.

Это произведение подчеркивает важность сохранения и защиты детства как особенно ценного периода в жизни человека. В них нет места грусти, страху или насилию, лишь мир и гармония, которые помогают детям расти счастливыми и уравновешенными.

Детство, как описывает Л.Н. Толстой, представлено как отдельный период жизни, наполненный ожиданием и смыслами, в повествовании — это время, когда мир воспринимается через призму непосредственности и чистоты, когда каждый момент наполнен глубоким смыслом и эмоциональной значимостью.

Использованная литература:

1. Айылчиева Д.Т. // Международный журнал гуманитарных и естественных наук №12-14 (75), Новосибирск, 2022 с. 114-117
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – С. 269.

3. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память» // Логический анализ языка: культурные концепты. – М., 1991. – С. 85–91
4. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. - М. Наука, 1986. - 173 с
5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.703648>
6. <https://ilibrary.ru/text/1179/p.1/index.html>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-detstva-v-russkoy-klassicheskoy-literature-pervaya-polovina-xix-veka-i-russkoe-zarubezhie-nachala-hh-veka>

* * *

Дөөлөтбекова Г.С., Исманова Н.К.

**КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУУ
ЗАРЫЛЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Доолотбекова Г.С. Исманова Н.К.,

**ОСОБЕННОСТИ И ПОТРЕБНОСТИ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ**

Doolotbekova G.S., Ismanova N.K.

FEATURES AND NEEDS OF THE USE OF DIALECTISMS IN WORKS OF ART

УДК:81.282.21

Аннотация: Аталган макалада тили илиминин бөлүмү болгон диалектологиянын айрым маселелери б.а көркөм адабиятта диалектилик сөздөрдүн канчалык деңгээлде авторлор тарабынан колдонуу тенденциялары каралды. Кыргыз диалектилерин жана говорлорун ар тараптуу изилдөөдө оозеки кептин жазууда чагылышы, көркөм чыгармалардагы диалектизмдердин орду, стилдик функциялары, колдонулуу ыкмалары, өзгөчөлүктөрү жана кемчилик жетишкендиктери тууралуу сөз болду. Чыгарманын тили автордук чеберчиликти өзгөчө талап кылары белгилүү, кандай гана жанр болбосун окурманга жеңил тушундүрүүдө сүрөттөөнүн өзгөчө каражаттарын колдонуу, каармандардын диалогдору аркылуу ишке ашырууда аймактык тилдин маанисин ачып берүү маселелери эске алынды.

Ачкыч сөздөр: диалектизм, эстетика, контекст, колорит, говор, экспрессив, кейипкер, тил каражат, кеп маданияты, демография ж.б.

Аннотация: В упомянутой статье были рассмотрены некоторые вопросы диалектологии, которая является отраслью науки о языке, т.е. тенденции использования

При комплексном изучении кыргызских диалектов и диалектов говорилось о выражении устной речи в письменной форме, месте диалектизмов в произведениях искусства,

с

т

и

л

и

е

п

д

а

н

е

и

р

е

д

а

н

е

д

а

н

е

д

а

н

е

д

а

н

е

д

а

н

е

д

Ключевые слова: диалектизм, эстетика, контекст, колорит, говор, экспрессив,

Annotation: The mentioned article discussed some issues of dialectology, which is a branch of the science of language, i.e. trends in the use of dialect words by authors in the field of literature. During a comprehensive study of Kyrgyz dialects the place of dialectism in works of art, stylistic functions, methods of use, features and disadvantages were discussed. It is known that the language of the work requires special skill from the author; the issues of using special means of description were taken into account to easily explain any genre to the reader, revealing the meaning of the regional language through character dialogues.

Keywords: dialect, aesthetics, context, color, dialect, expressive, hero, linguistic means, speech culture, demography

Кыргыз тилиндеги диалекттер - белгилүү бир аймакта сүйлөнгөн тилдик өзгөчөлүк. Диалект сөздөр тилдин өзгөчөлүктөрүн гана чагылдырып турбастан тилдик сферага өз таасирин тийгизип туруу касиетине ээ. Ал эми көпчүлүк диалектологдордун пикиринче диалектизмдер – чектелген аймакта кеңири таралган, көркөм чыгармаларда кеңири кездешүүчү, адабий тилде колдонулуп, бирок анын тутумуна кирбеген тейде, ошол тилдин лексикалык системасы менен байланышы, туруктуулук даражасы жана өзгөчө бөлүгүн сактап калуу маселелери акыркы мезгилде бир топ актуалдуу болуп саналган термин катары белгилүү. Диалект лексикасы биринчи кезекте карапайым адамдардын кебин толтурат жана алар тарабынан бейформал шартта колдонулат. Ошондой эле авторлор белгилүү бир аймактын, социалдык топтун же мезгилдин уникалдуу кеп үлгүлөрүн чагылдырган өзгөчө сөздөрдү же сөз айкаштарын пайдаланган адабий түзүлүш. Ал эми көркөм чыгармадагы диалектизмдердин негизги артыкчылыгы – тилдин образдуулугун күчөтүшүндө.

Ошентип, кыргыз диалектилери менен анын говорлорунда орун алган жергиликтүү мүнөздөгү тил байлыгынын, диалектизмдердин фольклордо, көркөм чыгармалардын тилинде керектелиш максатын жана алардын ордун, эби менен колдонулуш себептерин, шарттарын өздөштүрүү, ал жөнүндө маалыматтарды берүү кыргыз тил илиминде кызыгууну туудурган орчундуу маселелеринин бири. Мындай болгон соң, теманын актуалдуулугун көздөгөн максаттын материалы - белгилүү чыгармачыл инсандардын эмгектериндеги тилдик

ж

д

и

т

элементтердин бир канча мисалдары болмокчу. Өз ордунда жана ченемде колдонулган жаңы сөздөр (диалект) кыргыз тилин байытып, окурмандардын көңүлүн бурат. Алардын айрымдары жазуучулар тарабынан ушунчалык ийгиликтүү тандалгандыктан көркөм эстетикалык ырахатты тартуулайт.

Көркөм адабият чыгармаларында говорлордун өзгөчөлүгү ар кандай деңгээлде чагылдырылышы мүмкүн. Диалект сөздөрүндүн колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө жараша алардын айрым топторун көрсөтүүгө болот:

1. Говордогу үн түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн билдирген сөздөр-**фонетикалык диалектизмдер**.

«Чабалекей жаа огуна атылган

Жасбай тапты балтыр учкан уяны» (ад.т. жазбай);

«Ушул сындуу **мерестердин** бардыгын

Убак жетти жакасынан алууга»[Т.К.8]

2. Адабий тилдеги сөздөрдөн грамматикалык формалары менен айырмаланган сөздөр **морфологиялык диалектизмдер**.

«Төбөсүндө күндүн тоскуч чатыры,

Күйгөн түштү кулак байлап жатыры.[Т.К.8]

3. Көркөм чыгармадагы берилген сүйлөмдөрдүн жана сөз айкаштарынын курулушунун өзгөчөлүктөрү, диалектилерге мүнөздүү-**синтаксистик диалектизмдер**.

4. Говордун лексикалык курамынан көркөм адабиятта колдонулган сөздөр **лексикалык диалектизмдер**. Мындай диалектизмдер курамы боюнча гетерогендүү. Карама-каршы лексика арасында айырмаланып турат:

семантикалык диалектизмдер - бир тыбыштагы түзүлүштө б.а диалектидеги мындай сөздөр адабий тилдеги карама-каршы мааниге ээ (адабий эквивалентке карата омонимдер); челек (“чака” маанисинде), торпок (“музоо” маанисинде), көрпө (“төшөк” маанисинде),

а

с

е I баба Ад.т. түпкү аталарыбыз, II баба диалект.т. биринчи уруктун аксакалы

л **мазмуну жагынан көркөм сөздөн толук айырмаланган** лексикалык диалектизмдер (адабий эквивалентке карата синонимдер);

(Мындай айырмачылыктардын нагыз лексикалык диалектизмдери: диал. барик// ад. т. жалбырак, диал. теше// ад.т. чот, диал.эгиз// ад.т. бийик, диал. жуwalдыз// ад.т.шибеге б.с.б.

а

л

”

м

Нагыз диалектизмдердин адабий тилде синоним түгөйлөрү болгондуктан, алардын ордуна адабий эквиваленттерин колдонушса да боло бермек. Бирок табигый, көркөм окурманга башкача сезилип, анын көнүшүм тилдик кабылдоосун козгогон сөздү киргизүү сүрөткерлерди «сөз азабын «тартууга» мажбурлайт. [9, 35]

Нагыз лексикалык диалектизмдер - табияты боюнча жазуучуну кейипкер тилинде «атайлап колдонушка» түрткөн, жергиликтүү кептик колоритти билдирген тилдик каражат. Айылдын түпкү калкы үчүн диалект (башкача айтканда, жергиликтүү сүйлөө) биринчи кезекте адам бала кезинен өздөштүргөн жана ага органикалык түрдө байланышкан эне тили. Артикуляциялык сүйлөө көндүмдөрү табигый жол менен калыптангандыктан, алар ар бир адамда абдан күчтүү.

Тартып ир, -деди. Үсөн тартып жиберди. Чынында мунун кердими (Аксы говорунда// “кърдим” -чыны) наркы келиндикине караганда аяптору эле чоң экен. [10, 27]

5. Лексикага адабий тилде абсолюттук синонимдери жок жана кеңири аныктаманы талап кылган, **этнографизмдер** (этнографиялык) деп аталган жергиликтүү предметтердин жана кубулуштардын, чарбалыгынын аталыштары болгон диалектилик сөздөр кирет. *Пешиайбан, кърт, чърпая, мээрар, абдесте, горо, шак, ж.б.* Адатта, ар бир адам, жазуучу да – бир гана адабий тилдин эмес, кайсыл бир деңгээлде диалектилик көрүнүштөрдүн алып жүрүүчүсү. Ошол үчүн да диалектизмдер жазуучулардын биринде аз, башкасында көбүрөөк кездешпей койбойт.

Ой, баары кургак тарашаны жагып салдыңыз. Биртке тутурукка калсын. (Н.С. «Күн б.», 78). *Үстүнө кийген ак жектеси тер менен чаң аралашып, саргайгандан да кърөң тартып, топографиялык картага окшоп калган.* [10,48]. *Нүзүп бенарестин кызыл кымкабын кийген, башында көк селде, көйкөлгөн кымкабынын ичинен ак камзолго селдесине бир өңдөш көк ботокур курчанган, ботокурда кынына каухар чөгөрүп алтын менен саймалаган бухаралык зергерлердин эң сулуу шамишары, бутунда тумшугу чукчуйган сары көн өтүк.* [Т.К.11]

Акыркы мезгилдерде көркөм адабият тилиндеги диалектизмдердин мааниси бир топ өзгөрдү десек болот. Мурда алар жергиликтүү колоритти түзүү үчүн гана колдонулган болсо, азыр диалектизмдерге мүнөздүү маанилердин спектри бар. Бул үчүн диалектизмдер автордун сөздөрүндө да, каармандардын сүйлөөсүндө да колдонулаарына көңүл буруу керек. Диалектизмдердин эки негизги чакан тобун *жергиликтүү түстү жаратуу каражаты* (бул дегени ошол аймактагы жалпы элдин тилдик айырмачылыктарын көрсөтүү) жана *каармандарды мүнөздөө каражаты* (чыгармада образды толук ачып берүү максаты) катары

колдонуусуна жараша айырмалоого болот. Андан ары көркөм чыгармада диалектизмдердин ролун схемалык түрдө чагылдыруу төмөнкүдөй:

Диалектизмдер каармандарды мүнөздөөчү каражат катары:

- белгилүү бир аймакка таандык;
- коомдук мүнөздөмөлөрү;
- белгилүү бир аймактын жашоочуларынын психологиялык өзгөчөлүктөрү.

Диалектизмдер жерди сүрөттөө каражаты катары:

- белгилүү бир аймакка иштин ордун дайындоо;
- жергиликтүү колоритти түзүүгө кызмат кылган үрп-адаттарды жана маданий салттарды баяндоо;
- аймактын тарыхый өзгөчөлүктөрү;
- диалектизмдердин негизги белгилерин талдоо жана көркөм адабияттагы стилдик функцияларын аныктоо;

Бул схема диалектилерди жана ошого жараша диалектизмдердин негизги мүнөздөмөлөрүн белгилүү тарыхый, географиялык, психологиялык жана социалдык себептерге жараша реалдуулук катары чагылдырууда берилет. Мунун баары азыркы адабияттын көркөм чыгармасынын тилинде чагылдырылып келатат десек болот.

Диалектизмдер окуянын атмосферасына да салым кошуп, окурмандарды белгилүү бир маданий контекстке батыра алат. Андыктан, диалектизмдерди эффективдүү чыгармага киргизүү же колдонуу өтө кылдат тең салмактуулукту талап кылат. Алар баяндын байлыгын арттыра турган болсо да, аларды ашыкча колдонуу окууга тоскоолдук кылышы же стереотиптик же адепсиз көрүнүш катары кабыл алынышы мүмкүн. Ошол эле учурда диалектизмдерди колдонуунун кемчиликтери артыкчылыктардан ашып түшкөн учурлар да кездешет. Автор диалекттик сөздөрдү колдонууга өтө ынтызар болуп, ошону менен жалпы лексика боюнча өзүнүн билимин көрсөтөт. Ал эми түшүнүксүз сөздөр окурмандарды чарчатып коюшу толук ыктымал. Ал сөздөр көбүнчө тексттин өзүнүн табигыйлыгын жоготуп, атайылап, интрузив болуп кетишине алып келип, автор бул сөздөрдү атайылап колунан келген бардык жерлерге салып койгондой сезимди пайда кылат. Көптөгөн диалектизмдер архаизмдер болгондуктан, алар дайыма эле ылайыктуу боло бербейт. Заманбап жашоо жөнүндөгү чыгармаларда, классикалык фантастикалык тексттерде, космостук фантастикалык чыгармаларда жалпы колдонуудан жоголуп кеткен сөздөр кызыктай угулат. Авторлор диалектилик өзгөчөлүктөрдү байкатпастан киргизип, алар менен чыгармаларды ашыкча жүктөбөй, аны жергиликтүү боёк берүү үчүн бүтүндөй тексттин органикалык бөлүгү катары чеберчилик менен пайдаланышы керек. Киргизилген ар бир

диалект элементти окурманга түшүнүктүү болушуна кам көрүп, чыгармаларда басымдуулук кылган өзгөчө лексикалык диалектизмдерди чечмелөө үчүн негизинен контекст колдонуп, контексттин ортосунда баяндоо учурунда алардын чечмелөөгө барышы зарыл.

Диалектилик тилдерди түшүндүрүүдө бир нече ыкмалар колдонулат.

Диалектизмдердин түз колдонулушу. Бул ыкма диалектилик сөздү түшүндүрүүгө муктаж болбогон учурларда анын мааниси жалпы контекстте башка сөздөр менен байланышта жакшы түшүнүлгөн учурларда түз колдонулат. Себеби, сөз кошуна сөздөр менен анын айкашууда мааниси түшүндүрүлбөстөн, эскертүүсүз ачык-айкын белгилүү болуп тургандай мамиледе болушу керек.

Диалектизмдерди контекстте түшүндүрүү ыкмасы. Диалектилик сөздөрдүн бардыгы эле окурмандардын кеңири катмарына түшүндүрмөсүз түшүнө албайт, муну эске алуу менен. Мындай түшүндүрмөлөр чыгарманын маанайына жана каармандардын образына жараша ар кандай болушу мүмкүн.

Жазуучулар диалектизмдерди колдонуунун максатын карап чыгып, аларды колдонууда ырааттуулукту камсыздап, окурмандар тарабынан кандай кабыл алынганына көңүл бурушу керек. Диалектилик сөздөр жана сөз айкаштары текстке элдик даам берет, бул кээде тиешелүү темадагы тексттер үчүн талап кылынат. Алар экспрессивдүүлүктү күчөтөт, анткени көптөгөн диалектизмдердин кошумча коннотациялары бар, алар эмоционалдык жактан күчтүүрөөк же маанини тагыраак берет. Ошону менен эле катар диалектизмдерди көркөм стилде стихиялуу пайдалануу ошол чыгарманын жалпы эстетикалык баалуулугун төмөндөтүүнүн жалпы себептеринин бири экендигин ар бир сөз чебери унутпоого тийиш. Ошондуктан көркөм чыгармада автордук кептегиби же каармандын кебиндегиби диалектизм кандайдыр бир көркөмдүк жүк көтөрүп турууга милдеттүү. [13,1]

Жергиликтүү колорит берүү дегендик каарманды жалаң диалектилик, говордук тилде сүйлөтүү эмес. Көркөм чыгарма адабий тилде жаралып, диалектилик элементтер ага синтезделет, көмөктөш болот.

Көркөм сөздө диалектизмдер маанилүү стилдик функцияларды аткарат б.а.диалектизмдер стилистикалык жактан айкалышууга тийиш болгон адабий тил болуп саналат. Жазуучу элдин кандай жашап өткөнүн, кандай сүйлөгөнүн көрсөтүү үчүн диалектилик сөздөрдү колдонот, аны стилдик каражат катары эл баалайт, ал эми диалектилери бар чыгарманы жандуу, кээде региондордон (айыл кыштактардан) келген, белгилүү бир говордун өкүлү болгон жазуучулар, акындар колдонушат.

Асты такта, шыбы фанер, туш-тарабы терезе... ичи-тышы аппак. Кирген кишинин баари ачылат.

Койчу, ошол жылы Карабайдын үйүнүн арзавасы жыл маалына созулду.[Ж.А.12]

Ким билсин бул өзү качан ада болот, -деп секирин жылдырып койду химик мугалим.[10, 35]

Диалектилик лексика көркөм адабияттын чыгармаларында автордун сөзүндө жана каармандардын сүйлөөсүндө түрдүү стилдик функцияларды аткарат:

- жергиликтүү колоритти түзүү;
- "үй-бүлө" тили;
- социалдык типтештирүү;
- идентификациялоо;
- эмоционалдык экспрессивдүү;
- сыпаттоо функциялары;
- каармандардын кепинин экспрессивдүү функциясы;
- баатырдын образынын портреттик мүнөздөмөлөрүнүн функциясы.

Диалектилик лексика улуттук маданияттын бир бөлүгү катары өнүгүшүн чагылдырып, көбүнесе тилдик катнаштын чек араларынын кеңейиши, адабий тилдин нормаларынын төмөндөшү, стилдердин өз ара кириши, социалдык жана демографиялык процесстер: калктын депопуляциясы жана миграциясы менен шартталат. Бул туурасында мурунку жазылган макалаларыбызда сөз кылып өткөнбүз. Кыргыз диалектилери жана говорлору кыргыз тилинин тамыры болгондуктан аны өнүктүрүүдө тилдик маселелер ар тараптуу изилденип, аймактык өзгөчөлүктөрдү чогултуу, системалаштыруу жана изилдөө зарылчылыгы дагы деле актуалдуу. Көркөм адабиятта диалектилик сөздөрдү колдонуунун эстетикалык, стилистикалык жана лингвистикалык функцияларына азыноолак кайрылдык, илимий багыттагы иштерге түрткү боло турган маалыматтар болушуна ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

10. Ы. Мукасов. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. Б., 2004
11. Г. Токоева. Философия тарыхы. Б. 2009
12. Б. Апыш. Педагогика. Ош., 1993
13. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.
14. Bizdin.kg <https://new.bizdin.kg> Жеңижок. (Өтө Көкө уулу) Ырлар жыйнагы.
15. Bizdin.kg <https://new.bizdin.kg> Токтогул. Чыгармалардын эки томдук жыйнагы.

1-том.

16. Б. Апилов. Барпы. Б., 1995
17. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.
18. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

Дарбанов Б.Е.

Түрк тилдериндеги фитонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрү

Дарбанов Б. Е.

Семантические особенности фитонимов в тюркских языках

Darbanov B. E.

Sentic features of phytonyms in Turkic languages

УДК 81'374.73

Аннотация: макалада түрк тилдериндеги фитонимдик кордун калыптануусуна негиз болгон кыргыз тилиндеги байыркы катмардын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, тилдик курамдын тарыхый өнүгүүсүндөгү мааниси ар тараптуу изилдөөгө алынды. Арийне фитонимдер тилибиздеги семантикалык кордун чордону болуу менен бирге тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн негизги катарында каралмакчы. Ала турган болсок, эки же андан көп сөз каражаттары семантикалык жактан биригип келип бир түшүнүктү билдирип, жаңы маанини туюндурат. Бул маселе айрыкча туруктуу сөз айкаштарынын составына К.К. Юдахиндин, Б.М. Юнусалиевдин, Б. Орузбаеванын эмгектеринде өтө көп жолугуучу материал катарында алгач талдоого алынгандыгын айтууга болот. Ошондуктан аталган макалада түрк тилдериндеги, айрыкча кыргыз тилиндеги фитонимдерге арналган көрүнүктүү окумуштуулардын пикирлери жетекчиликке алынды.

Түйүндү сөздөр: түрк тилдериндеги фитонимдер, семантикалык өзгөчөлүктөр, үндүү, үнсүз тыбыштар, татаал, кошмок сөздөр, компонент, диалект, фонетика-структуралык варианттар.

Аннотация: в данной статье анализируются структурно-семантические особенности древне кыргызского языка, которые являются основой формирования

фитонимического фонда в тюркских языках, а также всесторонне изучается значение языкового состава в историческом развитии.

Конечно, фитонимы являются центром семантических ресурсов нашего языка и их следует рассматривать как основную часть исторического развития языка. Другими словами, два или более слова семантически объединяются для выражения понятия и выражения нового значения.

Особенно это проблема связана с составлением устойчивых словосочетаний и, можно сказать, что впервые он был проанализирован как весьма распространенный материал в трудах Юдахина, Б.М. Юнусалиева и Б. Орузбаевой. Поэтому в данной статье руководствовались мнениями видных ученых, занимающихся фитонимами в тюркских языках, особенно в кыргызском.

Ключевые слова: фитонимы в тюркских языках, семантические особенности, гласные, согласные, сложные, составные слова, компонент, диалект, фонетико – структурные варианты.

Annotation: in this article is considered the structural and semantic features of the ancient Kyrgyz language, which are the basis for the formation of the phytonymic fund in the Turkic languages, and comprehensively studies the significance of the linguistic composition in historical development. Phytonyms are the center of the semantic resources of our language and should be considered as a main part of the historical development of the language. In other words, two or more words are semantically combined to express a concept and express a new meaning. This problem is especially connected with the complication of stable phrases and it was analyzed as a very common material in the works of Yudakhin, B.M. Yunusaliev and B. Oruzbaeva. Therefore, this article was guided by the opinions of prominent scientists studying phytonyms in Turkic languages, especially in Kyrgyz.

Key words: phytonyms in Turkic languages, semantic features, vowels, consonants, complex, compound words, component, dialect, phonetic-structural variants.

Алсак белгилүү түрколог Б. М. Юнусалиев жөнөкөй лексемалардан турган фитонимдердин өтө уникалдуу тил бирдиги катарында көрсөтүп, татаал фитонимдердин түрк тилдеринде универсалдуу структурасын көрсөтө алган [Юнусалиев 2005: 338].

Б. Ө. Орузбаеванын эмгегинде татаал сөздөрдүн, кош жана кошмок сөздөр менен биргеликте эле татаал фитонимдер талдоого алынгандыгына күбө боло алабыз. Аталган илимпоз фитонимдик курамдын компоненттеринин ортосундагы бекем байланышты лингвистикалык жактан мүнөздөө менен алардын семантикалык өзгөчөлүгүнө көңүл бурган

[Орузбаева 1964: 184]. Аты аталган окумуштуу өз эмгегинде жупташкан сөздөрдүн катарында айрым сейрек кездешүүчү фитонимдерди келтирген.

Ошондой эле академик Б.Ө.Орузбаева атрибутивдик компоненттери сын атоочтордон, сан атоочтордон куралган фитонимдерди көрсөткөн [Орузбаева 1964: 58]. Ошол эле мезгилде жогоруда аты аталган окумуштуу **карагат**, **кожогат**, **чекенди** жана **чырпыкты** сыяктуу фитонимдер топонимдердин жаралуусуна негиз болорун айткан.

Кыргыз тилинин көп кылымдык өнүгүүсүндө бириккен татаал формага айланган фитонимдик курам К.К. Юдахиндин, Ж.Шүкүровдун жана академик Б. Ө. Орузбаеванын эмгегинде өтө кеңири алкакта каралат. Сөздөрдүн бул түрү менен жасалган фитонимдерге байланыштуу сөздөрдү биз изилдөө жүргүзгөн аймактардан аз жолуктурдук. Мындай сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин түштүк диалектисинин фитонимдик лексикасына түздөн-түз жатпаганы менен ошол аймактарда жашаган кыргыздардын тилдеринде мөмө-жемиш өстүрүү, түшүм жыйноо процесстеринде кеңири колдонулат.

Негизинен алтай тилдик уясынан тараган тилдердеги фитонимдерди хронологиялык жактан үчкө бөлүп кароого болот: Түрк жазма эстеликтеринде жана түрк тилдеринде сакталып калган фитонимдер; монгол жана тунгус-манчжур тилдеринде сакталган байыркы фитонимдер; түрк тилдериндеги орток фитонимдер

Ошондой эле аталган макалада байыркы кордон орун алган фитонимдердин семантикалык эволюциясы да каралды. Орток фитонимдер кылымдар агымын тыбыштык турпатын өзгөртүп, түрк тилдеринде айырмалуу формада колдонулат. Негизинен орток фитонимдик катмарда адам баласы тарабынан алгач өздөштүрүлгөн фитонимдер, алардын вегетативдик бөлүктөрүнүн аталыштары бүгүнкү күнгө дейре келип жеткендигин аныктоого болот. Эгерде байыркы фитонимдерден болуп саналган **агач** фитонимин структуралык өнүгүү түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилиндеги фитонимдердин өнүгүү траекториясын көрсөтөт.

Агач фитоними түрк тилдериндеги байыркы катмарга таандык болуу менен биргеликте, негизинен түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө артчыл [а] фонемасынын анлауттук позициясы менен мүнөздөлөт. Ала турган болсок түркмөн тилинде **агач** түрүндө жана аффрикативдик [ч] фонемасы менен аяктай тургандыгы аныкталат. Ал эми азербайжан тилинде **агаж**, ал эми башкыр, хакас тилинде **агас**, татар тилинде **агац**, кара-калпак, алтай тилинде **агаиш**. Ал эми айрым түрк тилдеринде эмнегедир инициативдик абалда йоттош [й] тыбышы менен жолугат. Ошондуктан жогоруда биз белгилеген [й] уяң үнсүзү үндүүлөргө таасир көрсөткөн учурлары байкалат. Ошондуктан сары уйгур жана Лобнор кыргыздарынын тилинде **йигаиш** формасын жолуктурууга болот. Бир эле учурда өзбек тилинде **йогач**

формасына өткөндүгүн көрүүгө болот. Ал эми кыргыз тилиндеги *жыгач* тыбыштык бычымындагы инициативдик [ж] фонемасын Жапаров байыркы катарында сунуштайт. Бирок тыва тилинде *ыйаиш* фонетикалык вариантында кезиктиребиз.

Биз талдоого алып жаткан байыркы *агач* фитоними тофалар тилинде *наиш*, якут тилинде *мас* түрүндө жолугары белгилүү. Ал эми азыркы гагауз тилинде жана түрк тилинин айрым диалектилеринде *аач* формасында кездешет. Бир эле мезгилде түрк тилинин йөрүктөргө жанаша жашаган диалектилеринде *агыч//агыш//агыс* тыбыштык курамында кездештиребиз.

Биз иликтөөгө алып жаткан *агач* фитоними түрк тилдеринде полисемантикалык мүнөзгө ээ. Ошондуктан түрк тилдеринде байыркы *агач* фитоними: дарак, дарактын, же болбосо көп жылдык өсүмдүктүн вегетативдик бөлүгү; кургатылган дарак сөңгөгү; айрым түрк тилдеринде узундук өлчөмү; дарактын өзөгү; от жагууга даярдалган бутактар ж.б. Татар тилинин диалектилеринде фонетикалык дуплет катарында: *агач-бугач*, *агач-пугач* формасында жолугат.

Тонүкүктүн эстелигинде ыгач формасында (ДТС, 216) ал эми М. Кашгаринин эмгектеринде йыгач формасында жолугат (ДТС, 265). Ошондой эле биз жогоруда токтолуп өткөндөй байыркы *агач* фитоними монгол жана можар тилдерине өткөн. 1233-жылы жарык көргөн Можар тилинин сөздүгүндө ас “дарак” формасында кагаз бетине түшүрүлгөн (Можар тилинин сөздүгү. Будапешт, 1967, 94-б.) Ал эми орус тилинде болсо узундук чени катарында агач фитонимин колдонушкан (Фасмер, 1-т. 60-бет). Ал эми монгол тилинде көбүн эсе клен дарагын *агч*, *агчы* формасында атап көрсөткөн. Ошондой эле можар окумуштуусу Д. Синор даракты атап көрсөткөн фитонимдерди санап өтөт. Ала турган болсок, ханты тилинин диалектилеринде *жах*, *жакте*, *жаг* (зырян тилинде) мары жана орог диалектилеринде *жагда*, *жагдан*. Ал эми байыркы уйгур тилинде *жегач*, чуваш тилинде *йевес* (16-бет) сыяктуу параллелдерге токтолот [D. Sinor. Uralo-tunguz lexical correspondences. Budapest, 1975]. Бир эле учурда Н.А.Хабичев түрк тилдериндеги *агач/йагач* фитониминин жасалуусуна байыркы алтай доорундагы *-ач* форманты негиз болгон деген пикирин билдирет. Ал эми препозитивдүү *йач* унгусун “от жагуу, жагуу” маанисинде болгондугун божомолдойт [Н.А.Хабичев. Карачаево-Балкарское именное словообразование. Черкеск, 1971. 206-бет].

Макаланын түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын семантикалык планда белгилүү түрколог В. Радлов бир кыйла терең изилдегендигин баса белгилейбиз. Аталган окумуштуу *йагач/агач* фитониминдеги *йаг-* негизин “чыгуу, көтөрүлүү же болбосо дарака чыгуу” маанисинде түшүндүргөн [В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СПб (6) 1888-1911. I том, 142-б.].

Белгилүү түрколог Э.В. Севортян *йагач//агач* фитониминин семантикалык өнүгүүсүн тарыхый жактан *ыгач* “жалпы эле өсүмдүктөр, дарактар”, ал эми от жыгач болсо “өсүмдүк” маанисинде колдонулгандыгын белгилейт [Э.В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 72-б.]. Алтай тилдеринин тарыхы боюнча белгилүү адис Г.Ж. Рамстед препозитивдик абалдагы компонентти байыркы алтай доорундагы хи//пи “дарак, токой” маанисинде, ал эми постпозитивдик гаж//каж формантын болсо “бутак” маанисинде чечмелейт [Г.Ж.Рамстед. Studies in Korean etymology. Helsinki, 1953. 199-101-бет]

Белгилүү түрколог К.М. Мусаев азыркы мезгилдеги активдүү колдонууда болгон *жыгач//агач* фитониминин семантикалык пландагы өнүгүүсүн талдоого алып аталган фитонимдин семантикалык маанисинин кенендигин баяндаган. Аталган окумуштуу *агач//йыгач* фитониминин семантикалык жактан синкреттүүлүгүнө да токтолгон. К. Мусаевдин ою боюнча *йыгач//агач* фитоними а) өсүп турган даракты жана анын вегетативдик бөлүктөрүн б) кыйылган дарактын сөңгөгүн, кургатылган вегетативдик бөлүктөрүн түшүндүрө тургандыгына да токтолуп өткөн. Ошондой эле жогоруда аты аталган окумуштуу Тонүкүктүн эстелигинде аталган фитонимдин жолугарын ачыктайт. Алсак: “*агаж емеше менен, адам эше менен*”. [К.М. Мусаев. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975. 164-167]. Ал эми биздин пикирибизче *йыгач – агач* формаларындагы йоттошкон [й] фонемасыз катталган *агач* салыштырмалуу байыркы фитоним болуусу толук мүмкүн. Ошондой эле түрк тилдеринин айрым диалектилеринде кездешүүчү *ыгач* формасы аталган фитонимдин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн семантикалык ички формасынын кеңейүүсүнүн натыйжасы жана мындай тарыхый жактан болгон өнүгүү *ыгач – агач* тибиндеги үндүүлөрдүн регрессивдүү ассимиляциясын ачыктаган көрүнүш болуп саналат. Экинчи тарабынан алып караганда түрк тилдеринде байыркы *агач* формасынан азыркы *йыгач* формасынын келип чыгуусу түрк тилдеринин ареалдык өнүгүүсүнө негиз болуусу керек деген ойдобуз.

Ошондой эле түрк тилдерине өтө кеңири тараган, кылымдар бою активдүү колдонулуп келген *кайың* фитоними кыргыз тилинин гана эмес бүтүндөй түрк тилдерин тарыхый, семантикалык жана фонологиялык өнүгүүсүн ачыктайт. Негизинен, алтай тилинде *кайың*, түркмөн, азербайжан тилинде *гайың*, түрк жана караим тилинде *кайын*, татар тилинде *кайын*, өзбек тилинде *кайин*, уйгур тилинде *кейин*, лобнор кыргыздарынын тилинде *кауң*, шор тилинде *казың*, хакас тилинде *хазың*, тува тилинде *хадың*, якут тилинде *хатың*, чулым татарларынын тилинде *хаазың*, чуваш тилинде *хоран//хуран*. Жогоруда биз санап өткөн түрк тилдеринде, *кайың* фитониминин фонета-структуралык варианттары аталган фитонимдин түрк урууларынын *кайын* фитонимине болгон катышын ошондой эле аталган объектинин

түрк элдеринин жашоосундагы ордун ачыктай тургандыгын белгилөөгө болот. Бир эле учурда К//З//К//Х тыбыштарынын алмашуусу аталган фитонимдин ареалдык таралуусун жана өнүгүүсүн түшүндүрмөкчү.

Белгилүү чыгыш таануучу, чыгаан түрколог М. Кашгари **кайын** фитонимине кеңири токтолуу менен бирге, аталган фитонимдин фонетикалык бычымынын айырмалуулугу түрк тилдеринин өнүгүү көрсөткүчүн ачыктайт деген пикирин билдирет.

Азыркы түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө аталган фитоним орток мааниге ээ болгон менен түрк тилинде кошумча кыркылган дарактын вегетативдик бөлүгүн, анын шактарын да түшүндүрөт. Ошондой эле айрым түрк тилдеринин диалектилеринде, алардын ичинде кыргыз тилинде **ак** атрибутивдик сын атоочтун жардамы менен жасалган татаал формасын жолуктурууга болот. Мисалы, ак кайың.

Кайың фитониминин праформасы катарында белгилүү түрколог Расенен М., байыркы алтай тилдериндеги **кадын//кадуң** формасын келтирет [М. Rasanen. Materialien zur morphologie der turkischen sprachen. Helsinki. 1957. 218-бет]. Бир эле учурда аталган фитонимдин дүйнө жүзүндө кеңири кучак жайгандыгын белгилөө менен белгилүү окумуштуу Дерфер араб тилинде **хален** формасында жолугарын да айтып өтөт [G. Doefler. Turkische and mongolische Elemente in Neupersischen. 1-3, 1963-1967., Wiesbaden].

Аталган фитонимдин түрк тилдериндеги диахрониясына байланыштуу ишенимдүү булак катарында 921-922-жылы Волга дарыясын бойлоп кыдырган саякатчы Ибн-Фадлан **хадаң** фитоними өзөк кабыгы ак, дарылык касиети бар шире суусун өндүрүүчү дарактын аталышы экендигин белгилейт [G.J. Ramstedt. Kalmukisches Wortebuch. Helsinki, 1935. 159-бет]. Ал эми азыркы моңар тилинде **катаң** формасында өткөн [Л. Бенко., Пап Л., Л. Киз. Моңар тилинин этимологиялык сөздүгү. Будапешт, 1967].

Ошондой эле азыркы түрк тилдериндеги жана кыргыз тилиндеги дарактын вегетативдик бөлүгү болгон кабык фитолексемасынын тарых өнүгүүсү фитонимдер түрк урууларынын күнүмдүк турмушу менен тыгыз байланышта экендигин дагы бир ирет ачыктайт. М. Кашгаринин эмгектеринде жана байыркы түрк тилинде каз “жалпы эле материянын сырткы кабыгы” жана каз “дарактын кабыгы, сырткы вегетативдик бөлүгүнүн” аталышы катарында келет.

Белгилүү илимпоз Ж.Ш. Шүкүров кыргыз тилиндеги фитонимдик катмарды терең изилдеген деп айтууга болот [Ж.Ш. Шүкүров. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Ф. 1955. 80-б.]. Аталган окумуштуу гүлкайыр, кызылгат, карагат, кожомат, меңдубана [Ж. Шүкүров, 1955, 21-б.]. Аталган окумуштуу жогоруда келтирилген фитонимдерди кошмок сөздөрдүн тизмегинде карап, мындай деген пикирин ачыктайт: “Кыргыз тилинде көбүнчө бир

компонентинин мааниси жоюлган же тилдин өсүшүнүн азыркы доорунда көпчүлүккө түшүнүксүз болгон кошмок татаал сөздөр бир кыйла учурай тургандыгы байкалат”. [1955, 21-бет] Ж. Шүкүров эки компоненттүү татаал фитонимдерди түзүлүшүнө карай төмөнкүдөй типтерге бөлүштүргөн: 1) Эки компонентти тең зат атоочтон турган фитонимдер: бака жалбырак, жемиш бак, күл азык, козо пая, куурма чай. 2) Сын атоочтон жана зат атоочтон турган кошмок сөздөрдүн тизмегинде: сары жыгач, кара жыгач, ала бакан. 3) Сан атооч жана зат атоочтон турган кошмок сөздөрдүн тизмегинде: сегиз көчүк, кырк муун, уч илик. Ошондой эле аталган окумуштуу сары байчечекей жана сейрек кездешүүчү бал жууран фитонимин келтирет [1955, 22-23-б.]. Бир эле учурда Г. Бакинова чөп, жүгөрү, ак жүгөрү сыяктуу фитонимдердин семантикалык варианттарына токтолгон [Г. Бакинова. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, 1990, Ф., 53-бет]. Ошондой В.Л. Гукасян өз изилдөөсүндө азербайжан тилинин таасиринде Кавказ тоолоруна тараган джока “липа”, чийалак, джерйелак, йерйелак, шалгам, шиклам “кызыл пияз” сыяктуу фитонимдерди келтирет [В. Л. Гукасян. Значение диалектных данных в изучении истории языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа. 1985, 154-бет]. Ал эми У.Ф. Надергулов башкы диалектилеринде сакталган *сарымсак – харымхак, жимеш – йимеш, жекен – йикен* сыяктуу фитонимдерге кайрылат [У.Ф. Надергулов. Формирование говора в условиях межъязыковых контактов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985. 94-95-бет].

Колдонулган адабияттар

1. Юнусалиев, Б. М. Избранные труды. Тандалган чыгармалар [Текст] / Б. М. Юнусалиев. – Бишкек: Учкун, 2005. – 528 б.
2. Орузбаева, Б. О. Кыргыз тилдериндеги сөз жасоочу аффикстер [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1958. – 67 б.
3. Sinor D. Uralo-tunguz lexical correspondences. Budapest, 1975
4. Хабичев Н.А. Карачаево-Балкарское именное словообразование. Черкеск, 1971. 206-б.
5. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СП (б) 1888-1911. I том, 142-б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 72-б.
7. Рамстед Г.Ж. Studies in Korean etymology. Helsinki, 1953. 199-101-б.
8. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975, 66.164-167
9. Doefler G. Türkische and mongolische Elemente in Neupersischen. 1-3, 1963-1967., Wiesbaden

10. БенкоЛ., Пап Л., Kiz . Можар тилинин этимологиялык сөздүгү. Будапешт, 1967
11. Ж.Ш. Шүкүров. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Ф. 1955. 80-б.
12. Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, 1990, Ф., 53-б.
13. Гукасян В.Л. Значение диалектных данных в изучении истории языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа. 1985, 154-б.
14. Надергулов У.Ф. Формирование говора в условиях межъязыковых контактов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985. 94-95-б.

Боронова Каникей Райымбековна

**ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК СРЕДСТВО ОБЪЕКТИВИЗАЦИИ
ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА, АСПЕКТЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ**

BoronovaKanikeyRaiymbekovna

**PROVERBS AND SAYINGS OBJECTIFY THE LINGUISTIC PICTURE OF THE
WORLD AND ASPECTS OF THEIR STUDY.**

УДК:81*1:141. 311.2

Аннотация: В статье раскрывается содержание понятия «паремии», сформулированы задачи паремиологии как научной дисциплины, исследуется паремиологический фонд русского и кыргызского языков, выявляются их общие и различные черты. На основании сравнительно-сопоставительного анализа эмпирического материала, в статье представлены выводы об особенностях паремий исследуемых языков.

В результате тщательного сопоставительного изучения группы паремиологических аналогов двух языков установлено, что отсутствие эквивалентов в большинстве случаев свидетельствует о различии двух культур, связанном с особенностями исторического развития двух народов. Под паремиями сейчас понимаются вторичные языковые знаки - пословицы и поговорки, являющиеся маркерами ситуаций или отношений между реалиями. Они привлекают носителей языка своей семантической ёмкостью и способностью к употреблению в различных речевых ситуациях

Ключевые слова: лингвистика, паремиология; паремии; паремиологические единицы; паремиологические исследования, пословицы, поговорки.

Abstract: The article reveals the content of the concept of "paremia," formulates the tasks of paremiology as a scientific discipline, investigates the paremiological fund of the Russian and

Kyrgyz languages, and reveals their common and various features. Based on a comparative analysis of empirical material, the article presents conclusions about the features of the paroemias of the studied languages.

A thorough comparative study of the group of paremiological analogues of the two languages found that the absence of equivalents in most cases indicates a difference between the two cultures associated with the peculiarities of the historical development of the two peoples. Paroemias are now understood as secondary linguistic signs - proverbs and sayings markers of situations or relationships between realities. They attract native speakers with their semantic capacity and ability to be used in various speech situations

Keywords: *linguistics, paremiology, paremias, paremiological units; paremiological studies, proverbs, sayings.*

В современной лингвистике под паремиологией понимают науку, занимающуюся изучением афоризмов народного происхождения, которые являются пословицами и поговорками, и которые входят во фразеологический фонд русского языка [Алефиренко 2009: 240]. Исходя из данного определения, можно утверждать, что единицами паремиологии являются пословицы и поговорки. В лингвистическом энциклопедическом словаре дано такое определение пословицы:

«Пословица - краткое, устойчивое в речевом обиходе, как правило, ритмически организованное изречение назидательного характера, в котором зафиксирован многовековой опыт народа, имеет форму законченного предложения (простого или сложного) [13, 389].

Обобщая эти определения пословиц, мы можем дать свое определение пословицы: «Пословицы - это краткие устойчивые изречения, имеющие структуру простого или сложного предложения, обычно назидательного характера, имеющие рифму, воспроизводимые в речи в готовом виде, и содержащие прямой или переносный смысл».

Поговорка - это краткое изречение, нередко назидательного характера, имеющие в отличие от пословицы, только буквальный план и в грамматическом отношении представляет собой законченное предложение [13,379].

Поговорка - это образное выражение, метко определяющее и оценивающее какое-либо явление жизни [13,283].

Современный подход к изучению языковой картины мира невозможно представить без изучения пословиц и поговорок – воплощения исторической и культурной памяти народа. Их культурная или национальная обусловленность не только не утрачивает своей теоретической значимости, но и обретает в рамках культурологического подхода сегодняшнего времени к

фразеологии и паремиологии новую силу. Пословицы – это поэтические миниатюры, воплощающие мудрость, вековой опыт и менталитет народа. Экспрессивная окрашенность и самобытность пословиц выражается через образность значения и внутреннюю форму. Созданию образности способствуют параллелизм синтаксических конструкций, противопоставление и сопоставление, контрастность. По пословицам можно судить об особенностях национального характера, общности и различиях разных народов. Однако при изучении паремиологического фонда русского и кыргызского языков в аспекте культурологии были определены некоторые установки, которые следует учитывать при анализе пословиц и поговорок, а также при дальнейшем их сопоставлении.

Во-первых, известно, что половицы и поговорки в культурном отношении представляют собой емкие тексты, обладающие определенной национально-культурной специфичностью. Следовательно, необходимо выявить, каким образом культурные данные репрезентированы в представляющих интерес паремиях. Также требуется определить, каким образом взаимодействуют культура и язык в данных языковых единицах.

Во-вторых, необходимо учитывать тот факт, что пословицы создавались в различное время, в разных культурных условиях, в особенности, в разных социальных слоях населения. Поэтому целесообразным будет рассматривать половицы и поговорки как отражение мировоззрения не всего народа, а определенной его группы в определенный отрезок времени.

И, в-третьих, важно ясно понимать, какими языковыми средствами реализованы в данных текстах культурные представления той или иной языковой и культурной группы. От этого зависит корректная и достоверная интерпретация содержания пословиц и поговорок.

С давних времён наши предки замечали, что животные во многом похожи на людей, а люди – на животных. А когда они обнаружили это, то оказалось, что можно очень кратко и ярко охарактеризовать человека, назвав его тем или иным животным. Перенос названия животного на человека довольно часто и продуктивно используется в повседневной речи и жизни людей. Так возникли и прочно вошли в обиход слова и словосочетания, которые учёные-лингвисты называют зоонимами, а образы речи, которые создаются с их помощью – зооморфными образами. Они получили широкое распространение как в устной, так и в письменной речи.

Символизация зоонима в значительной степени формируется под влиянием паремий, а паремиологический фонд является передатчиком и хранителем информации, накопленной человечеством. Пословицы и поговорки выступают единицами данного фонда. Следует отметить, что в паремическом фонде именно количество пословиц и поговорок о животных является наиболее многочисленным.

Паремиологический фонд русского языка - это совокупность разных по времени происхождения и различных по степени значимости и актуальности в современной речевой практике народных пословично-поговорочных изречений, отличающихся структурными и семантическими особенностями, объединенных такими специфическими признаками, как естественность происхождения и устойчивость воспроизведения в речи в определенный исторический период.

Многие паремиологи подчёркивают внутреннюю сложность и чрезвычайную емкость пословичных изречений. С одной стороны, это явления языка, устойчивые сочетания, сходные с фразеологическими оборотами. С другой стороны, их можно называть логическими единицами, выражающими какое-либо суждение. С третьей - это художественные миниатюры, которые в яркой форме обобщают различные факты действительности. Таким образом, следует отметить, что в пословицах и поговорках, как и в любом жанре фольклора, отражается все, чем живет и с чем сталкивается русский народ на протяжении веков. В них раскрывается полный набор этнографических реалий, характеристика географической среды с её ландшафтами, климатом, природными явлениями, животным и растительным миром, воспоминания об исторических событиях, а также цельная картина человеческих взаимоотношений в современном обществе.

Данные термины интерпретируются по-разному такими исследователями, как Н.Ф. Алефиренко, В.П. Аникин, Ф.И. Буслаев, О.С. Ахманова, Л.В. Басова, В.И. Даль, В.П. Жуков, А.Н. Мартынова, В.В. Митрофанова, В.М. Мокиенко, Г.Л. Пермяков, М.А. Рыбникова, Л.Б. Савенкова, И.М. Снегирев, К.Д. Сидоркова, В.Н. Телия, Н.И. Шейко и др.

Существует множество мнений в отношении того, как именно возникли пословицы и поговорки.

Паремии занимают особое место в языковой картине мира, поскольку они наиболее образно, аргументированно и лаконично позволяют выразить целый комплекс культурных смыслов, связанных с человеком, человеческим сознанием и обществом. Так, российский языковед, фольклорист, историк литературы и искусства Ф.И. Буслаев писал: «Пословицы будем мы рассматривать, как художественные произведения родного слова, выражающие быт народа, его здравый смысл и нравственные интересы» [5, с. 80].

Исследователи И.М. Снегирев, В.И. Даль, М.А. Рыбникова, собиравшие и описавшие языковой материал, полагают, что пословицы и поговорки различаются способом выражения суждения, а также имеют существенное отличие от фразеологизмов.

Обычно под пословицами понимают краткие изречения назидательного характера, имеющие прямое или переносное значение, часто имеющие рифму, по структуре являющиеся предложениями, как сложными, так и простыми.

В.И. Даль даёт следующее определение пословицы: «Пословица - коротенькая притча. Это суждение, приговор, поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот, под чеканом народности. Пословица - обиняк, с приложением к делу, понятый и принятый всеми» [1, с. 35]. В отличие же от пословицы «поговорка заменяет только прямую речь окольной, не договаривает, иногда и не называет вещи, но условно, весьма ясно намекает. ... Вместо он глуп она говорит: У него не все дома, одной клёпки нет, он на цвету прибит, трёх не перечтёт; под носом взошло, а в голове и не посеяно и пр. [1, с. 11]. Следует отметить, что, по мнению В.И. Даля, главное отличие поговорки от пословицы состоит в том, что она выражает понятие, а пословица - суждение, имеющее назидательный характер. Еще одним важным отличительным признаком пословицы является её двуплановость. «Одна речь не пословица»: как всякая притча, полная пословица состоит из двух частей: из обиняка, картины, общего суждения, и из приложения, толкования, поучения» [1, с. 35], например,: Моль одежду, ржа железо, а худое братство нравы тлит. Поговорку же В.И. Даль определяет, как «окольное выражение, переносную речь, простое иносказание, обиняк, способ выражения, но без притчи, без суждения, заключения, применения; это одна первая половина пословицы» [1, с. 11].

Таким образом, пословица состоит из двух частей - внутренней и внешней. Первая относится к риторике (как к особому типу красноречия, системе построения художественной речи), вторая к грамматике. На смысловую двуплановость пословицы также указывает известный паремиограф А.Н. Мартынова. Она даёт следующее определение пословицы: «это народные речения, в которых отражен многовековой социально-исторический опыт народа, имеющие устойчивую, лаконичную, ритмически организованную форму и поучительный смысл» [2, с. 6]. Поговорка же «украшает речь, придает ей красоту и наглядность, делает видимым, зримым то, о чем идет речь, а пословица придает ей законченность, завершенность и эмоциональную окрашенность» [2, с. 9]. Также исследователь полагает, что основная трудность в разграничении пословиц и поговорок заключается в том, что сам русский народ никогда четко и правильно их не разграничивал и не различал. По мнению В.И. Даля, главной причиной непонимания пословиц является незнание языков, простых, активных и кратких оборотов речи, которые утрачиваются и вытесняются из письменного языка.

Такие два термина, как пословица и поговорка, в отличие от многих других лингвистических терминов, имеют наиболее устойчивое определение, которое признается

лингвистами. Обратимся к толковому словарю: паремия – «это меткое образное изречение, обобщающее различные явления жизни и имеющее обычно назидательный смысл», а поговорка – это «общеизвестное выражение, обычно образное, иносказательное, не составляющее, в отличие от пословицы, цельного предложения и не имеющее назидательного смысла» [7, с. 167].

Благодаря сохранившимся первым письменным памятникам литературы мы можем увидеть, насколько древними являются пословицы и поговорки. Одним из первых таких письменных источников является «Повесть временных лет» (XII век), согласно которой уже в VII веке на Руси паремии играли важную роль в славянской культуре, например, «Земля наша велика и обильна, а порядка в ней нет» .

Известный исследователь и собиратель паремий М.А. Рыбникова также подчеркивает многозначность русской пословицы, определяя ее как синтаксическое целое, типическое обобщение, образное объяснение множества явлений. При этом искусство говорящего состоит в том, чтобы, встретив и опознав явление, случай, свойство, человеческий поступок, охарактеризовать его пословицей, установив связь между частным случаем и его поэтическим определением, высказанным в пословице: «Пословица к слову молвится» . Таким образом, можно сказать, что поговорка - это оборот речи, выражение, элемент суждения (И нашим и вашим). Пословица - законченное суждение, завершенная мысль (И нашим и вашим за копейку спляшем).

Обратим внимание на то, что названные выше ученые, а также выдающийся паремиолог Г.Л. Пермяков, главным признаком отделения пословиц от поговорок считают признак грамматической завершенности, смысловой законченности и эмоциональной окрашенности. По мнению Г.Л. Пермякова, пословица представляет собой замкнутую, целиком клишированную структуру. Поговорка же не замкнутая, но изменяемая или дополняемая в речи структура. Также автор приходит к выводу, что характер отношения между вещами составляет основной смысл любой пословицы и поговорки, представляющих собой знаки определенных ситуаций или определенных отношений между вещами. «Пословицы и поговорки принято различать по количеству слов, грамматической полноте высказывания, морфологическим типам словосочетаний, конструктивным типам предложений, по коммуникативным и синтаксическим типам, по характеру «актуального членения», а также по различному их сочетанию» [13, с. 12]. Объединяющим же признаком является тот факт, что пословицы и поговорки считаются устойчивыми сочетаниями слов, определенными «клише», которые активно употребляются как в устной, так и в письменной речи.

Исследователь русского фольклора В.П. Аникин считает, что в отличие от пословиц, которые представляют собой народные изречения, выражающие массовую народную оценку, народный ум, поговорки лишены прямого обобщенного поучительного смысла, ограничиваются иносказательным толкованием какого-либо жизненного явления, а также не имеют характера законченного суждения.

Поговорки, в отличие от пословиц, примыкают к фразеологии, так как обладают устойчивостью, смысловым единством, синтаксической неделимостью, воспроизводимостью и функциональной близостью к слову. К такому выводу приходят исследователи А.Н. Тихонов, З.К. Тарланов и др. Так, по мнению

З.К. Тарланова, пословица - краткое изречение назидательного характера в форме предложения, обязательно имеющее переносное значение и обобщающую функцию. Главное отличие поговорки от пословицы заключается в том, что поговорка поддается идентификации при помощи синонимов, свободно включает слова конкретно-указательной семантики, допускает использование глагольных сказуемых в форме прошедшего времени .

Исследователь В.П. Жуков обозначил возможность упразднения термина «поговорка» как подобия фразеологизма, сходство которых основано на фразеологической связанности их значения. Например, поговорки Нос воротит, Заломил шапку (зазнается); Плюнуть в лицо, Втоптать в грязь, Влепить пощечину (оскорбить, унижить); Он и муху не убьет, Он и курицу не обидит, Он воды не замутит (смирный). На данное семантическое свойство пословицы обращает внимание и классик отечественной семантики А.А. Потебня, который отметил, что поэтический образ пословицы может являться как «представителем тысячи отдельных мыслей», так и представлять «только себя самого» [14, с. 521]. Важно подчеркнуть, что существует большое количество пословиц, несмотря на наличие в их структуре художественного образа, выражающих только лишь прямой смысл и употребляющихся в прямом значении. Например: Старый друг лучше новых двух; Свой разум лучше, нежели чужой; Красота разума не предаст.

В связи с этим уместно привести определение исследователя Л.И. Швыдкой. «Пословица - цельнопредикативная обобщающая фразеологическая единица с образным выражением общего значения, в то время как поговорка – цельно предикативная не обобщающая фразеологическая единица с образным выражением общего значения» [10]. Первоисточником пословиц и поговорок является народ, т.е. их источник находится в коллективном разуме народа. По мнению А. Н. Афанасьева, «пословицы по самой форме своей не подвержены искажению и потому являются памятником издавна сложившихся

воззрений. Пословицы являются главным источником мудрости предков, хранителями памяти и орудием передачи человеческого опыта» [2, с.15].

Исследователь И.М. Снегирев, а позже В.П. Аникин, А.Н. Мартынова, М.А. Рыбникова, полагают, что именно пословицы являются плодами народного наблюдения и размышления на основе многовекового, социально-исторического опыта, которые отражают общее мнение, правила нравственности, благоразумия, достопамятные события, необходимые наблюдения о природе. Он считает, что в пословицах «отсвечивается внутренняя жизнь народа, отличительные его свойства и господствующие в нем мнения, тесно соединяется настоящее с прошлым и будущим, семейный его быт с народностью, а народность с человечеством» [4, с. 151]. Подводя итоги сказанному, заметим, что паремии занимают особое место в языковой картине мира, поскольку они наиболее образно, аргументированно и лаконично позволяют выразить целый комплекс культурных смыслов, связанных с человеком, человеческим сознанием и обществом. Так, российский языковед, фольклорист, историк литературы и искусства Ф.И. Буслаев писал: «Пословицы будем мы рассматривать, как художественные произведения родного слова, выражающие быт народа, его здравый смысл и нравственные интересы» [5, с. 80].

Происхождение пословиц и поговорок многие связывают с литературными источниками. Когда-то прежде это были высказывания великих людей, но со временем они настолько полюбились народу, что стали устойчивыми выражениями и используются по сей день. Например, знаменитая фраза И. В. Гёте «Бояться горя – счастья не знать» или Л. Н. Толстого «У того, кто ничего не делает, всегда много помощников».

Можно выделить И. А. Крылова, в чьих баснях можно найти большое количество пословиц и поговорок:

- У сильного всегда бессильный виноват («Волк и Ягнёнок»);
- Да наши предки Рим спасли! («Гуси»);
- Хоть видит око, да зуб неймёт («Лисица и Виноград»).

паремии касаются всех предметов, вторгаются во все области человеческого бытия, взаимоотношений, мыслей, оценок предметов окружающей действительности, качеств людей.

Такие два термина, как пословица и поговорка, в отличие от многих других лингвистических терминов, имеют наиболее устойчивое определение, которое признается лингвистами. Обратимся к толковому словарю: паремия – «это меткое образное изречение, обобщающее различные явления жизни и имеющее обычно назидательный смысл», а поговорка – это «общеизвестное выражение, обычно образное, иносказательное, не

составляющее, в отличие от пословицы, цельного предложения и не имеющее назидательного смысла» [7, с.167].

Лингвисты XX века, так же как и ученые XIX века, рассматривали понятия пословица и поговорка с точки зрения их синтаксической структуры, т.е. пословицы – это законченные предложения с замкнутой структурой, а поговорки, наоборот, являются фрагментом предложения [8, с.53].

В. П. Жуков и Ю. Н. Солодуб разграничивали пословицы и поговорки по семантическому критерию. С точки зрения В.П. Жукова, пословицы и поговорки имеют форму законченного предложения, в основе которого лежит краткое суждение. Но при этом пословицы рассматриваются как изречения, которые имеют одновременно буквальный и переносный (образный) смысл, а поговорки напротив, как выражения, имеющие только буквальный смысл. Например, Без труда не выловишь рыбку из пруда:

1. прямой смысл: поймать рыбу очень сложно;
2. переносный смысл: чтобы чего-то добиться, нужно приложить много усилий [8, с.374-376].

В «Большом словаре русских поговорок» В. М. Мокиенко также подчеркивает, что поговорки – это устойчивые выражения, которые ярко и с экспрессией характеризуют человека и окружающую его действительность. В отличие от пословиц, которые обладают назидательным характером и имеют логически законченную структуру, а поговорки, в свою очередь, передают кратко, но наиболее точно сложившуюся ситуацию или образ конкретного человека [13, с.3].

Рассмотрев разные точки зрения исследователей паремий, можно сделать вывод, что пословицы – это народное изречение, хранящее в себе народную мудрость и отличающееся назидательным значением, а поговорка – это краткое устойчивое выражение, не обладающее дидактическим характером и логической умозаклученностью.

Национальная языковая картина мира (ЯКМ) на сегодняшний день является актуальным объектом исследования для ученых-лингвистов по всему миру. Это, в свою очередь связано с тем, что детальное изучение ЯКМ способствует разрешению множества проблем, связанных с межкультурной коммуникацией, а также – определить систему ценностей и образ мысли представителей разных культур.

Также активно обсуждается проблема взаимодействия языка и национальной культуры. Результаты мы можем наблюдать уже сегодня, например, возникновение многих лингвистических дисциплин: лингвокультурология, когнитивная лингвистика, этнолингвистика, психолингвистика и другие. А больше всего эти результаты важны для

паремиологии, которая занимается изучением структуры, семантики, стилистики устойчивых единиц и их функционирования в системе национального языка.

По мнению Н. Ф. Алефиренко, национальная ЯКМ – это неповторимая «внутриязыковая реальность», которая функционирует в сознании индивидов и масс, способствуя тому, что мировоззрение является не только как индивидуальный, но и как массовый феномен [1, с. 310].

Важную роль в сохранении духовной культуры народа играют пословицы и поговорки. Считается, что паремии больше всего ясно и наглядно демонстрируют те области человеческой жизни, которые связаны с осознанием человеком собственной сущности, закономерностей бытия, с восприятием законов общества и осмыслением его традиций, с осмыслением таких важнейших для социума ценностных концептов, как жизнь, смерть, здоровье, счастье, любовь и другие [1, с. 310].

Например, всем известна русская народная пословица: Работа – не волк, в лес не убежит. До сих пор многие ее знают и используют в своей речи, но уже не так часто, как прежде. Эта пословица характеризует необязательность срочного выполнения какой-либо работы. Однако стоит указать на то, что большинство носителей языка даже не догадывается о том, что это лишь часть пословицы. Изначально, т.е. в старину, она звучала так: Работа – не волк, в лес не убежит, потому ее, окаянную, делать и надо, что имеет совсем противоположный смысл: работы очень много и ее необходимо выполнить. На основе этого примера мы можем увидеть, насколько речь может быть выразительной, красочной и эмоциональной при использовании паремий.

Устное народное творчество – это «детище общества, где социальная практика основывается на репродуцировании накопленного опыта, что помогает выжить и устоять, составляет основу социального бытия. Плоды многовековых наблюдений и раздумий народа, его мечты и надежды, опыт взаимоотношений в социуме воплощались как в обрядовой, так и во внеобрядовой поэзии» [11, с. 2]. К данному жанру относятся: былины, исторические лирические песни, сказки, легенды, предания, былины, пословицы, поговорки, скороговорки, притчи и многое другое.

Сегодня также под паремиями понимают «крылатые фразы», которые до сих пор используются носителями языка так, как когда-то это делали их предки. Следует при этом отметить, что смысл некоторых пословиц и поговорок из одного языка может совпадать с паремиями из других языков

Пословицы и поговорки могут считаться наиболее яркой языковой особенностью народа. Они демонстрируют неповторимость народной культуры, а также в них заключены все стереотипы, клише, образы и эталоны этноса.

В современной лингвистике существует множество работ, посвященных паремиологическим единицам в рамках лингвокультурологии. К таким авторам относятся З. Г. Ахмедова, В. Л. Архангельский, Ф. И. Буслаев, Г. Л. Пермяков, Н. М. Шанский и многие другие.

Пословицная картина мира является частью языковой картины мира, которая тесно взаимосвязана с национальной концептосферой, в основе которой находятся базовые культурные ценности (труд, добро/зло, моральные ценности, знание и многое другое) [1, с. 312]

Использование пословиц и поговорок с точки зрения лингвокультурологии помогает лингвистам и культурологам определить:

- общечеловеческую сущность духовной культуры разных народов;
- ментальные отличия представителей разных культур;
- истинную и ложную сущность тех или иных ценностей [5, с. 157-158].

Таким образом, паремии – это культурно-значимые единицы языка, принадлежащие сложным знаковым образованиям, и их изучение открывает перед исследователем особенности мировосприятия и мироощущения того или иного этноса.

Пословицы и поговорки – это жанр устного народного творчества, которые существуют уже много лет и хранят в себе накопленный жизненный опыт народа. И они играют важную роль в сохранении национальной картины мира, которая реализуется через национальную специфику языка и речи;

В рамках лингвокультурологии пословицы и поговорки представляют собой ценный языковой материал, который используется для изучения национальных особенностей иных культур, что вносит большой вклад в развитие и налаживание межкультурных отношений в современном мире.

Паремии занимают важное место в русском языке и речи, так как они наиболее четко, аргументированно и кратко позволяют выразить менталитет, отношение к миру и природе, целый комплекс культурных смыслов, связанных с человеком и обществом. Таким образом, паремии определяются целым рядом функционально-семантических особенностей, отражающих их особое место в ряду средств языкового воплощения национальной картины мира, представляя, тем самым, базовые культурные ценности. Существенным признаком, как

пословиц, так и поговорок является народность или традиционность, а именно длительное и широкое употребление в народной устной речи.

Пословицы - это устойчиво воспроизводимые в речи афоризмы фольклорного происхождения, обладающие как образной, так и «безобразной» структурой значения, отличающиеся эквивалентностью суждению, высокой степенью обобщенности значения, многозначностью, грамматической завершенностью, устойчивостью, ритмической организованностью, наличием буквального и переносного смысла, а также независимостью от внешнего контекста и наличием подтекста. Поговорки - это устойчивые выражения, не эквивалентные суждению, характеризующиеся отсутствием дидактического характера, семантической независимости от внешнего контекста, ситуативно ограниченной обобщенностью значения, недосказанностью или незавершенностью умозаключения, краткостью, наличием только прямого смысла, а также способностью украшать как устную, так и письменную речь.

За всю историю существования человечества «на свет» появилось бессчётное количество паремий, которые отражают богатый опыт народа. Они затрагивают практически все стороны нашей жизни: бытийные основы, исторические события, людские отношения, пороки (лень, жадность, трусость) и добродетели (смелость, трудолюбие, ответственность). С научной точки зрения пословицы и поговорки – это языковые афоризмы, которые означают повторяющиеся жизненные ситуации [4, с. 66]. На практике каждая пословица или поговорка раскрывает те или иные черты национального характера [6, с. 248].

Пословицы и поговорки – это жанр устного народного творчества, которые существуют уже много лет и хранят в себе накопленный жизненный опыт народа. И они играют важную роль в сохранении национальной картины мира, которая реализуется через национальную специфику языка и речи;

В рамках лингвокультурологии пословицы и поговорки представляют собой ценный языковой материал, который используется для изучения национальных особенностей иных культур, что вносит большой вклад в развитие и налаживание межкультурных отношений в современном мире.

Что касается тюркских народов, то пути появления пословиц в тюркских языках в общих чертах схожи с появлением их в русском языке.

Пословица и поговорка – самый интересный и загадочный жанр фольклора, который довольно обширно представлен во всех современных языках и интересует ученых разных направлений.

Наше исследование посвящено сравнению пословиц русского и кыргызского народов. Поэтому нам важно знать еще, когда были зафиксированы пословицы в письменных источниках и какое определение дается этому жанру не только русскими, но и кыргызскими фольклористами.

Основная причина неимоверного богатства «слова отцов» восточных народов кроется именно в этом. На Востоке слову всегда придавали большое значение. Поэтому поэзия и острое слово здесь было в почете. Под влиянием поэтического слова народ создал свои шедевры – поэзию искусства и мудрости, именуемую нынче общением, возникшие в результате взаимодействия языка и мышления.

. Кыргызские пословицы и поговорки тесно связаны с пословицами казахов, узбеков, уйгуров, турков». Поэтому наблюдается множество похожих пословиц и поговорок у этих народов: по тематике, форме, использованным образам и выражениям» [11, с. 54].

Профессор А.Н.Лисс– известный кыргызский паремиолог, автор труда «Паремиология Кыргызстана. Библиографический указатель по паремиологии», составленного в качестве приложения к материалам межгосударственной научной конференции «Актуальные проблемы паремиологии». В этом библиографическом указателе описано 109 монографий, рукописей, сборников пословиц, статей ученых Кыргызстана, посвященных данной тематике.

Особое место в сборнике занимает статья Г.А.Мадмаровой «Пословично-поговорочные изречения и их роль в воссоздании «картины мира» в произведениях художественной литературы». [13 , с. 46-47]. В данной работе вслед за Г.Л.Пермяковым Г.А.Мадмарова перечисляет инвариантные пары противоположных сущностей: начало – конец, содержание – форма и т.д. и приводит примеры из разных языков, являющиеся вариантами инварианта «Один плохой элемент портит целое».

В знаменитом кыргызском эпосе «Манас», который насчитывает уже более тысячи лет, использовано большое количество пословиц и поговорок, которые ярко выражают менталитет кыргызского народа.

«Словарь тюркских наречий» был составлен Махмудом Кашгари в 1072–1074 годах. Здесь он представил основные жанры тюркоязычного фольклора— обрядовые и лирические песни, отрывки героического эпоса, исторические предания и легенды (о походе Александра Македонского в область тюрков-чигилей), более 400 пословиц, поговорок и устных изречений

У кыргызов, как и у всех народов мира, много пословиц и поговорок на все жизненные ситуации. Слово «макал» (кырг.) в переводе с арабского языка означает «говорить, сказать».

Мир пословиц и поговорок кыргызского народа очень богат. В народе о них говорят, что – это «нускасөз» (слово-образец), «накылсөз» (истинное слово), «акылсөз» (умное слово), «даанышмандар акылы» (ум мудрецов), «акылтамчылары» (капли ума), «аталарсөзү» (слова отцов). Эти метафоры прекрасно демонстрируют отношение народа к пословицам и поговоркам. Составитель «Киргизско-русского словаря» К.К. Юдахин отмечал: «Макал (пословица) – арабское слово, пословица, поговорка; афоризм, мудрое изречение».

В «Толковом словаре кыргызского языка» (ред. Э. Абдылдаев, Д. Исаев. «Мектеп», 1969) дается следующее определение жанра: «Макал – турмуштук тажрыйбанын негизинде эл тарабынан түзүлгөн накыл-насаат берүүчү кыска, элестүү, таасирдүү сөздөр».

Знаток кыргызского устного творчества, фольклорист, профессор Сапарбек Закиров отмечал: «В устном поэтическом творчестве кыргызского народа наиболее краткой, художественно-миниатюрной, яркой, чеканной формой, отображающей действительность, являются пословицы и поговорки» [11, с. 64].К.ф.н., доцент Т. Танаев, говоря об отличии пословиц (макал) и поговорок (лакап), отмечает, что это «две художественные формы одного жанра». Ученый пишет:

1. В пословице (макал) событие и результат описываются полностью, выражаются логически полными предложениями. Например: «Сөздүн көркү – макал, чалдын көркү - сакал», «Илим – окуу булагы, билим – өмүр чырагы». В поговорках (лакап) мысль или идея передается в переносном значении, слушателю самому предлагается определить значение выражения и сделать надлежащие выводы. С поговорками часто употребляются глаголы «болуптур», «деген», «дептир», «экен», «деп», «айт», «де». Например: «Мурун чыккан кулактан, кийинки мүйүз оозуптур», «Шодокондун бүркүтүндөй жүтүнгөн».

2. Если в пословицах говорится о мудрости, дидактических и моральных устоях, то в поговорках описываются единичные случаи. Например: «Тил – акыл таразасы, тил – жүрөктүн ачкычы» (пословица). «Ийне өткөн жерден шоона да өтөт» (погов.).

3. Пословицы понятны всем, используются везде, а некоторые поговорки могут быть понятны лишь в отдельных регионах. Например: «Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт» (в Джети-Огузе) – общий смысл в том, что представители племени доолос очень крепко держатся за свои ценности, власть, работу и т.п.; «Бөрү этин жесе, жору сөөгүн кажыйт» (в Алайкуу) – смысл в том, что представителям племени бөрү/волкам достается лучшее (как самому уважаемому племени), а жору/грифам – менее лакомые куски. «Талыбайдын тайганындай калтырайт» (в Алае) – тайган – охотничья собака, т.е. худая, поджарая, с длинными ногами. Трястись она может от страха или жадности. Имя собственное Талыбай, скорее всего, придумано для достижения эффекта ритмичности, созвучности.

Все же, несмотря на такие отличия, эти две художественные формы – пословицы и поговорки – имеют много общего (выражение народной мудрости, помещение большого смысла в кратких изречениях, охват всех сторон жизни народа, образность, частота и удобство использования) и рассматриваются они как один жанр фольклора.

Пословицы и поговорки – древний и популярный жанр устного творчества русского и кыргызского народов. Ученые едины в том, что пословицы и поговорки – это образные выражения, отражающие социальные, экономические, исторические и бытовые особенности и ценности народов, имеющие воспитательный характер. К общим признакам пословиц и поговорок этих народов также относятся краткость, лаконичность, устойчивость, широкая употребляемость.

В работе мы также будем использовать общий термин «паремия». Паремии представляют собой «особые единицы и знаки языка, необходимые элементы общения людей. Эти знаки передают специфическую информацию, обозначают типичные жизненные и мысленные ситуации или отношения между теми или другими объектами» [15, с. 79]

Сбор и исследование пословиц и поговорок кыргызского народа начались в 1922 году, когда была организована комиссия Туркистанской Автономной республики по киргизско-казахскому образованию. В рамках данной работы неоценимы заслуги фольклористов К. Мифтакова, А. Убукеева, С. Закирова, Б. Керимжановой, К.К. Юдахина, С. Ибрагимова и др.

Первое научное исследование кыргызских пословиц осуществил Сапарбек Закиров. В своем труде «Кыргыз элинин макал, лакаптары» «Пословицы и поговорки кыргызского народа» [11, с. 64], говоря о сравнительном анализе кыргызских и алтайских пословиц, ученый пишет: «До алтайцев, тувинцев и хакасов не дошла исламская культура. По этой причине в пословицах и поговорках этих народов почти нет фарси и арабских слов. А в киргизской культуре (УНТ, лит-ра) прослеживается влияние исламской литературы и культуры. Киргизские пословицы и поговорки тесно связаны с пословицами казахов, узбеков, уйгуров, турков». Поэтому наблюдается множество похожих пословиц и поговорок у этих народов: по тематике, форме, использованным образам и выражениям» [11, с. 66].

Сравнительное изучение пословично-поговорочных выражений разных этносов получило большое развитие в лингвистической науке. Этой проблематике посвящены труды русских ученых В.Н. Кравцова, В.П. Аникина, В.П. Жукова, Г.Л. Пермякова, В.В. Виноградова; многих узбекских и киргизских фольклористов: К.Абдуллаева, С.Закирова, С.Гапарова, К.Зулпукарова, А.Н.Лисса, ШералиРузи, Б. Каримова, Ш. Ризо, У. Азимова, У. Холматова, Х. Зарифа, М. Афзалова. В трудах этих ученых пословицы и поговорки

изучаются в трех аспектах: лингвистическом, логико-семантическом и художественно-образном.

Таким образом, паремии существуют в любом национальном языке. В пословицах и поговорках выражается народная мудрость, которая передается от поколения к поколению. При наличии универсальных черт эти единицы отличаются национально-культурным своеобразием в каждом языке. Выражая «установки культуры» (по терминологии В.Н. Телия) они могут отличаться, как могут быть различными и образные средства языка, лексическое наполнение паремий, что обусловлено различиями в истории, традициях, укладе жизни, быте народов-носителей языка.

Литература:

1. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология и паремиология: Учеб. пособ. / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. — М.: Флинта: Наука. — 2009. — с. 344.
- 2.Афанасьев, А. Н. Происхождение мифа / А. Н. Афанасьев. — М.: Высшая школа, 1996. — с. 150
- 3.Баранов, А. Г. Семиологический подход к личности / А.Г. Баранов // Языковая личность: проблемы обозначения и понимания. Тез. науч. конф. — Волгоград, 1997. — с. 45-51.
- 4.Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. — М.: Рус. яз., 1990. — с. 246.
5. Гадзаова, Л. П. Лингвокультурологическую роль пословиц и поговорок в языковом образовательном процессе ВУЗа / Л.П. Гадзаова // Язык и культура — 2017. — №39. — с. 154-166.
- 6.Грушевицкая, Т. Г. Основы межкультурной коммуникации / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — с. 352.
7. Евгеньева, А. П. Словарь русского языка/ А.П. Евгеньева. — М., 1981-1984. — с. 750.
8. Жуков, В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. — М.: Русский язык, 1991. — с. 544.
- Жуков, К. А. Языковое воплощение концепта "труд" в пословичной картине мира: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / К.А. Жуков. — Великий Новгород, 2004. — с.156
9. Даль, В. И. Пословицы русского народа / В.И. Даль [Электронный ресурс] — URL: <https://vdahl.ru> (дата обращения 03.05.2021).
- 10.Евгеньева, А. П. Словарь русского языка/ А.П. Евгеньева. — М., 1981-1984. — с. 750.
11. Закиров, С. Кыргыз элинин макал-лакаптары. Фрунзе, 1962

- 12.Зенин, С. Н. Нравственно-ценностный потенциал устно-народного творчества: Аспекты востребованности / С. Н. Зенин, М. С.Жиров // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Белгород, 2009. – с. 8
13. Мадмарова, Г.А..Пословично-поговорочные изречения и их роль в воссоздании «картины мира» в произведениях художественной литературы. //Актуальные проблемы паремиологии. Ош, 1993, с.46-47.
- 14.Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. К концепции полного словаря народной фразеологии / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина // Вопросы лексикографии. – 2018. – № 14. – с. 80-105.
- 15.Пермяков, Г. Л. Основы структурной паремиологии / Г.Л. Пермяков. –М.: Наука, 1988. – с. 235.
- 16.Потебня, А. А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – с. 614 57. Потебня, А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. / Ю.С. Рассказова, О. А. Сычева. – М.: «Лабиринт», 1999. – с. 300.
17. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХЙНДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.
18. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

* * *

Атакул кызы Айгүл, Жалалова Мээримгүл

И.АБДУВАЛИЕВДИН БАЙЫРКЫ ТУРК СӨЗДҮКТӨРҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

Атакул кызы Айгүл, Жалалова Мээримгүл

ИССЛЕДОВАНИЯ И.АБДУВАЛИЕВА ПО ДРЕВНЕТЮРКСКИМ СЛОВАРЯМ

Atak-kyzy Aigul, Jalalova Meerimgul

U.ABDUVALIEV'S RESEARCH ON ANCIENT TURKIC DICTIONARIES

УДК: 811.512.1.373

Аннотация: Тилчи-окумуштуу, профессор И.Абдувалиев тил илиминин бардык багыттары боюнча бир топ изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Макалада анын байыркы мезгилдерде жаралган сөздүктөр боюнча изилдөөлөрү берилди. Лексикограф М.Кашкаринин XI кылымда

жазылган “Түрк сөздөрүнүн жыйнагынан” баштап, жылы жана жазган автору белгисиз “Аттухфату-3 закийати фи-л лугати-т туркия” сөздүгүн Абылкасым Замахшаринин “Мукаддимату-л адаб”, Ибн Муханнанын “Китаби мажмуан таржумани турки, фарси ва моголи” Абу Хаййандын “Катабу-л идрак ли-лисани-л итрак”, “Кодекс-Куманкурс”, Толу Гератинин “Бадаи ул-лугат” “Абушка” Алишер Навоинин “Мухаккимат ул-лугатайн”, Келурнама Мухаммед Жакып Чынгынын чагатайча-парсыча сөздүгү, Мырза Мехдихандын “Санглах” сыяктуу түрк тилдеринин лексикографиясындагы байыркы сөздүктөргө токтолуп, аларды изилдөө менен, тилибиздин байыркы доор көрүнүштөрүнөн кабар берерин айтат. В.В.Радловдун “Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары” (Опыт словаря тюркских наречий. I-IV, СПб., 1888-1911) сөздүгүнө токтолуп, анын түрк тилдеринин эң мыкты сөздүгү деп эсептейт. Абдувалиев жыйырманчы кылым сөздүктөрү мурдагы кылымдардагы сөздүктөрдөн түп-тамырынан бери айырмаланган сөздүктөр болуп эсептелерин белгилейт.

Ачкыч сөздөр: И.Абдувалиев, араб тили, тил илими, изилдөөлөр, байыркы мезгилдерде жаралган сөздүктөр, М.Кашкари, “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”, түрк тилдери, лексикография, В.В.Радлов, “Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары”, жыйырманчы кылым сөздүктөрү.

Аннотация: ученый-лингвист, профессор И.Абдувалиев провел ряд исследований по всем направлениям лингвистики. В статье представлены его исследования словарей, созданных в древние времена. Лексикограф М.Начиная с “сборника тюркских слов” Кашкари, написанного в XI веке, год и автор неизвестны словарь “Аттухфату-3 закийати фи-л лугати-т Турция” Абылкасыма Замахшари “мукаддимату-л адаб”, Ибн Муханна “Китаби маджмуан тарджумани турки, фарси и моголы” Абу Хайяна “Катабу-Идрак ли-лисани-л итрак”, “кодекс-куманкурс” Толу Герати “Бадаи ул-лугат” “абушка” Алишера Навои “мухаккимат ул-Лугатайн”, чагатайско-парсийский словарь Келурнама Мухаммеда Якуба Чинги, Г-н Мехдихан ссылается на древние словари в лексикографии тюркских языков, такие как “Санглах”, и говорит, что, изучая их, он сообщает нам о древних проявлениях нашего языка. В.В.Радлова” опыт словаря тюркских наречий ” (Опыт словаря тюркских наречий. I-IV, СПб., 1888-1911), который считает его лучшим словарем тюркских языков. Абдувалиев отмечает, что словари двадцатого века в корне отличаются от словарей предыдущих веков.

Ключевые слова: И.Абдувалиев, арабский язык, Лингвистика, исследования, словари древности, М.Кашкари, “сборник тюркских слов”, тюркские языки, лексикография, В.В.Радлов, “опыт словаря тюркских наречий”, словари двадцатого века.

Abstract: *Linguist, Professor I.Abduvaliev has conducted a number of studies in all areas of linguistics. The article presents his research on dictionaries created in ancient times. Lexicographer M.Starting from the “collection of Turkic words” by Kashkari, written in the XI century, the year and author are unknown dictionary “Attukhfatu-3 zakiyati fi-l lugati-t Turkey” by Abylkasym Zamakhshari “mukaddimatu-l adab”, Ibn Muhanna “Kitabi majmuan tarjuman Turki, Farsi and Mughals” Abu Hayyan “Katabu-Idrak li-lisani-l itrak”, “codex-cumancurs“ Tolu Gerati “Badai ul-lugat” “abushka” Alisher Navoi “mukhakkimat ul-Lugatain”, Chagatai-Parsi dictionary of Kelurnam Muhammad Yakub Chingi, Mr. Mehdikhan refers to ancient dictionaries in the lexicography of the Turkic languages, such as “Sanglah”, and says that by studying them, he informs us about the ancient manifestations of our language. V.V.Radlova “the experience of the dictionary of Turkic dialects” (The experience of the dictionary of Turkic dialects. I-IV, St. Petersburg, 1888-1911), who considers it the best dictionary of Turkic languages. Abduvaliev notes that the dictionaries of the twentieth century are fundamentally different from those of previous centuries.*

Keywords: *I.Abduvaliev, Arabic, Linguistics, research, dictionaries of antiquity, M.Kashkari, “collection of Turkic words”, Turkic languages, lexicography, V.V.Radlov, “experience of the dictionary of Turkic dialects”, dictionaries of the twentieth century.*

Байыркы мезгилдерде жаралган сөздүктөрдүн “Кодекс куаникустан” башкасынын бардыгы тең араб жазуусу менен иштелип, араб тилинин сөздүктөрүнүн үлгүсүндө аткарылгандыгын, ошол доорлорго бүткүл Борбордук Азиянын маданиятына араб, иран тилдеринин жана араб жазуусунун өзгөчөлүгүнүн таасири да күчтүү болгондугун байкап, окумуштуу И.Абдувалиев сөздөрдүн алфавит тартиби гана эмес, тамга саны боюнча да, сөз түркүмдөрү боюнча да тартипке келтирилип сөздүктөргө катталышын, араб тилинин сөздүктөрүнүн түзүлүш үлгүлөрүнүн таасири деп эсептейт¹.

Кыргыз тилиндеги байыркы сөздүк орто кылымдардагы Күнчыгыш улуу аалымы, лингвист-энциклопедист, лексикограф М.Кашкаринин XI кылымда жазылган “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” (профессор Т.Чороевдин котормосу боюнча “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы”) аттуу өлбөс-өчпөс мурасынан башталат. Ошол кездеги жазуу-сызуу жана китеп жаратуу салтына ылайык, М.Кашкари өзүнүн сөздүгүндө түрк элдеринин сөздөрүн, макал-лакаптарын, ырларын араб тилине которуп, араб тилинде түшүндүрүп берген. Мына ошол сөздүк азыркы шартта жаралган болсо, анын сөздүгү “Түркчө-арабча сөздүк” деп аталыш ыктымалдыгын

¹ Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография. – Бишкек: Айат, 2007. - 144 б.

И.Абдувалиев белгилейт жана бул сөздүктү терең изилдеп, кыргыз тилине которуу демилгесин колго алат.

М.Кашкаринин бул сөздүгү жөндөн-жөн эле кокусунан жазылып калган эмгек эмес. Буга чейин анын биздин күндөргө келип жетпей калган китептеринин болгондугу тарыхта кабарланат. Белгилүү тарыхчы Тынчтыбек Чоротегин: “Махмуд Кашкаринин бизге чейин жетпей калган эмгеги “Жавахару н-нахв фи лугати т-түрк” (“Түрк тилдеринин синтаксисинин көөхарлары”) деп аталган экен”, - деп жазат. Кыскасы, ал түрк урууларынын (элдеринин) сөздөрүн жыйнап сөздүк төзүүгө чоң даярдык билими менен келген.

Сөздөрдү чогултуп алып, иреттеп чыгып сөздүк жаратуунун алдында адегенде өзүнүн алдына койгон максаты, араб ариптеринин түрк тилдерине ылайык келиш-келбеши, этиштерден жасалган сөздөр, ысымдарда жана этиштерде колдонулган ашыкча ариптер, этиштердин илгери-кийин келиш тартиби, сыпат сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү, мастарлардын (кыймыл атоочтор) өзгөчөлүгү, түрк калктары жана уруулары, түрк тилдери жана анын диалектилериндеги айырмачылыктар тууралуу көлөмдүү баш сөз жазган.

Бул сөздүк араб грамматикасынын салтынан да алыстаган эмес, башкача айтканда, сөздөгү этиш сөздөр менен этиштен башка түркүмдөргө кирген сөздөр өзүлөрүнчө бөлүнүп, эки тамгалуу сөздөр, үч тамгалуу сөздөр, төрт тамгалуу сөздөр, беш тамгалуу сөздөр деген баптарга топтоштурулган. Араб ариптеринин өзгөчөлүктөрү менен ошол кездеги араб сөздүктөрүнүн салты сакталганын М.Кашкари өзү да белгилеп, “бизден мурун сөздүк жазгандардын жолуна түшүп, араб тилинин сөздүктөрүнүн түзүлүшүнө окшотуп, бул китепти “б” менен аяктаган ысымдардан баштаймын, андан кийин ариптердин алиппе тартиби менен беремин”, - деп жазган. Ошону менен бирге алфавитти түрк сөздөрүнө ыңгайлаштырганы тууралуу төмөндөгүдөй факты да бар: “Сөздөр аралыгында ваби атифа байламта вав арибин иштетпедим. Анткени түрки тилдеринде мунун орду жок”. Азыркы тилдерге которулганы үч томдон турган бул китепте автор өзү белгилегедей, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздар сыяктуу элдердин сөздөрүн чогултуп киргизген. Түрк элдери жайгашкан тоолордун, чөлдөрдүн, өрөөндөрдүн, дарыялар менен көлдөрдүн жана кеңири тарап элге белгилүү болгон адам аттарынын да киргизилгени, ошону менен түркий тилдерине жаңы кошулган сөздөрдүн китепке кошулбаганы да айтылган.

Бул байыркы сөздүк азыркы осмон түрк (түркиялык түрктөр) тилине Бесим Аталай тарабынан которулуп, 1915-1917-жылдары жарык көргөн (1939-1943-жылдарда экинчи басылышы ишке ашкан). Ал сөздүктөн пайдаланууну жеңилдетүү максатында “дивану лугати-т түрктөгү” сөздөрдүн индекси түзүлүп, өзүнчө китеп болуп жарыяланган. Салих Муталлибов өзбекчеге которуп, 1960-1963-жылдары Ташкенден басып чыгарган.

С.Муталлибов да “Дивану лугати-т түрктөгү” сөздөрдүн крилица менен түзүлгөн өзбек алфавитине салынган индекс көрсөткүчүн түзүп, ал 1967-жылы жарык көргөн. Имин Турсун, Ибрахим Мутхий жана башкалар тарабынан уйгурчага которулуп, 1981-1984-жылдары Үрүмчүдөн да үч томдук болуп басылып чыккан. Кытайдагы уйгурлар араб арибин пайдалангандыктан бул котормо нуска араб ариби менен жарыяланган. Бүгүнкү күндө М.Кашкаринин сөздүгү кыргыз тилине бир нече жолу которулуп², анын бирөөсү, 4 томдо которулган эмгек тилчи А.Оморовго таандык. Ушул эле автор менен биргеликте тилчи-окумуштуу И.Абдувалиевдин М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгү которулуп, бир топ толукталып, кайрадан иштелип чыкты³.

Мындан сырткары, окумуштуу И.Абдувалиев жазылган жылы жана жазган автору белгисиз болгон баалуу жазма эстелик болгон “Аттухфату-3 закийати фи-л лугати-т туркия” сөздүгүн М.Кашкаринин сөздүгүнөн кийин, божомол менен XIII-XIV кылымдар аралыгында кыпчактардын бийлиги доорунда, Каирде жазылгандыгын белгилейт. И.Абдувалиев лексикография боюнча жазган эмгегинде ушул сыяктуу сөздүктөрдүн бир нечесин белгилеп өтөт: Абылкасым Замахшаринин “Мукаддимату-л адаб”, Ибн Муханнанын “Китаби мажмуан таржумани турки, фарси ва моголи” Абу Хайяндын “Катабу-л идрак ли-лисани-л итрак”, “Кодекс-Куманкурс”, Толу Гератинин “Бадаи ул-лугат” “Абушка” Алишер Навоинин “Мухаккимат ул-лугатайн”, Келурнама Мухаммед Жакып Чынгынын чагатайча-парсыча сөздүгү, Мырза Мехдихандын “Санглах” сыяктуу түрк тилдеринин лексикографиясындагы байыркы сөздүктөргө токтолуп, аларды изилдөө менен, тилибиздин байыркы доор көрүнүштөрүнөн кабар берерин айтат.

Окумуштуу И.Абдувалиев В.В.Радловдун “Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары” (Опыт словаря тюркских наречий. I-IV, СПб., 1888-1911) – түрк тилдеринин эң мыкты сөздүгү экендигин белгилейт. В.В.Радловдун бул китеби 1888-1911-жылдар аралыгында Санкт-Петербурздан 8 китептен турган 4 томдуу болуп жарыкка чыккан⁴. “Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары” деп аталган бул баа жеткис мурас азербайжан, алтай, чагатай, башкырт, крым-татар, барабин-татар, казак, кыргыз, осмон түрк, түркмөн, шор, уйгур, якут, чуваш, тува ж.б. түрк элдердин тилдеринин материалдарын чогултуп, бири-бири менен салыштырып, немисче жана орусча котормо түшүндүрмөлөрүн

² Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. I, II, III том. Которгондор: Т.Т.Токоев, К.С.Кошмоков. Бишкек, 2017.

³ Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. I, II, III, IV том. Которгондор: Абдувалиев И, Оморов А. Бишкек, 2024.

⁴ В.В. Радлов. Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары. 1888-1911.

берет. Бардыгы болуп 70 миңден ашуун сөздү камтыган В.В.Радловдун сөздүгү түшүндүрмө сөздүктүн да, салыштырма сөздүктүн да, котормо сөздүктүн да милдетин аткарат.

Мындан сырткары, жыйырманчы кылым сөздүктөрүн жалпы түрк сөздүктөрү жана түрк тилдеринин жекече сөздүктөрү деп айырмалап, жалпы түрк сөздүктөрүнө талдоого алат. М.Рясянендин “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнүн тажрыйбалары (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen)”, “Древнетюркский словарь”, Э.В.Севортяндын “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүн” (Этимологический словарь тюркских языков) талдап, илимпоз И.Абдувалиев дээрлик бардык түрк тилдеринин сөздүктөрүнөн кыскача маалымат берип, тилдерди изилдөөдө сөздүктүн баалуулугун, илимий кадыр-баркын баса көрсөтөт.

Абдувалиев жыйырманчы кылым сөздүктөрүн, анын ичинде улуу лексикограф, түрколог К.К.Юдахиндин түзгөн сөздүктөрүн өзүнчө талдоого алат⁵. Тилчи М.Шакирова да лексикография багытында бир топ изилденип, К.К.Юдахиндин кыргыз лексикографиясына кошкон салымын өзгөчө белгилеген макалаларын жарыялайт⁶. Мындан сырткары, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» тил илиминен алган ордун, андагы материалдар кыргыз тилинин бай лексикасын берерин белгилеп, андагы тилдик катмарларга, колдонулушу чектелген лексикага атайын изилдөө иштерин жүргүзөт⁷. М.Шакированын бул багыттагы изилдөөлөрү монография катары чыгарылып, бүгүнкү күндө кыргыз тили жана адабияты адистигинде билим алып жаткандар пайдаланып келе жатышат⁸.

Абдувалиев жыйырманчы кылым сөздүктөрү мурдагы кылымдардагы сөздүктөрдүн түп-тамырынан бери айырмаланган сөздүктөр болуп эсептелерин, XX кылым түрк тилдеринин ар бирин өз алдынча эгемендүү тил катары бири-биринен бөлүп чыгаргандыгын, өз алдынча мамлекеттүүлүккө, элдүүлүккө ээ болгон түрк элдеринин тилдеринин өз аталыштары менен түрдүү сөздүктөрү жарала баштагандыгын, үчүнчүдөн, жалпы түрк тилдеринин жүгүн аркалай турган сөздүктөрдүн алдында алда канча татаал милдеттер өзүнөн өзү пайда болгондугун, алар ар бир жеке түрк тилдерине тиешелүү сөздүктөрдүн бөлүнүп көрүнүшү, алардын жалпылап иштелип чыгышы зарыл боло баштагандыгын белгилейт.

Абдувалиев И. К.К.Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары. ЖАМУнун жарчысы (атайын чыгарылыш). - 2006. - 8-14-б.

Шакирова М.Р. К.К.Юдахин – кыргыз лексикографы. Проф. Т.К.Ахматовдун 70жылдыгына арнал.илим. конференц. матер.(1999-ж.) -Б, 2005. -71-74-бб.

Шакирова М.Р. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» тил илиминен алган орду. ЖАМУнун жарчысы.–Жалал-Абад, 2006. -14-18-бб.

Шакирова М.Р. Кыргыз тилинин колдонулушу чектелген лексикасы. Бишкек, 2015.

Пайдаланган адабияттар:

1. Абдувалиев И. К.К.Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары. ЖАМУнун жарчысы (атайын чыгарылыш). - 2006. - 8-14-б.
2. Шакирова М.Р. К.К.Юдахин – кыргыз лексикографы. Проф. Т.К.Ахматовдун 70жылдыгына арнал.илим. конференц. матер.(1999-ж.) -Б, 2005. -71-74-бб.
3. Шакирова М.Р. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» тил илиминен алган орду. ЖАМУнун жарчысы.–Жалал-Абад, 2006. -14-18-бб.
4. Шакирова М.Р. Кыргыз тилинин колдонулушу чектелген лексикасы. Бишкек, 2015.
5. Абдувалиев, И. К. К. Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары. ЖАМУнун жарчысы (атайын чыгарылыш). - 2006. - 8-14-б.
6. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография. – Бишкек: Айат, 2007. - 144 б.
7. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. энцикл., 1969. - 607 с.
8. Баскаков, Н. А. Киргизско-русский словарь. Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1967. - Т. 26. Вып.1. - С. 80-84.
9. Карасаев, Х.К. Орфографиялык сөздүк: 60000. - Фрунзе: Кырг. Совет энцикл., башкы ред., 1983. - 575 б.
10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп 1969. -776 б.
11. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Б: Илим, 1980. - 324 б.
12. В.В. Радлов. Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары (Опыт словаря тюркских наречий. I-IV, СПб., 1888-1911).
13. Шакирова М. Р. КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИЙДИН" КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ //Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – №. 2. – С. 55-57.
14. Шакирова М. Р., Калыбекова З. С. ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА //ИЛИМ. БИЛИМ. ТЕХНИКА Учредители: Киргизско-Узбекский международный университет им. Б. Сыдыкова. – №. 1. – С. 129-134.

* * *

Айылчиева Д.Т., Батырбекова А.Б.

**ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОИСКИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЗЕРТИРСТВА В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА
«ЛИЦОМ К ЛИЦУ» И В. РАСПУТИНА «ЖИВИ И ПОМНИ»**

Айылчиева Д.Т., Батырбекова А.Б.

**Ч. АЙТМАТОВДУН «БЕТМЕ-БЕТ» ЖАНА В. РАСПУТИНДИН «ЖАША ЖАНА
ЭСТЕ» ПОВЕСТТЕРИНДЕГИ ДЕЗЕРТИРЛИК ПРОБЛЕМАСЫН КӨРКӨМ
ТҮШҮНҮҮ ЖАНА МОРАЛДЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ИЗДЕНҮҮЛӨР**

Ayilchieva D.T., ph.d., Batyrbekova A.B.

**MORAL AND AESTHETIC SEARCHES AND ARTISTIC UNDERSTANDING OF
THE PROBLEM OF DESERTION IN THE OF CHYNGYZ AITMATOV “FACE TO
FACE” AND VALENTIN RASPUTIN “LIFE AND REMEMBER”**

УДК 82.01/09

Аннотация: В статье рассматривается вклад творчества Ч. Айтматова и В. Распутина в нравственно-эстетическом воспитании в современном литературном процессе. Анализируются общие параллели повестей Ч. Айтматова "Лицом к лицу" и В. Распутина "Живи и помни" и показан сравнительный анализ поступков героев с целью выявления идеи писателей и их обобщения в раскрытии темы дезертирства.

Ключевые слова: Айтматов, Распутин, война, дезертирство, нравственность, повесть, психология героя.

Аннотация: Макалада Ч.Айтматов менен В.Распутиндин чыгармачылыгынын азыркы адабий процесстеги адеп-ахлактык-эстетикалык тарбияга кошкон салымы каралат. Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» жана В.Распутиндин «Жаша жана эсте» повесттеринин жалпы параллелдери талдоого алынып, дезертирлик темасын ачуудагы жазуучулардын идеяларын аныктоо максатында повесттин каармандардын иш аракеттерин салыштырып талдоо жана жалпылоо көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: Айтматов, Распутин, согуш, дезертир, адеп-ахлак, повесть, каармандын психологиясы.

Annotation: The article examines the contribution of the creativity of Ch. Aitmatov and V. Rasputin in moral and aesthetic education in the modern literary process. The general parallels of the stories of Ch. Aitmatov “Face to Face” and V. Rasputin’s “Live and Remember” are analyzed and a comparative analysis of the actions of the heroes is shown in order to identify the ideas of the writers and their generalization in revealing the theme of desertion.

Key words: Aitmatov, Rasputin, war, desertion, morality, story, psychology of the hero.

В настоящее время общество переживает девальвацию нравственных ценностей. Пришли в упадок нравственность и мораль. Бездуховность стала приметой времени. От этого больше всего страдает молодое поколение. Сегодня неимоверно возрастает роль литературы. На первый план выходит человек, личность с богатым духовным миром и твердыми принципами в жизни. Человек, любовь, семья, долг, совесть, как вечные категории литературы, нашли своё достойное воплощение в мировой литературе. Корни, традиции этой темы берут своё начало ещё с глубокой древности. Духовные и эстетические богатства кыргызского и русского народов обусловили развитие этой темы в разнообразных жанрах устного народного творчества. Тема любви, совести и ответственности получила огромный художественный заряд в период развития национальной литературы двух народов. К примеру воинские повести периода борьбы русского народа с татаро-монгольским игом или величайший памятник русской истории «Слово о полку Игореве».

Истинными образцами общечеловеческих ценностей обладает идейно-тематическое содержание народного эпоса «Манас». Помимо святой обязанности защиты Отечества, поддержания мира, добрососедских отношений с соседними народами, всемерного укрепления государства, сплочения народа, сохранения государственной целостности, в эпосе широко представлены нравственные категории - честь и ответственность, любовь и забота, милосердие и сострадание, национальный колорит и традиции, культура и образ жизни народа, высокая духовность. Чтобы достичь высокого профессионального уровня, литературы народов России и Кыргызстана прошли длинный и трудный путь творческих исканий.

Весомый вклад в нравственно-эстетические поиски в современном литературном процессе вносят своим творчеством Чингиз Айтматов и Валентин Распутин. Активная жизненная позиция и гражданственность, философская глубина, отклик на самые сложные вопросы современности, пространственная картина диалектической взаимосвязи мира и человека, новизна концепции взаимоотношений между женщиной и мужчиной – вот наиболее характерные черты творчества этих писателей.

Айылчиева Д.Т. в статье «Философия айтматовского слова» отмечает: «Айтматовская философская концепция еще шире открывает диалектику человеческого характера, мира, она освобождает человека от отжившей свой век традиционной морали, способствует воспитанию личности на нравственных ценностях общественной среды. По словам самого Айтматова, нравственность - это изначальный и наиглавнейший закон бытия для человека. Каждое поколение, каждый индивид воспринимает его как незыблемое и священное наследие предков. Важно, чтобы человек, общество в целом неукоснительно следовали этим нормам

всегда - и в большом, и в малом. Целостность его творений складывается на органическом соединении личной жизни человека и народной судьбы. Поэтому творчество Айтматова - новое слово в освоении жизненной проблематики, обогащающее потенциал, возбуждающее встречную активность мыслей и чувств [1. С. 66.].

Тема дезертирства изображается в произведении В. Распутина «Живи и помни» (Гуськов и Настена), Ч. Айтматова «Лицом к лицу» (Исмаил и Сейде), С. Ахмада «Горизонт» (Турсунбай), А. Гилязова «Я тебя нежно люблю» (Исламгарай и Рамзия), Н. Байрамова «Гнев» (Можека), М. Амира «Ничтожество» (Камаретдин), Б. Худайназарова «Люди песков» (Хопек), К. Султанова «Белая река» (Кадыр), Т. Джумагельдиева «Жена младшего брата» (Хапыз и Дурсун), Ш. Садыбакасова «Дни» (Ташмат и Зууракан), С. Омурбаева «Бурные дни» (Карач и Анаркуль), М. Гапарова «Эхо рек» (Колдош), З. Толгурова «Алые травы» (Каракан), Л. Стояновой «Хатидже» (Хатидже и Юмер) и др.

Исследуя тему дезертирства в современной литературе, нельзя не остановиться на повестях Ч. Айтматова «Лицом к лицу» и В. Распутина «Живи и помни». Османова З. в работе «О взаимосвязи и взаимовлиянии литератур народов СССР» отмечает: «Айтматов в своё время в рассказе «Лицом к лицу» поставил сложнейшую проблему и предложил одно из многих возможных её художественных решений. Распутин, в свою очередь, предложил художественное исследование аналогичной коллизии, обогатив его другим, национальным, близким ему жизненным материалом, в духе художественных исканий советской многонациональной литературы 70-х годов» [4. С. 9.].

Безусловно, в теме, сюжете, образах главных героев, в их характерах и поступках у В. Распутина и Ч. Айтматова есть немало общего: в художественном осмыслении проблем, в манере изображения, в раскрытии художественных деталей каждый из этих писателей остаётся индивидуальным. Об этом свидетельствует, в том числе, чёткое, ясное, самобытное изображение в их произведениях национальных особенностей, национального духа киргизского и русского народов. Герои повести Ч. Айтматова «Лицом к лицу» Сейде и Исмаил, Андрей и Настена до войны жили непринуждённо как и миллионы советских людей. Но вспыхнул пожар войны.

Автор статьи «Два героя в разных вариациях в произведениях Ч. Айтматова «Лицом к лицу» и В. Распутина «Живи и помни» Жолдубаева А. аргументирует: «Два героя в разных вариациях являют один тип: человека эгоистически замкнутого на своём «я», стремящегося выжить, продлиться любой ценой, человека с ослабленными социальными связями, неразвитым чувством общего долга. В той ситуации, в которую они ставят себя, их изгойство оказывается полным. Единственная душа, которой они открываются и которой проникают,

оказывается ни мать, ни отец, а жена. И это закономерно. Через родителей сын и дочь связываются с родовой, уходящей в толпу прошлого вертикалью жизни, с предками, историей, народными нравственными представлениями о добре и зле. Распутинский Андрей Гуськов не только не открывается отцу, но с угрозами и проклятиями закликает Настену, ни под каким видом никому его не выдавать, и прежде всего родителям.

Исмаил, герой повести «Лицом к лицу» грозно внушает своей Сейде: «Если даже отец мой подымается из могилы, и ему не доверяй! Слышишь?» В единственно внятной этим героям естественно-природной, «животной» системе ценностей жена ощущается как некое натуральное дополнение к ним самим, составляющее с ними «плоть едина». Только маленький семейный очажок чудится гаванью спасения в чуждом, несущем угрозу их жизни мире. Этот очажок включает и ребенка как биологическое продолжение. Действие в двух повестях происходит в одном из отдаленных сельских мест: Таласской области и Ангара; реакция жен, простых деревенских женщин, оказывается близкой: они считают себя неотрываемо причастными к судьбе мужа, добровольно берут на себя часть его тяжелого груза, помогают им укрыться и выжить. Именно через них проходит драматический, с разной степенью остроты переживаемый разрыв между той большой правдой, которой живут их односельчане и вся страна, и долгом перед мужем. В конечном итоге все они не выдерживают этого разрыва, так или иначе их решающий выбор продиктован внутренним отказом от того человека, в кого превратили себя их мужья. Каждую из них ждет своя трагедия, жалкая или героическая.

Героиня Айтматова Сейде живет в затерянном в горах аиле, война для нее происходит в каких-то неведомых, чужих краях. Однако и в ней есть и вина, и стыд перед своими земляками, которые не бегут от общей беды, гибнут на фронте, остаются вдовами и сиротами. Но эти чувства в ней все же приглушены, главное для нее - сберечь мужа для семьи, уйти с ним в безопасное место. И вот даже в такой слепо и упрямо преданной своему супругу женщине происходит резкий, всю ее потрясший переворот, когда она узнает, что это он, ее Исмаил покусился на единственную кормилицу малолетних сирот, убил их корову. (Близкая деталь у Распутина - убийство Андреем теленка знаменует переход им предела, окончательный слом в его душе). Всепоглощающий импульс - только для себя и о себе! - оборачивается и в ее глазах подлостью против близких, против народа, ставит для нее Исмаила вне человечества, и она сама, посев за ночь, наводит людей на убежище мужа.

Страдание, страх и обида присуща главным героям - Андрею и Исмаилу. Андрей и Исмаил - искалеченные души, жертвы своего характера, своего отношения к жизни, своего «выбора», погубившего самого себя. Но они же и жертвы, жалкие жертвы войны. Протест

двух героев войны проходит через всю повесть, через эмоциональные всплески напряженно чувствующих героев. И для героев Айтматова и для героев Распутина война является «посторонней» силой, какой-то страшной карой, обрушившейся на их головы. Сколько раз мучительно прокручивалось в душе героев: не будь войны, жили бы они, как все, справляли дело жизни человеческой, трудились, радовались, рожали и растили детей.

У отвоевавшего три года Андрея образовалась своя память «злей и сильнее тех взволнованных, облитых нежностью воспоминаний мирного времени», которым предается Настена: они меркнут перед тем страшным опытом, который вдвинула в сознание Андрея война. Конечно, всего перевидал Андрей на войне. Но тут как-то особо затмилась для него человеческая мера войны, она обернулась какой-то жестокой и нелепой железной машиной. Здесь Андрей был тяжело ранен, и, возможно, это потрясшее сознание, впечатление от бесчеловечного лика войны дало «смелость» Андрею на первое решительное движение, повлекшее его после госпиталя не обратно на войну, а к дому, к убежищу на берегу Ангары. На деле такое заботящееся лишь о себе инстинктивное бегство Андрея и Исмаила означало как раз предательство тех сил, которые в своем предельном напряжении стремились пресечь эту машину войны, ужаснувшую и душевно травмировавших героев».

В заключении обобщим следующие выводы:

- в обоих произведениях достоверно изображается жизнь народа во время войны, тяготы и лишения людей;
- о дезертирах народ узнаёт правду только в финале;
- схожий сюжет и аналогичная драма, в которых рассматривается главный нравственный вопрос - быть человеком;
- психология личности - это есть истинное художественное открытие Ч. Айтматова. Психология героя Исмаила раскрывается во всей ее многослойности;
- В. Распутин исследует внутренний мир своих героев, и мельчайшие изменения, и качественные сдвиги в нем, распутывает сложный клубок их психологии;
- Андрей и Исмаил - искалеченные души, жертвы своего характера, своего отношения к жизни, своего «выбора»;
- Айтматов и Распутин как бы сливаются со своими героями и вместе с ними находят самые выразительные слова для передачи их переживаний. Образное и лексическое воплощение этих состояний писатели черпают из мира понятий, бытового обихода, опыта героев. Это и создает особую убедительность и цельность художественной ткани повестей;
- судьба киргизской и русской женщины; трагедия героинь усиливается тем, что Настёна забеременела, а Сейде, возненавидела мужа за то, что он ночью украл и зарезал

корову соседки Тотой. Андрей и Исмаил потом понимают, в какое сложное положение попали жены: ведь все подумают, что Настя нагуляла этого ребенка, пока муж воюет на фронте; что подумают люди или та же самая Тотой, когда у Сейде вдруг появилось свежее мясо;

- вопрос о национальном характере. Человек должен быть человеком независимо от национальной или расовой принадлежности, от вероисповедания, от культуры или языка.

Эгоизм человека, себялюбие, черствость, трусость - рано или поздно приводят к краху души. И наоборот, честное, добросовестное служение Родине, своему народу - это святой долг каждого гражданина, сына и дочери своего Отечества. Таков пафос рассмотренных нами выше произведений.

Характерно, что осуждая дезертирство по высшему счету - как предательство своего народа - писатели всегда стремились разобраться в обстоятельствах, толкающих человека на это преступление, в его психологических побудительных мотивах.

Хочется закончить высказыванием Ч. Айтматова «Самое трудное для человека – каждый день быть Человеком» [12.]. Быть человеком, сохранять человеческие идеалы, стремление к нравственной чистоте - это и есть нравственный кодекс писателя. Эти слова являются завещанием писателя, его заповедью.

Литература

1. Айылчиева Д.Т. Философия айтматовского слова // Вестник ЖАГУ - Жалалабат, 2003. -№ 2, с. 66
2. Акматалиев А. Ч. Айтматов: Человек и Вселенная /НАН КР -Б.: «Илим», 2013.576 с.
3. Акматалиев А. Ч.Айтматов и взаимосвязи литератур. - Бишкек: Адабият, 1991.
4. Османова З. О взаимосвязи и взаимовлиянии литератур народов СССР // Литература в школе. - 1976. - № 1. С. 9.
5. Распутин В. Живу и верю // Комсомольская правда.-1982.-8 авг.
6. Семенова С. Валентин Распутин. - Москва: Советский писатель, 1987.
- 7.<https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-vzaimosvyazi-kultur-narodov-pri-8.izuchenii-proizvedeniya-s-ispolzovaniem-elementov-biografii-pisatelya-povesti-litsom-k-litsu>
9. <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/NSUJOLDUBAEVA2015-2.pdf>
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/motiv-uhoda-na-voynu-i-vozvrashcheniya-voyna-v-proze-v-rasputina>
11. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42965455>

Айылчиева Д.Т., к.ф. н., Салимбаева Т.С.

ТЕМА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Ч.АЙТМАТОВА, В. РАСПУТИНА И В. БЫКОВА

Айылчиева Д.Т., Салимбаева Т.С.

Ч. АЙТМАТОВДУН, В. РАСПУТИНДИН ЖАНА В. БЫКОВДУН

ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН ТЕМАСЫ

Ayilchieva D.T., Salimbaeva T.S.

THE THEME OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

IN THE WORKS OF CH. AYTMATOV,

V. RASPUTIN AND V. BYKOV

УДК 894.341

Аннотация: Данная работа посвящена анализу особенностей жанра военной прозы в русской литературе, историческому обзору этого жанра, определению места этой темы в прозе Ч. Айтматова, В. Распутина и В. Быкова. Материалом исследования являются произведения писателей о Великой Отечественной войне. Нравственный выбор и моральные дилеммы являются главным лейтмотивом военных рассказов и повестей Ч. Айтматова, В. Распутина и В. Быкова. В работе было доказано важное место этой темы в творчестве кыргызского, русского и белорусского писателей.

Ключевые слова: авторская позиция, «быковский герой», военная проза, война, нравственность, психологизм.

Аннотация: Бул эмгек орус адабиятындагы аскердик проза жанрынын өзгөчөлүктөрүн талдоого, бул жанрга тарыхый сереп салууга, бул теманын Ч.Айтматовдун, В.Распутиндин, В.Быковдун прозасындагы ордун аныктоого арналган. Изилдөөнүн материалы катары жазуучулардын Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндөгү чыгармалары каралды. Адеп-ахлактык тандоо жана моралдык дилеммалар Ч. Айтматовдун, В. Распутиндин, В. Быковдун согуштук аңгемелеринин жана повесттеринин негизги лейтмотиви болуп саналат. Макалада бул теманын кыргыз, орус жана белорус жазуучуларынын чыгармаларындагы маанилуу орду далилденди.

Негизги сөздөр: автордун позициясы, «быковдун баатыры», аскердик проза, согуш, адеп-ахлак, психология

Annotation: This work is devoted to the analysis of the features of the genre of military prose in Russian literature a historical overview of this genre, and determination of the place of this topic

The research material is the works of writers about the Great Patriotic War. Moral choice and moral dilemmas are the main leitmotif of war stories and stories by Ch. Aitmatov, V. Rasputin and V. Bykov. The work proved the important place of this topic in the works of Kyrgyz, Russian and Belarusian writers.

Key words: *author's position, "Bykov's hero", military prose, war, morality, psychology.*

Тема войны и мира всегда была присутствующей как в народном фольклоре, так и в литературном творчестве различных народов мира. Например, она отражена в кыргызских эпосах «Манас» и «Курманбек», в древнеиндийском эпосе «Махабхарата», в древнерусском памятнике «Слово о полку Игореве», а также в испанской «Песни о Сиде». Эта тематика может быть рассмотрена как одна из "вечных" тем, наряду с другими широко известными концепциями, такими как "жизнь/смерть", "добро/зло", "истина/ложь", "любовь/ненависть", "альтруизм/эгоизм", "свой/чужой", "свет/тьма", "хаос/космос", "огонь/вода" и т.д.

В современном понимании "военная проза" охватывает как произведения, написанные в период войны или о войне. Если документальные материалы рассматриваются как свидетельства исторических событий, то военная проза позволяет нам погрузиться в происходившее, ощутить его. В основе военной прозы обычно лежат внутренние переживания автора. Писатель анализирует события войны, её причины, значение жизни и т.д. Однако важно отметить, что не всегда автор является свидетелем военных событий. [4, С. 98].

Военная проза охватывает широкий спектр жанров, включая военную публицистику (записки, эссе, дневники, очерки), рассказы, новеллы, повести и романы. Военную прозу можно разделить на эпическую и лирическую.

Важно отметить, что в XX веке в советской литературе преимущественно создавались произведения, отражающие события Великой Отечественной войны. К ним относятся известные произведения, такие как "Судьба человека", "Они сражались за Родину" М. Шолохова, "Материнское поле", "Лицом к лицу" Ч. Айтматова, "Живи и помни" В. Распутина, "Сотников", "Обелиск" В. Быкова, "В окопах Сталинграда" В. Некрасова, "Сашка" В. Кондратьева и др..

Этап, связанный с Великой Отечественной войной, можно смело назвать самым значительным и важным для развития военной прозы в русской литературе. Роман Ю. Бондарева "Батальоны просят огня" можно рассматривать как отправную точку для школы "лейтенантской прозы", которая возникла в 50-60-е годы XX века. Затем появилось произведение Б. Васильева "А зори здесь тихие", ставшее наиболее популярным в 60-70-е

годы. Б. Васильев также известен своими произведениями "Завтра была война", "В списках не значился", "Аты-баты шли солдаты" и др..

Герои произведений В. Быкова, В. Астафьева испытывают искреннюю веру в ценности, защищаемые ими в борьбе, поскольку они считают, что защищают свою Отчизну от фашизма, который представлял угрозу не только советскому народу, но и всему человечеству.

В конце XX и начале XXI века заметно сократилось количество писателей, затрагивающих в своем творчестве военные темы. Нравственно-этический аспект творчества Ч. Айтматова глубоко переплетается с русской литературой XIX–XX веков и одновременно оказывает влияние на литературы многих народов России и стран СНГ. Сам писатель неоднократно подчеркивал ключевое значение русской литературы для формирования и развития национальных литератур: «Лично я считаю, что многие национальные литературы происходят от самой русской литературы, от ее плоти и духа. Скажем прямо: не было бы русской литературы - не было бы и современной казахской, киргизской, каракалпакской и многих других литератур. Никакая другая литература - ни английская, ни американская, ни немецкая - не смогла выполнить такую благородную историческую миссию, не смогла «породить» по своему образу и подобию родные ей национальные литературы» отмечает Айылчиева Д.Т. в статье «Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день») [3, с. 88].

Ч. Айтматов - один из тех писателей, чей подростковый и юношеский возраст пришелся на период Великой Отечественной войны (1941-1945 годы), когда многие молодые люди в сельских местностях несли тяготы войны, заменяя отцов и братьев, отправленных на фронт. События войны оказали глубокое влияние на его творчество, о чем сам автор признавался: «Создавая свои произведения, я всегда обращаюсь к событиям Второй мировой войны. Эта война принесла невосполнимую утрату для всего человечества, унесла миллионы человеческих жизней, оказала воздействие вековым, утвердившимся традициям и обычаям» [1, С. 138].

Об идейно-художественной проблематике произведений Ч. Айтматова о войне написано, сказано много, к примеру монография А. Акматалиева “Ч. Айтматов. Человек и Вселенная”, работы Абдыкеримова А.А. «Тема Великой Отечественной Войны в творчестве Чингиза Айтматова», Бокоевой Ж.Т. “Место национальной культуры в произведениях Ч. Айтматова (на примере повести “Лицом к лицу”», Оморкулова Б.К. “Уроки нравственности Ч. Айтматова и В. Распутина”

В повести "Лицом к лицу" рассказывается о трагическом заблуждении главной героини, Сейде, и о её нравственном осознании в тяжелые времена войны. Она вынуждена скрывать факт дезертирства своего мужа, Исмаила, который ушел с фронта. Ей еще не удается полностью осознать, какой опасный шаг сделал её муж. Её взгляд на жизнь и на женский долг определяется убеждением, что мужчина сам знает, как ему поступать, и что за семью должен заботиться муж. Это мнение Сейде формируется под влиянием патриархальных обычаев и канонов прошлого. Решающим моментом, который приводит к её нравственному прозрению, становится обнаружение Исмаилом мяса украденной коровы у соседки Тоты, чей муж также находится на фронте.

Сейде внезапно осознала истины. Она пришла к глубокому выводу: Исмаил не только дезертир, который отрекся от общества, но и чужой ей самой. Она утратила любовь и уважение к нему. В одно мгновение разрушились её иллюзии о собственном счастье. Сейде перешла через представление о безоговорочном послушании мужу. Она обрела своё истинное человеческое достоинство, осознав, что личное счастье невозможно без учета общественного благополучия. [8].

В повести "Материнское поле" рассказывается о том, как война принесла непоправимые потери для всего человечества, унося миллионы жизней. Толгонай также сталкивается с потерями в годы войны, поочередно теряя самых близких людей в своей жизни: мужа, трех сыновей и любимую невестку Алимана. Каждая из этих трагедий обрушивается на нее, словно лавина. Но Толгонай не сломляется, она находит все больше сил и мужества, чтобы противостоять в самые трудные моменты. Кто сильнее: человек или смерть? Ответ на этот вопрос содержится в словах Толгонай «Нет, война, сорок лет ты будешь топтать людей сапогами, убивать, грабить, сжигать, разрушать – и все равно тебе не согнуть человека, не принизить, не покорить его» [2, С. 179.]. Как эти слова гармонируют с высказыванием из другого великого произведения мировой литературы, рассказа Э. Хемингуэя "Старик и море", который был удостоен Нобелевской премии: "Человека можно лишить жизни, но не сломить его дух".

В.Г. Распутин не участвовал в Великой Отечественной войне, однако он был в таком возрасте, что осознавал трагический смысл конфликта. Несмотря на то, что он жил в Сибири и не переживал непосредственно гул войны, влияние военных событий сказалось на жизни сельских поселений в Сибири и оставило глубокий след в сознании мальчика. Эти чувства сопровождали его на протяжении всей жизни.

В. Распутин выделяет Великую Отечественную в российской «истории муки и борьбы» - «... самая жестокая за всю историю России, взявшая самую обильную смертную

дань, оставившая после себя в конец израненное и измученное тело страны» [6, с.249]. Для писателя важно, что эта война отличается от всех других войн и нашествий, когда народ снова и снова находил силы для возрождения, невосполнимостью потерь: «Полноценной замены погибшим так и не произошло» [6, с.249].

Повесть "Живи и помни" В. Распутина, удостоенная Государственной премии в 1977 году, была признана В.П. Астафьевым лучшим литературным произведением 80-х годов. В. Распутин смог создать произведение с огромной обобщающей силой, освещая события войны в особом контексте. Повесть описывает жизнь во время военных лет в далекой сибирской деревне Атамановке, расположенной на берегу Ангары.

В центре повести "Живи и помни" находится образ Андрея Гуськова - человека с сложной и запутанной судьбой. Житель деревни Атамановки, он отличался трудолюбием и честностью. Сразу же после начала войны он был призван в Советскую Армию, воевал до 1944 года, после чего получил серьезное ранение. Вылечившись в госпитале, он был отправлен обратно в свою часть. Однако, испугавшись вероятности погибнуть в конце войны, он дезертировал, скрываясь в лесу неподалеку от своей деревни, и открылся только своей жене Настёне.

Автор описывает образ Настёны с большой симпатией. Она предстает перед нами как подлинная представительница русской женщины - скромная труженица, преданная своему мужу с искренней любовью. Писатель с большим мастерством и психологической глубиной показывает процесс отчуждения Андрея от людей, а вместе с ним и Настёны. Постепенно Андрей лишается своих человеческих качеств, и автор подчеркивает что в нем пробуждается дикое животное. Преступление Андрея влечет за собой трагическую гибель его родителей, а затем и Настёны, которая, пытаясь искупить вину за деяния мужа, бросается в Ангару и погибает вместе с будущим ребенком

Название повести несет в себе глубокий философский смысл. Судьба Андрея и Настёны символизирует часть народной судьбы. Через их жизненный путь писатель обсуждает идею о трагедии человека, который оторвался от своего народа. Основной смысл повести: борьба с врагами - это обязанность и долг всего народа. Каждый советский гражданин вносил свой вклад в окончание войны и наступления победы. Андрей Гуськов, дезертируя с фронтовой линии, осознает тяжесть своего преступления перед страной и народом, понимая, что это преступление нельзя оправдать и что за них можно быть расстрелянным. Он осознанно отрывается от общества, от своих родителей и теряет свою человечность. Читатели становятся свидетелями судьбы Андрея и Настёны. И как правильно отмечает А. Овчаренко,

повесть В. Распутина не только о дезертире Андрее Гуськове, «...а о русской женщине, великой в своих подвигах и в своих несчастьях, хранящей корень жизни» [5, С. 24].

В своих ответах на вопросы журналистов Владимир Быков подчеркивал следующее: «Я всегда писал о том, что видел и пережил сам, что пережили мои товарищи. Конечно, в моих книгах нет буквального воспроизведения жизненных ситуаций. Но все, о чем я пишу, так или иначе было....

О войне я начал писать спустя многие годы после ее окончания. На войне и даже долго после нее не только писать, но и читать о ней не хотелось. Так тяжело было пережитое... Когда появилась так называемая вторая волна военной прозы, когда о войне начали писать бывшие лейтенанты, солдаты, это было настоящим откровением: так ново, пронзительно и правдиво звучали слова о войне. Я имею ввиду книги Ю. Бондарева и Г. Бакланова, В. Астафьева и Е. Носова, Ю. Гончарова, К. Воробьева и В. Богомолова. Их книги - обнаженная правда войны, почти документальная проза о ней. Именно эта проза и укрепила мое желание писать про войну» [10].

Творчество Владимира Быкова привнесло в литературу собственный уникальный стиль, который утвердил в современной литературе такие понятия, как «быковский герой» и «быковская ситуация».

В произведениях В. Быкова особое внимание уделяется личностям обычных солдат, молодых офицеров и партизан, которые способны сохранить свое человеческое достоинство в критические моменты смертельной опасности. Примерами служат персонажи как Сотников из рассказа "Сотников", верный друг, уходящий из жизни несломленным от рук врага, так и учитель Мороз из "Обелиска", пожертвовавший своей жизнью во благо своего народа и Отчизны. Важно отметить лейтенанта Ивановского из "Дожить до рассвета", способного на высшие жертвы ради поражения врага, а также партизана Левчука из "Волчьей стаи", рискующего своей жизнью, чтобы спасти чужого ребенка. Ярко выраженные писательские позиции проявляются в моральной определенности этих героев и их чувстве долга.

Белорусский писатель редко изображает батальные сцены или напряженные исторические события, однако он удивительно точно передает внутренний мир обычного солдата во время войны. Даже в самых обыденных ситуациях автор умудряется раскрыть глубинные аспекты военной жизни и дает ответы на сложные вопросы времени.

В заключение следует отметить, что тема войны остается неиссякаемым источником трагических сюжетов для литературных произведений, присутствующим в творчестве различных народов мира.

Во-вторых, события Великой Отечественной войны послужили основой для множества

произведений таких писателей, как Чингиз Айтматов («Материнское поле», «Ранние журавли», «Джамиля», «Лицом к лицу»), Валентин Распутин («Последний срок», «Василий и Василиса», «Живи и помни», «Прощания с Матёрой», «Женский разговор», «Избы») и Владимир Быков («Альпийская баллада», «Мертвым не больно», «Сотников», «Обелиск», «Дожить до рассвета», «Пойти и не вернуться»).

В-третьих, в творчестве Чингиза Айтматова, Валентина Распутина и Владимира Быкова показывается мастерство в изображении глубоких и выразительных характеров. В творческом наследии этих писателей отражается позиция автора в оценке поступков и действий героев. Они выделяются умением проводить глубокий психологический анализ, благодаря которому действия персонажей всегда имеют внутреннюю мотивацию.

Литература

1. Айтматов Ч. Балалыгым (на кырг. яз.). – Бишкек: Себат. – С. 138
2. Айтматов Ч. Материнское поле. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974. – С. 179.
3. Айылчиева Д.Т. Влияние русской литературы XX века на творчество Ч. Айтматова (на примере романа «И дольше века длится день») / Сборник материалов международного научного конгресса «Русский язык в глобальном научном и образовательном пространстве» 6-10 декабря 2021 г. с.87-92
4. Баевский В.С. «История русской литературы XX века». Компендиум. - М.: изд. «Языки славянской культуры», 2003. Баевский В.С. «История русской литературы XX века». Компендиум. - М.: изд. «Языки славянской культуры», 2003.
5. Овчаренко А. И. Советская художественная проза семидесятых годов. – В кн.: Социалистический реализм на современном этапе его развития. М., 1977. – С. 24
6. Распутин В. Г. В поисках берега: повесть, очерки, статьи, выступления, эссе. Иркутск : Изд-во Сапронова, 2007. 528 с.
- 7.<https://multiurok.ru/blog/v-g-rasputin-poviesti-o-vielikoi-otiechiestviennoi-voinie.html>
- 8.https://nbisu.moy.su/load/40_3_2015/abdykerimov_a_a_tema_velikoj_otchestvennoj_vojny_v_tvorchestve_chingiza_ajtmatova/65-1-0-3111
9. [file:///D:/User777/Downloads/427%20\(2\).pdf](file:///D:/User777/Downloads/427%20(2).pdf)
- 10.<https://scienceforum.ru/2017/article/2017035715>

* * *

Калмуратова Айшахан Орозбаевна, Токтогулова Айгул Азизбековна
АНГЛИС АДАБИЯТЫНДАГЫ БАЛДАР ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖОЛ БАШЧЫ
Калмуратова Айшахан Орозбаевна, Токтогулова Айгул Азизбековна
ПУТЕВОДИТЕЛЬ ПО ДЕТСКИМ ТЕМАМ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Kalmuratova Aishahan Orozbaevna, Toktogulova Aigul
A GUIDE TO CHILDREN'S THEMES IN ENGLISH LITERATURE

УДК:82-1/-9-111

Аннотация: Бул макалада Чарльз Диккенс 18-кылымда балдар адабияты үчүн Англия адабиятына жол ачкандыгы жөнүндө сөз болот. Ч.Диккенске канчалык кысым жасалганына карабай балдардын жашоодо көргөн кыйынчылыктарын айтпай кое албаган. Балдардын жаштыгындагы тарбиясы инсандын калыптануусуна чоң таасир тийгизе турганын айткан.

Диккенс тарбия жана билим берүү маселелерине терең кызыккан. Ал 19-кылымдагы Англияда тиешелүү билими жок адамдар, анын ичинде кесиптик билими жок адамдар башкарган жеке менчик мектеп системасын сынга алды. Диккенс балдарды эмгек аркылуу тарбиялап, жашоодо өз жолун түзүүгө даярдоонун маанилүүлүгүн баса белгилеген. Ч.Диккенс өзүнүн Дэвид Копперфилд деген эмгегинде изилдегендей, жаштарды турмуштук тажрыйба аркылуу окутуу темасы Диккенстин ар бир чыгармасында кайталануучу тема болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: Гид, адабий мурас, курал, позиция, альтруизм, Диккенстик гуманизм, утопиялык, башкы каарман, билим берүү, чоң бала, торчо.

Аннотация: В этой статье рассматривается, как Чарльз Диккенс открыл путь английской детской литературе в 18 веке.

Сколько бы ни оказывалось давление на Ч. Диккенса, он не мог перестать говорить о трудностях, с которыми сталкиваются дети в жизни. Он сказал, что воспитание детей в юности оказывает большое влияние на формирование личности.

Диккенса глубоко интересовали вопросы воспитания и образования. Он раскритиковал систему частных школ в Англии XIX века, которой управляли люди без надлежащего образования, в том числе без профессиональной подготовки. Диккенс подчеркивал важность обучения детей посредством труда и подготовки их к тому, чтобы найти свой собственный путь в жизни. Как исследовал Диккенс в своей работе «Дэвид Копперфильд», тема обучения молодежи посредством жизненного опыта является повторяющейся темой в каждом из произведений Диккенса.

Ключевые слова: Путеводитель, литературное наследие, орудие, позиция, альтруизм, диккенсовский гуманизм, утопист, главный герой, воспитание, большой ребенок, ячейка.

Annotation: This article deals with that Charles Dickens open the way into English literature for children's literature in the 18th century.

No matter how much pressure was put on Charles Dickens, he could not stop talking about the difficulties that children face in life. He said that the upbringing of children in their youth has a great influence on the formation of personality.

Dickens was deeply interested in issues of upbringing and education. He criticized the private school system in 19th-century England, which was run by people without proper education, including no vocational training. Dickens emphasized the importance of educating children through work and preparing them to find their own path in life. As Dickens explored in his work *David Copperfield*, the theme of teaching youth through life experiences is a recurring theme in each of Dickens' works.

Key words: Guide, literary legacy, wield, stance, altruism, Dickensian humanism, utopian, protagonist, upbringing, a big child, pigeonhole.

Before exploring how childhood is depicted in the writer's novels, it's essential to grasp the broad scope of Charles Dickens's literary legacy.

Charles John Huffam Dickens (1812–1870) stands as a distinguished figure in the realm of realistic fiction. Throughout his lifetime, he enjoyed unparalleled popularity as an English writer. G.K. Chesterton, comparing Dickens to prominent political figures of his time, observed that no other British writer had wielded such influence over the populace.

Analysts examining Dickens's body of work highlight the significant influence of various philosophical currents of the 18th century, particularly Romanticism, despite the writer's self-professed non-philosophical stance. Following the footsteps of luminaries like Charles Lamb, Thomas Carlyle, and Samuel Coleridge, Dickens championed moral and religious principles of love, tolerance, and altruism. He sought to uncover the romantic not just in conventional characters but also in the minutiae of everyday life, viewing imagination as the driving force of progress.

Some studies discuss the concept of "Dickensian humanism," initially abstract and utopian but gradually aligning with real-life circumstances. Dickens's humanism often manifested in his belief in the triumph of good and justice, especially when united. This notion is exemplified in the resolution of conflicts in works like *"Little Dorrit,"* where the protagonist achieves his aims with the aid of loyal companions. A hallmark of Dickens's narrative style, particularly in his early works, is the inclusion of a "happy end."

Much like Enlightenment thinkers, Dickens was deeply concerned with issues of upbringing and education. He criticized the prevalent system of private schools in 19th-century England, led by individuals lacking proper credentials, including professional training. Dickens emphasized the importance of disciplining children, preparing them to carve their own paths through life via hard work. The theme of educating young individuals through life experiences is recurrent in his works, notably explored in "David Copperfield." Despite advocating for such principles in raising his own children, Dickens's sons faced enduring financial struggles, deemed a "failure" by E. Wilson.

When discussing upbringing, it's important to acknowledge the profound impact Charles Dickens's own childhood had on shaping him as a writer. I.M.Katarsky characterizes Dickens as "a big child who can never forgive the adults who once, in his childhood, offended him," emphasizing the financial struggles of the writer's parents and the fact that young Charles had to endure harsh working conditions from the age of ten.

These experiences deeply influenced the way Dickens portrayed contemporary society in his novels, often regarded as social critiques. They extensively dissected "existing politico-economic concepts," infused with both energy and humor. However, it's a mistake to pigeonhole Dickens purely as a satirist. I.M. Katarsky asserts that in England, "no one takes his 'satires' seriously," a sentiment echoed by V.V. Nabokov, who suggests that Dickens's novels appear satirical "only at first glance." For Dickens, humor served as a tool to navigate the difficulties of reality and to showcase "the lively manifestations of human nature."

Another noteworthy aspect of Dickens's work, frequently highlighted by biographers and scholars, is his keen observation. Beginning his creative journey as a journalist, Dickens constructed his artistic universe by capturing the morals and daily lives of Londoners. His popularity, and consequently the rise of English realism, stemmed from his deep empathy with ordinary people. Each new piece of his writing resonated profoundly with readers from diverse social backgrounds. Furthermore, as a realist, Dickens had a knack for uncovering fantastical elements within reality, and vice versa.

Charles Dickens's literary career is typically divided into distinct periods, primarily determined by the depth and manner in which he portrays reality. However, the demarcation between these periods is somewhat flexible, as various studies identify two, three, or more such periods. This variability is attributed to the evident thematic continuity across Dickens's novels, with later works often delving more deeply into themes introduced in earlier ones.

Here is a simplified categorization of Charles Dickens's work for analytical purposes, comprising three main periods: early, mature, and late.

The early period encompasses works written before 1848, including the publication of "Dombey and Son." A key characteristic of this period is the perceived "incompleteness" in the portrayal of reality. This arises from the sole focus on a main character, whose experiences form the basis for depicting reality. Despite this limitation, there are discernible signs of creative advancement in works like "Dombey and Son," especially noted in the narrative complexity, which expands following Dickens's travels to the United States.

Dickens's mature period commences with the release of "David Copperfield." Works from this phase are noted for their nuanced portrayal of human emotions, with a decrease in overt caricature and a sharpening of the writer's social insight. The socio-political landscape of post-reform England, particularly the rise of the Chartist movement, significantly influences Dickens's exploration of social themes. Moreover, during this period, Dickens begins to focus on bildungsroman narratives, a transition that will be elaborated on in later sections.

The late period encompasses the final decade of Dickens's life. I.M. Katarsky observes a waning interest among researchers in Dickens's works during the 1860s, attributing this to the writer's increased involvement in public readings and publishing ventures. However, this period witnesses a reevaluation of Dickens's narrative approach, shifting from the randomness and disorder of the early period towards greater coherence and logic. This transition is evident in his last work, the unfinished novel "The Mystery of Edwin Drood," where Dickens even ventures into the detective genre.

"The Adventures of Oliver Twist," serialized from 1837 to 1839 alongside "The Pickwick Papers," signaled Dickens's inaugural venture into realism, marking a pivotal shift in his literary trajectory.

Charles Dickens's "Adventures of Oliver Twist," initially serialized in "Bentley's Miscellany" from 1837 to 1839, marks his second novel during the early phase of his career. It intertwines two central themes: the timeless essence of childhood and the starkly historical portrayal of impoverished children in 19th-century English society. At its core, the novel grapples with the intricate dynamics between the individual and society.

A prevailing notion throughout the narrative is the profound impact of one's environment on their character formation, whether positive or negative. Within the historical backdrop, this theme is exemplified, highlighting how societal structures shape individual destinies. The plot follows the journey of Oliver Twist, a nine-year-old orphan born into the harsh confines of a workhouse—a place emblematic of a callous society where profit reigns supreme over compassion.

The workhouse, akin to a prison in its austere regimen, serves as a microcosm of this "negative society." Here, individuals like Mrs. Mann, entrusted with caring for the youngest occupants,

prioritize personal gain over the welfare of the children. The narrative exposes how the pursuit of profit leads to neglect, resulting in the tragic demise of many innocent lives—a reality concealed to evade accountability.

In essence, Dickens crafts a narrative that delves into the nexus between societal structures and individual agency, using historical context as a lens to underscore this profound interplay. Through Oliver's plight, he elucidates the corrosive effects of a society where the welfare of its most vulnerable is sacrificed at the altar of greed and indifference.

The early encounters Oliver has with various characters are both captivating and revealing. Mr. Gamfield, the chimney sweep, takes pleasure in recounting his harsh treatment of boys stuck in chimneys [3, p. 30]. Similarly, the undertaker Mr. Sowerberry, echoing Bumble's sentiments, laments alongside him about the complaints of a poor man whose wife died from inadequate treatment [3, p. 52]. Lastly, the dying orphan Dick from the workhouse is denied his final wish to convey a farewell greeting to Oliver Twist [3, pp. 157–158].

In the world depicted by Bumble, Sowerberry, and others, the death of a poor individual, even a child, is merely seen as an inconvenience and an expense related to funerals and the need for replacement workers. Interestingly, there's a notable difference when Bumble speaks of the passing of a "worthy gentleman in white" [3, p.483].

Compassion towards children from adult characters in this part of the novel is rare, with an exception being the judges deliberating whether Oliver should be apprenticed to Mr. Gamfield, the chimney sweep [3, p. 36]. Otherwise, society's powerful figures perceive the poor as lacking autonomy, a theme Dickens intentionally exaggerates to the point of absurdity.

For example, when Oliver is confined in the Sowerberry family's coffin-making shop, Bumble hastily passes judgment without hearing the boy's side [3, pp. 66–68]. Even earlier, Oliver's simple request for more food leads to his expulsion from the parish, and an unnamed gentleman in white draws a similarly absurd conclusion, predicting that Oliver "will come to be hung" based on his request [3, p. 26].

The portrayal of institutions like the workhouse in the novel employs techniques common in satire and humor. The overseer and his assistants' reaction to Oliver's request for more food is grotesque, with the master aiming a blow at Oliver's head with a ladle and calling for the beadle [3, p. 25]. Dickens often uses irony, seemingly approving the scenes he describes, like when he praises Oliver's appearance in a blanket as a demonstration of the power of dress [3, p. 23].

Childhood is a significant theme in the novel, serving to heighten emotional impact while also exploring deeper artistic ideas. Dickens was deeply interested in questions of upbringing, development, and personality formation from childhood. The novel illustrates the consequences of

negative influences on children, with Fagin being a prime example – an old Jew who recruits young vagrants as apprentices in thievery.

Unlike other adult characters who assert superiority through physical strength or authority, Fagin is a cunning manipulator. He deceives Oliver into believing stolen items are skillfully made and manages to maintain influence over him and others in his gang through manipulation and false narratives [3, p. 85; 3, p. 403].

Despite the stark contrast between the workhouse and Fagin's gang, both social groups in the novel share striking similarities, highlighting the systemic issues faced by the impoverished and vulnerable.

Колдонулган адабияттар:

1. Диккенс, Ч. Приключения Оливера Твиста [Текст]: роман / Чарльз Диккенс; пер. с англ. А. Кривцовой. – М.: Вечер, 2018. – 512 с.
2. Дьяконова, Н.Я. Философские истоки мирозерцания Диккенса [Электронный ресурс] / Н.Я. Дьяконова // Известия АН. Серия литературы и языка. – Т. 55. – № 1 // <http://www.philology.ru/>
3. Катарский, И.М. Диккенс и его время [Электронный ресурс] / И.М. Катарский // <http://charles-dickens.ru/>
4. Михальская, Н.П. Чарльз Диккенс: Биография писателя [Электронный ресурс] / Н.П. Михальская // <http://charles-dickens.ru/>
5. Сильман, Т.И. Диккенс: Очерк творчества [Электронный ресурс] / Т.И. Сильман // <http://charles-dickens.ru/>
6. Тугушева, М.П. Чарльз Диккенс. Очерк жизни и творчества [Электронный ресурс] / М. Тугушева // <http://charles-dickens.ru/>
7. Черкасова, Т.М. Типология детского характера в творчестве Чарльза Диккенса [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / Т.М. Черкасова // <http://cheloveknauka.com/>
8. Честертон, Г.К. Чарльз Диккенс [Текст] / Г.К. Честертон; пер. с англ. Н. Трауберг. – М.: Радуга, 1982. – 205 с.

* * *